

PÉCSI SZEMLE

várostörténeti folyóirat

ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ!

(Tutó niká = E jelben győzz!)

Krisztus-monogram a Kr. u. IV. századból

(Pécs, Szent István tér, Péter–Pál sírkamra, 2000.)

2007.

nyár

2005. október 19-én Bozóki András hivatalosan is bejelentette: a Magyar Köztársaság kormánya a nemzetközi szakmai zsűri döntése alapján Pécs-et jelölte a 2010-es Európa Kulturális Fővárosa címre.

TISZTELT OLVASÓ!

A **Pécsi Szemle** további fennmaradása érdekében
tisztelettel kérjük, hogy
2006. évi adójának 1%-ával szíveskedjék hozzájárulni
a következő számok megjelenéséhez.
Az Adóhivatalhoz benyújtandó „rendelkező nyilatkozathoz”
a következő adatokat szükséges megadni,
majd a lezárt borítékot nevével, címével,
adóazonosító jelével az adóbevalláshoz mellékelni:
PÉCSI SZEMLE VÁROSTÖRTÉNETI ALAPÍTVÁNY
Adószám: 18319138-1-02

Tisztelettel:
dr. Romváry Ferenc főszerkesztő,
az Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Pécs, 2007. április 25.

HORVÁTH ISTVÁN

A PÉCSI DOMONKOS-REND 1782-BEN¹ ORDO FRATRUM PRAEDICATORUM, PRÉDIKÁTOR TESTVÉREK RENDJE, O.P.

A domonkos rend 1221-ben jelent meg országunkban, Bolognából maga Szent Domonkos, a rend alapítója küldte az első öt testvért hazánkba Frater Paulus, más néven Paulus Hungarus, a bolognai egyetem leköszönt jogtudomány professzora vezetésével. Első kolostoruk Győrben jött létre, Pécssett 1238-ban telepedtek le. A rend elsődleges feladatának a hit terjesztését és a prédikálást tartotta, melyet a rend neve is mutat: Ordo Fratrum Praedicatorum, a Prédikáló Testvérek rendje. A rendtartomány központja a budavári Szent Miklós-kolostor volt. Működésüknek a török támadás vetett véget, a magyar provincia 1569-ben szűnt meg. Országunkban száz év múlva, 1670-ben Szombathelyen jelentek meg ismét, Pécsre 1688-ban tértek vissza. Kezdetben Ferhát pasa dzsámiját használták templomnak, de jelentős telkeket nyertek az Új Szerzeményi Bizottságtól Tullius Miglio komisszárius révén és visszakapták Zidínán lévő egykori apácakolostoruk maradványait is. Nesselrode püspökkel hosszú, évtizedes vitába keveredtek, így templomukat és új kolostorukat csak 1724-ben kezdték el építeni.²

Az 1220-as bolognai általános rendi káptalan a teljes szegénységre szavazott, a jelentős időszakában, a 18. században is ennek megfelelően a patrónusok adományaiból és koldulásból tartották fenn magukat. Ugyanennek a státútumnak értelmében nem vállalhattak volna plébániavezetést, egyrészt, hogy ne rendelkezzenek semmiféle jövedelemmel, másrészt pedig, hogy a testvérek szabadok maradjanak az igehirdetésre. A 18. századra ez az utasítás azonban már nem volt érvényben, mert két szerzetes is vállalt plébániai szolgálatot.³

A stúdiomot, a tanulmányokat annyira szorgalmazta a rend, hogy ennek rendelte alá a kórusimát és a rendi szigort is. A rendtagoknak e két pólus – elmélkedés és az igehirdetés – között kellett egyensúlyt teremteniük.⁴

A pécsi rendtagok tanulmányaikat kivétel nélkül osztrák, grazi, bécsi és a leobeni egyetemeken végezték. A forrás csak a német szónokot emeli ki, de valószínűleg magyar és horvát nyelven is prédikáltak, mert a kolostor két vezetője pályafutása során e nyelveken is hirdette az evangéliumot. A laikus testvérek közül talán a legfontosabb a gyógyszerész, aki a jelentés szerint híres volt tudományáról.

A kolostorban élő hat szerzetes közül kettő volt csak magyar származású, négyen az osztrák tartományokból érkeztek. A laikusok közt egy cseh, egy német és egy osztrák származású volt.

¹ PPL 39/1782

² Timár György: Pécs területén lévő plébániák és lelkészségek, valamint a hozzájuk tartozó templomok és kápolnák a török hódoltság óta. –Tanulmányok Pécs Történetéből 15. A Madas József Emlékkonferencia válogatott előadásai. Font Márta, Vargha Dezső (szerk.). Pécs, 2003. 63. p.; Puskely Mária: Szerzetesek. 1990. 32–35. p.; Pfeiffer Miklós: A domonkosrend magyar zárdáinak vázlatos története. Kassa, 1917. 53–54. p.

³ PPL 39/1782

⁴ Puskely Mária: Kétezer év szerzetesség A–K. Budapest, 1998. 288. p.

II. József az ország területén három domonkos kolostor működését engedélyezte, a pécsiét nem, így azt feloszlatták. A király halála után Pécssett már nem telepedtek meg harmadszorra. Egykori zárdájuk helyén most a város színháza áll.

F. Poppin Georgius, Pesten született, 54 éves, a latinon kívül magyarul tud, németül és szlovákul (sclavicae) egy kicsit beszél. Filozófiai és teológiai tanulmányait Bécsben végezte. Hiteles irat nincs róla, de erkölcsösen, kevélység nélkül látta el feladatait. Hat évig Pesten horvát szónok, majd ugyanott egy évig superior, 1763. április 22-én érkezett Pécsre, ügyintéző, vikárius volt, három éve a kolostor előljárója.

F. Sárkány Alexander, a Zala vármegyei Lengyelből származik. 45 éves, a latinon kívül magyarul tökéletesen és németül jól beszél. Filozófiai és teológiai tanulmányait Grazban végezte, majd a rend kinevezett tanáráként tevékenykedett. Vasváron három évig magyar szónok, egy évig Pesten superior, majd három évig prior és ügyintéző, majd ismét három évig Kassán prior volt, jelenleg gondnok.

F. Finck Hermann, a stájer Antemontanusból származik, 45 éves, latinul és németül beszél, filozófiai és teológiai tanulmányait Bécsben végezte kitűnően, majd tanított. Több konventben kilenc évig mint szónok működött, a tiroli Máriavölgyben az apácák gyóntatója volt hat évig, az ausztriai Minzbachban superior és ügyintéző három évig, jelenleg az újabb, kisebb agyvérzése után lábadozik.

F. Hofer Augustinus, a karintiai Trisacenből származik, 41 éves, magyarul és németül beszél, filozófiát Bécsben, majd Loebenben tanult, ahol kényszerből gyóntató, és ott fejezte be a teológiai tanulmányait. Petoviban szónok négy évig, majd Magyarországra küldte a rend, most több plébánián mint kooperátor működik.

F. Sumper Alvarius, Grazban született, 37 éves, latinul és németül beszél, filozófiát Grazban, teológiát ugyanott és Loebenben hallgatott. Vácott és Pesten vasárnapi, majd Szombathelyen ünnepi szónok öt évig, Pécssett három éve vasárnapi és ünnepi szónok.

F. Kögl Antonius, stájer származású, 36 éves, latinul és németül beszél. Filozófiát a tiroli Bulsanban, teológiát egy évig Bécsben hallgatott, de ez kevés volt a fogadalomtételhez, ezért a loebeni egyetemen dogmatikát és erkölcsant is hallgatott. Szolgált az esztergomi, a váci, a veszprémi és az egri egyházmegyékben, a haladók lelki gondozója volt. Pesten és Vácott öt évig szónokként is működött. Öt éve nyáradi plébánosként és bólyi kooperátorként működik.

F. Wicho Ludovicus, a csehországi Drasdenben született, 55 éves, latinul, németül és csehül beszél, laikus. Gyógyszerész, több konventtársán gyakorolta a hivatását, és tudásával, kitartásával több atyát és nemesembert meggyógyított. Több tisztséget tölt be, gondnok és kertész is.

Eckenberger Josephus, az ausztriai Schartingenben született, 32 éves, asztalos, csak németül beszél. Teljes belső templomi felszerelést, oltárt, szószéket, padokat és áldoztató kerítést készített és faragással díszített, mindegyik munkájával meg voltak elégedve, emellett a pincét is gondozza.

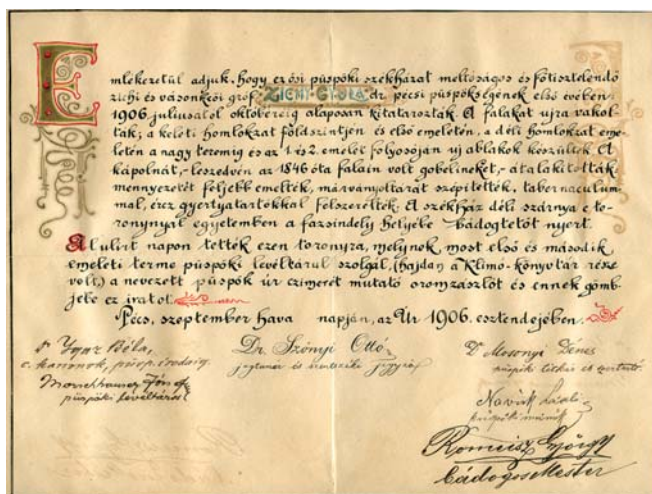
Warnek Vincentinus, a fuldai apátságához tartozó Hinfeldben született, Magyarországon, a Baranya vármegyében fekvő Bóly mezővárosban nevelkedett. 25 éves, németül tud és magyarul közepesen beszél. Laikus, a kolostor szabója, a templom, a sekrestye, a refektórium és a porta gondnoka.

HORVÁTH ISTVÁN – KIKINDAI ANDRÁS

IDŐKAPSZULA A PÜSPÖKI PALOTA LEVÉLTÁRI TORNYÁBAN

Az elmúlt év végén a püspökség, kihasználva az enyhe őszt és telet, a palota délnyugati sarkában álló levéltári torony külső felújításába, a tetőszerkezet és a bádog renoválásába fogott. December elején a tornyot díszítő bádoggömbből újságpapírba csomagolva egy időkapszula került elő, melyben két, különböző időpontból származó üzenet volt.

Az első irat – melynek nem pontos a datálása, mert a napot nem tünteti fel – a püspöki palota 1906-os felújításáról tájékoztat bennünket, melyet a Budapesti Hírlap 1904. december 7-i száma egy lapjába volt csomagoltak.¹ Lássuk magát az iratot:

A Zichy Gyula püspök idején készült időkapszula

Emlékezetül adjuk, hogy ez ősi püspöki székházat méltóságos és főtisztelendő zichi és vásónkői gróf ZICHY GYULA dr. pécsi püspökségének első évében: 1906 júliusától októberéig alaposan kitatarozták. A falakat újra vakolták, a keleti homlokzat földszintjén és első emeletén, a déli homlokzat emeletén a nagy teremig és az 1. és 2. emelet folyosóján új ablakok készültek. A kápolnát, – leszedvén az 1846 óta falain volt gobelineket, – átalakították: mennyezetét feljebb emelték, márványoltárát szépítették, tabernaculummal, ércz gyertyatartókkal felszerelték. A székház déli szárnya e toronnyal egyetemben bádogtetőt nyert.² Alulírt napon tették ezen toronyra, melynek most első és második emeleti terme püspöki levéltáru

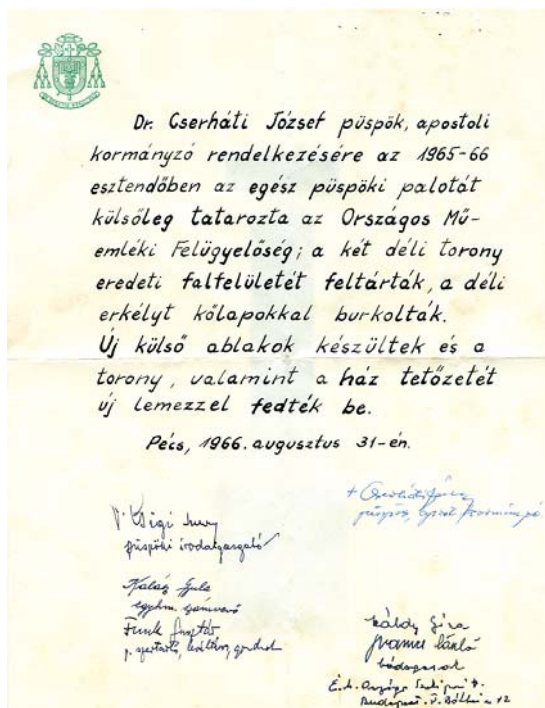
¹ Az irat méretei: szélessége 31,7 cm, magassága 24,7 cm.

² Az előkerült iratokat eredeti formában, betűhíven közöljük.

szolgái, (hajdan a Klimó-könyvtár része volt,) a nevezett püspök úr czímerét mutató oromzástól és ennek gömbjébe ez iratot.

Pécs, szeptember hava napján, az Úr 1906. esztendejében.

Dr. Igaz Béla c. kanonok, püsp. irodaig., Dr. Szőnyi Ottó jogtanár és szentszéki jegyző, Dr. Mosonyi Dénes püspöki titkár és szertartó, Morschhauser József püspöki levéltáros, Novák László püspöki mérnök, Romeisz György bádogos Mester.”

A Cserháti József püspök idején készült időkapszula

A második időkapszula a Dunántúli Napló 1966. augusztus 31-i, szerdai számába volt a becsomagolva.³ Benne a következők olvashatóak: „Dr. Cserháti József püspök, apostoli kormányzó rendelkezésére az 1965-66 esztendőben az egész püspöki palotát külsőleg tatarozta az Országos Műemléki Felügyelőség; a két déli torony eredeti falfelületét feltárták, a déli erkélyt kőlapokkal burkolták. Új külső ablakok készültek és a torony, valamint a ház tetőzetét új lemezzel fedték be.

Pécs, 1966. augusztus 31-én.

+ Cserháti József püspök, apostoli kormányzó, Dr. Csigi Imre püspöki irodaigazgató, Kálász Gyula egyhm. számvevő, Funk Gusztáv p. szertartó, levéltáros, gondnok, Káldy Géza, Pramzl László bádogosok, É. M. Országos Szakipari T. Budapest. V. Bóthai u 12.

³ Az irat méretei: szélessége 22,4 cm, magassága 28,4 cm.

Az időkapszula kapcsán érdemes áttekintenünk röviden a püspöki palota építéstörténetét napjainkig.⁴ A palota mai ismert formája több évszázad alatt többszöri átépítéssel, bővítéssel nyerte el alakját. Az első palota kialakulásának helye és ideje az ismeretlenség homályába vész. A Képes Krónikából tudjuk, hogy a székesegyház és az azt körülvevő épületek a palotával együtt 1064-ben leégtek. Ezt az épületet azonban még semmilyen mértékben sem azonosíthatjuk a mai palotával, amelynek kiépülését – művészettörténeti és régészeti kutatások alapján – a 14. századtól a 16. század első harmadáig tartó időszakra kell tennünk. Biztosan állíthatjuk viszont, hogy a török hódoltság kezdetére többé-kevésbé már a ma is ismeret épületszerkezettel rendelkezett. Ennek főbb karakterisztikus jegyei az U alakú, három szárnyas elrendezés, amely a bazilika előtti térre néz, a délkeleti saroktorony, a délnyugati „levéltári” torony és a kettős várfal. Ezt az elrendezést aztán – mint ahogy a későbbiekben látni fogjuk – jelentős mértékben átalakították, de ugyanakkor mégis megtartották.

A török hódoltság után az első püspök, Radonay Mátyás (1687–1703) ugyan birtokba vette a palotát, de csak két évig lakhatott benne.⁵ Jogainak védelme kapcsán magára haragította az állami szerveket, főként Vecchy Gábor tábornok, városparancsnokot, aki Radonayt, bár ő volt a megye beiktatott főispánja, kiűzött otthonából. Meghurcoltatása közben Radonay rendületlenül védte ártatlanságát, de csak tíz év után igazolta őt Róma és a király, miután végre újra bejuthatott székesegyházába. Jellemző, hogy ezután ismételten így keltezte iratait: „*Datum in ruinosa Residentia Quinqueecclesiensi*”.⁶ A romos épület hátrányait Radonay naponta érezte, de nagyvonalúan mégsem ennek helyreállítására, hanem a székesegyház karbantartására fordította minden erejét.

Gróf Nesselrode Ferenc (1703–1732) püspök építkezéseiről nem maradt ránk részletes feljegyzések. Meg kell elégednünk néhány általánosságban mozgó adattal. Egy 1722. szeptember 1-én kelt káptalani irat a következőket tudatja velünk: „A sok évszázad alatt megrongálódott várat, azaz a püspöki rezidenciát, mely szinte már romokban hevert, remekül, a régi fejedelmek és királyokhoz méltóan restaurált, sőt jelentős részét alapjaiból újjáépítette.”⁷ Ugyanezt támasztja alá a püspöki levéltárban található kimutatás, mely az 1718 és 1720 közötti években a székesegyház és a palota restaurálására kiadott költségekről tudósít.⁸

Szintén Nesselrode püspök építkezéséről ír Klimó György püspök a Helytartótanácsához 1752. szeptember 10-én kelt levelében: „Maga a rezidencia, noha quadrumának csak egy része alkalmas a püspöknek lakásul, melyet Nesselrode püspök saját költségén hozott rendbe, a vele szemben levő részt a személyzet foglal el, de a quadrumnak többi részei romokban hevernek.”⁹

⁴ A palota építéstörténetéhez felhasználtuk Petrovich Ede: A püspöki palota története c. kéziratának adatait = PKL

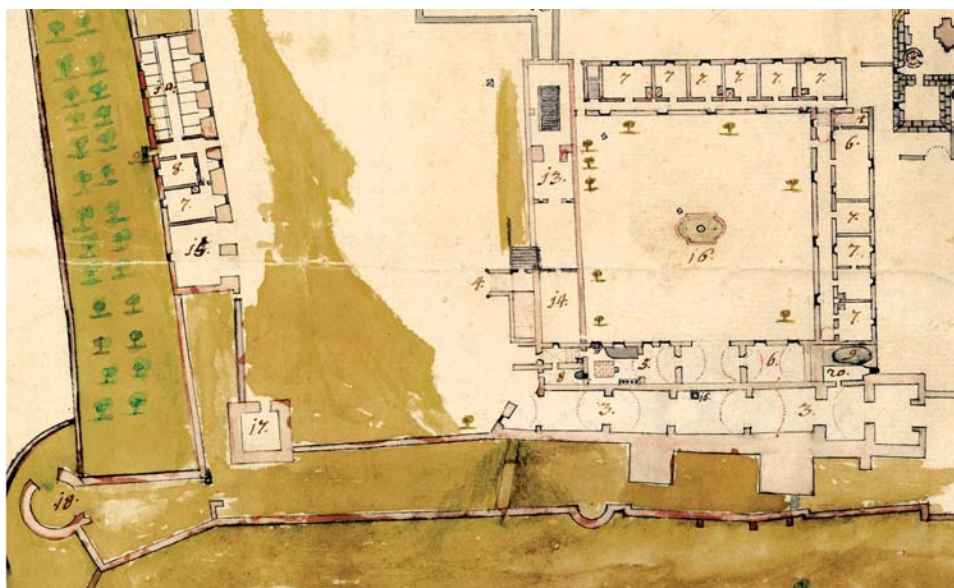
⁵ Radonay saját nevét néha ebben a formában, némely alkalommal pedig Radanay-ként írta le. Lipót német-római császár és magyar király által aláírt püspöki kinevezési oklevélen „Radonay” név szerepel, ezért mi is ezt használjuk. PPL 1/1689.

⁶ „Kelt a romos pécsi palotában”.

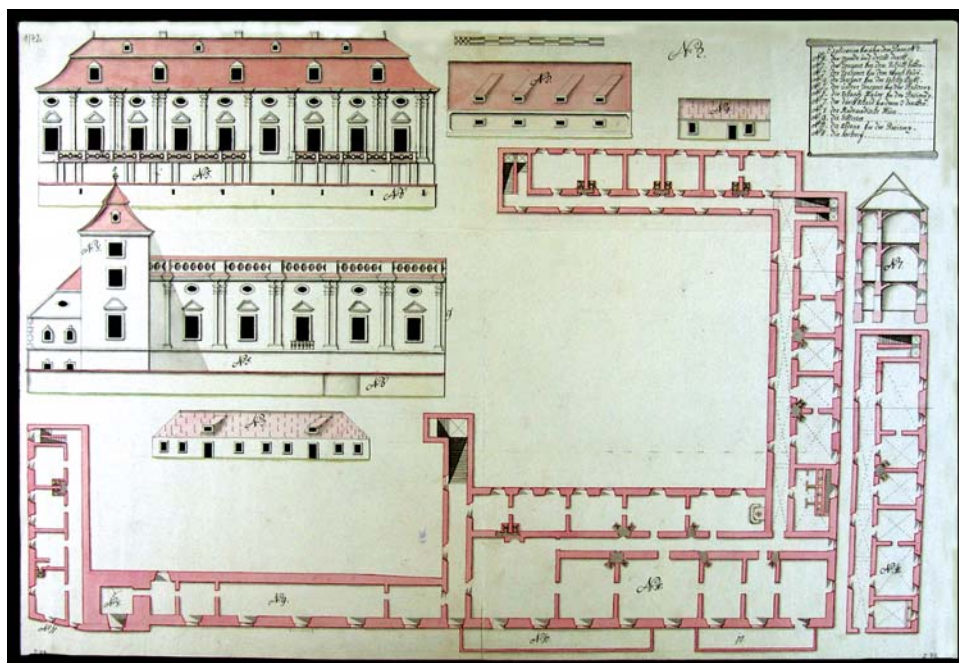
⁷ Hiteshelyi Levélár. Jegyzőkönyv. II. kötet, 59. p.

⁸ PPL 7/1722

⁹ PPL Klimó levelezési könyvek. 1751–1759.

Herrmanny térképe a püspökvárról. 1754.

Az 1809-es felmérés a püspöki palotáról. (MOL T1-No 72.)

Klimo megjegyzéséből nyilvánvalóvá válik, hogy a püspöki palota a 18. század közepén egy quadrumot alkotott. A Hermang mérnök által készített felmérés is ezt az állapotot rögzíti. Az északi és déli szárnyat egy nyugati szárnyal kötötték össze. De mikor? Haüy mérnök a 17. század végén a pécsi várról készített rajza ezt a szárnyat még nem ábrázolja. A fentiek ismeretében azt kell feltételeznünk, hogy a nyugati szárny Nesselrode püspök alkotása. Azonban nem sokáig létezett ebben az állapotában a palota. Klimo bontathatja le valamikor püspöksége alatt, a halála után készült felmérésben¹⁰ már a palota megszokott U alakú elrendezése látható. A tehát viszonylag újnak számító szárny elbontásának okait nem ismerjük. Talán a rossz minőségben emelt épület szerkezeti hibájából adódhatott az elbontás kényszerűsége.

Nesselrode utódai, Thurn Antal Kázmér (1732–1734), Cienfuegos Alvarez (1735–1739) és Berényi Zsigmond (1740–1748) püspökök jelentősebb változtatásokat nem hajtottak végre az épületen. Utóduk, Klimo György (1751–1777) viszont nagy építkező volt. Klimot a királynő 1751. július 30-án nevezte ki pécsi püspökké, de csak a következő évben, 1752. március 5-én szentelték fel. Pécsről írt első levele viszont 1751. december 13-án kelt, ami azt mutatja, hogy már fölszentelése előtt sietett a helyszínre, hogy a város és az egyházmegye állapotáról személyesen tájékozódjék. Benyomásai abban a levélben tükröződnek, amelyet az uralkodónőhöz intézett 1752. szeptember 11-én. „A rezidencia legnagyobb része romokban hever. A székesegyház belseje orgona hang nélkül, azaz iszonyú nagyság megfelelő fölszerelés nélkül, oltárok, padok nélkül. A rezidencia, mely a várban, a székesegyház mellett van és amelyet állítólag Szent István alapított, elég nagy és a körülötte épült falak miatt erődítmény benyomását kelti. De ezek a várfalak részben régiségük miatt, részben kijavításuk elmulasztása miatt itt-ott annyira romosak, hogy naponta aggódni kell, hogy össze ne dőljenek, miként az, az elmúlt tavaszon történt. A falak egy részét, melyek 34 ölnyi hosszúságban leomlottak, azokat alátámasztattam, illetve saját költségemmel kijavítottam. Maga a palota mert quadrumának egy részét elődöm, gr. Nesselrode restaurálta, alkalmas a püspöknek lakásul és a vele szemben levő részen a személyzet lakik, de a quadrumnak többi része romokban hever. A részek fölépítése érdekében közvetlen elődöm, gr. Berényi a szükséges anyagokat, nevezetesen több ezer téglát, deszkát, fát, amennyi éppen elegendő volt, összegyűjtött. De mindezeket a halála után a királyi kincstár lefoglalta és elherdálta. Ehhez hozzájárul, hogy a palota tetőzete annyira romos, hogy legfeljebb 1-2 évig állhat még. Helyreállításához majdnem hétezer forint lesz szükséges. Végül a várnak egész területe a templom kitisztítása és a pincék kiásása következtében kitermelt földdel van telve, melynek kihordásához több száz kocsi szükséges.”¹¹ 1752-től lázas építkezésbe kezdett, két-három évente a rezidencia egy-egy szárnyát renováltatta, bővítette.¹²

Először 1752 és 1754 között a keleti szárnyat restauráltatta. A szárnyat a földszint tetejéig visszabontatta és onnan építette újjá a felső két emeletet. Ezt követte a déli traktus restaurálása 1753 és 1768 között. Az építkezés következtében eltűnt a délkeleti sarkon álló korábbi torony, mivel a szárny oldalfalait fölmagasította. A tető-

¹⁰ MOL T1-No 72.

¹¹ PPL Klimó levelezési könyvek I. 1751–1759.

¹² PPL 106/1761.

teret manzárdosra alakította ki, amit ma már csak az ovális ablakok bizonyítanak, de az 1805-ben a palotáról készült felmérésen még szépen látható. A földszintes északi szárny emeletének – ahol a személyzet lakott – kialakítása 1768-ban kezdődött. Ezek után elbontatta a nyugati szárnyat, így megszűnt a palota quadrum jellege. Végezetül az 1770-es években kezdődött a könyvtári szárny kiépítése a belső várfal vonalában a levéltári torony és a palota déli szárnya közötti területen. A munkák gyorsan lezajlottak, mert az itt elhelyezett híres könyvtár négy év múlva már fogadhatta első látogatóit. A könyvtár felépítése magával vonta a déli zwinger, azaz falköz feltöltését, illetve a külső várfalnak részbeni ledöntését úgy, hogy az egyszerű mellvéddé alakult. A falközből pedig kellemes sétány lett egészen a nyugati bástyaig.

Már Klimó idejében jelentkeztek a belső várfal statikai szilárdságának hiányosságai. A belső várfal, melyre a palota déli szárnya épült, a Klimó idejében fölmagasított homlokzattal és a hatalmas tetővel nagyobb terhelést kapott, amiért három újabb támpillérral erősítették meg. Ezeknek a támpilléreknek a beboltozásával jött létre a két nagy erkély. A nagyobbhoz olyan teremből lehetett kimenni, amelybe mindenki, vendégek, könyvtárba járó diákok szabadon bejuthattak, de az erkélyen keresztül a püspök lakásának ablakaihoz nem lehetett eljutni. Amikor az emeletre vezető lépcsőház a mai helyére került, erre már nem volt szükség, ezért Scitovszky János püspök (1839–1849) a két erkélyt összekapcsoltatta.

A palota utolsó, nagyobb szabású átalakítása is az ő személyéhez kötődik. Az építkezésnek kettős célja volt, az egyik az új – a mai – reprezentatív lépcsőház kialakítása, a másik pedig a déli szárny keleti homlokzatának átalakítása. Amióta a Klimó által alapított könyvtár anyaga átkerült a mai Egyetemi Könyvtárba (1832), a régi, az udvarból kiinduló lépcsőház részben elvesztette jelentőségét. Megszűnt a kizárólag a könyvtárat felkereső kutatók, olvasni vágyók, diákok közlekedése, viszont az állandóan bentlakóknak nagy kerülőt kellett tenniük, ha a székesegyház előtti térre akartak eljutni. Igaz ugyan, hogy Klimó új kijáratot nyitított a keleti szárny északi végén létesített lépcsőzettel, de ezt nem használhatta mindenki.

Amint említettük, az építkezés egyik fő célja a palotához méltó, a főbejárat-hoz közel fekvő lépcsőház kialakítása volt. E célból a sötét folyosóban közvetlenül a portás szoba mellett áttörték az emeleten lévő kápolna hosszúságában a falat. Ennek megfelelően az északi oldalon kisebb toldást eszközöltek, és az így keletkezett térben háromszakaszos lépcsőházat építettek, melynek felső vége elérte a korábbi folyosó szintjét.

Scitovszky idejében már eltűntek a székesegyház előtti térről a régi várfalak a hozzájuk kapcsolt dísztelen kis épületekkel együtt. Eltűnt a várarak a lassan kibontakozó sétatér helyén, és ami fő, már pompázott a Pollack Mihály által újjá alakított, a pécsiek által nagyon kedvelt székesegyház. Ez a tér megkövetelte, hogy az ősrégi palota tér felé néző homlokzata díszes, a korban divatos klasszicista külsőt kapjon. E célból Scitovszky átalakította a keleti szárny déli részét. A szárny végén kialakította az ún. kis szalont, rajta kijáratral a térre néző új erkélyre. A szomszédos helyiségben a korábbi délkeleti toronyból lett a nagyszalon, kelet felé hármassalakkal, délről szintén egy nagyméretű ablakkal. A déli szárnyon új közfalakkal beiktatásával kiigazította az egyes termeket úgy, hogy az ablakok mindig a terem déli fa-

lának közepébe kerüljenek. Scitovszky idejéig a püspök magánlakása a déli termekben volt. Most ezek a szobák mind reprezentatív termek lettek, míg a püspök átköltözött a keleti szárny első emeletére.

Minden uralkodói és püspöki palota szerves részét alkotta az épülethez tartozó kápolna. A pécsi püspöki palotában is van tudomásunk róla, bár bizonyosan korábbinak kell tartanunk, mint ahogy azt az első rendelkezésünkre álló forrás az 1733-as évből említi. Thurn püspök (1732–1734) naplójában olvashatjuk: „1733. május 6-án a püspöki rezidencia kápolnájában az ozorai plébánia részére két harangot szenteltem. Ugyanott május 9-én négy harangot szenteltem a nádasdi, nyárádi, kővágószőlősi és a babarcszőlősi plébániák részére.”¹³ Valószínűleg csak a mise volt a kápolnában, míg a harangokat az udvarban áldotta meg a püspök. E régi kápolna az emeleten, a mai lépcsőház helyén, egy két ablakos teremben helyezkedett el. A lépcsőház fent említett kialakítása következtében szüntették meg. Helyette a szomszédos, egy ablakos vendégszobát rendezték be kápolnának 1846-ban. A belső berendezéséről Szőnyi Ottónak egy 1906-ban kelt jegyzete tudósít: „1906. augusztus 14-én, keddi napon d.e. fél 9 órától délig és délután 1 és fél óra hosszat tartott, míg a püspöki kápolnában a gobleinek Radó asztalos emberei által Novák uradalmi mérnök és dr. Szőnyi Ottó, szentszéki jegyző, jogtanár jelenlétében a falakról leszedettek. Az ablakokkal szemben állva a bal felőli falon ez a ceruza felírás találtatott: »Ezen szőnyegetek felszegezte Mankó János, asztalos legény október első felében 1846. évben.« A gobleinek hézagosan lécekre voltak felszerelve és ezek a lécek a falba voltak illesztve. A szegek kihúzása bajos volt. A kápolnai elhelyezése ez volt a gobelineknek: az ablaktól jobbra Mózes vizet fakaszt, balra Mózes az amaletiták elleni küzdelemben. A bejáratától jobbra lévő falon: Mózes átkel a Vörös-tengeren. A bejáratától balra Mózes a csipkebokornál, felette Mózes a kútnál, balra Mózes a kígyóval a fáraó előtt. A falakt vörösmustrás atlasz tapéta borította. A mennyezet lapos, barokkos konzolokkal, virágokkal és fény sugarakkal, angyalokkal festett. A kápolna márványoltárának mensáján bevésve: Joan. Bapt. Scitovszky de Nagy-Kér eppus de V Eccles posuit 1846.”¹⁴

A kápolnát 2005-2006-ban teljesen átépítették. A II. Vatikáni Zsinat előírásainak megfelelően átalakították a liturgikus teret: szembemisézős oltár és ambo is helyet kapott. Mindkettő Rétfalvi Sándor alkotása. Akárcsak a kápolna új bronz bejárati ajtaja, melyen az Utolsó Ítéletet ábrázolta a művész. A korábbi faburkolatot mind a falakon, mind a padlózatán kő váltotta fel. A régi oltárt restaurálták és tabernaculum céljára alakították át.

A legutóbbi nagy átalakítás az utóbbi években történt a palotán, amikor az északi szárnyat jelentősen kibővítették.

A püspökvár délnyugati sarkában áll – a tetőzetet nem számítva – kereken 20 méter magas, háromemeletes tornyot az idők folyamán különböző elnevezéssel illették. Ma levéltári toronynak nevezzük a benne elhelyezett püspöki levéltár miatt. Az 1686 körül készített, Pécs ostromát ábrázoló rajzon *Turris seu Carcer* a neve és a felső emeleten körüljárós erkély van ábrázolva. A tavaly elvégzett kutatás a tor-

¹³ Josephus Brüstle: Recensio I QE: 1874. 481. p.

¹⁴ PKL Szőnyi hagyaték 15. Fasc. 14. N°.

nyon ennek nyomát nem találta meg.¹⁵ Az említett rajz pontossága miatt ennek ellenére nem zárható ki az erkély létezése. Számos magyarázatot találhatunk ennek bizonyítására.

Hasonlóan a palotához a torony felépítésének idejére és okaira számos eltérő magyarázat létezik, mégis az tűnik valóságosnak, hogy valamikor a 14. században épülhetett várvédelmi szempontok miatt. Ezt a szerepét a barbakán kialakításával elvesztette, mint megfigyelési pont azonban tovább létezhetett. Azt, hogy átvészelte a barokk kor építési hullámát és nem tűnt el úgy, mint a déli bejárati kaputorony vagy a délkeleti saroktorony, félreeső helyének és Klimó püspöknek köszönheti, aki más funkciót adott neki.

A püspök 1772. július 3-án a pécsi provizornak a torony ügyében így írt Pozsonyból: „[...] azt sem ellenzem, hogy a Könyvtárral szomszédos tornyot cseréppel fedjék be és a tető francia stílusban alakíttassék ki, ha nem is lesz hasonló a varkapu tornyához, melyben az óra van. Azonban a padlás kapjon stukatúrát. A falakat keleten, nyugaton és délen át kell törni, hogy ugyanannyi ablaknak helye legyen és így a Sötét kamra elegendő fényt kapjon. Az ablakok legyenek arányosak és szélesek, hogy rajtuk keresztül minden irányban kényelmesen ki lehessen tekinteni és az ott dolgozóknak javára legyenek.”¹⁶ Ekkor kapta a torony a manzárdos tetőszerkezetet, amit a hasonlóan kialakított palotával szemben a mai napig megőrzött (4. ábra). A nagyméretű kőkeretes ablakokat is ekkor nyitották az oldalain, felváltva a kis lőrészterű középkori ablakokat. A korábban védelmi funkciót ellátó torony tehát a tudomány céljainak szolgálatába állt. A Klimó halála után, 1778-ban fölvett leltár *Turris Mathematicanak* nevezi.¹⁷

Ingatag következtetésre vagyunk utalva a kérdésben, hogy mikor lett a torony kizárólagosan levéltár. Scitovszky János püspök (1839–1849) idejéig a mai nagy szalon, az emelet legkeletibb szobája volt a püspöki levéltár. Az 1840–1845. évi építkezései során ez lett a palota díszterme, következésképp az iratokat onnan át kellett szállítani valahova. Mivel az önálló levéltárral rendelkező Consistorium (Szenszék) már korábban beköltözött a Klimó-féle könyvtár nagy termébe és iratait a szomszédos toronyban helyezték el, adva volt a gondolat, hogy a püspöki levéltár iratai is ide kerüljenek. Kezdetben csak a torony második emelete volt a levéltár. Az iratok hatalmas mértékű gyarapodása következtében 1850-től kezdve levéltár lett az első emelet is. Ma már mind a három emelet a levéltár céljait szolgálja.

Nem ez az első eset, hogy időkapszula került elő Pécssett, az ókeresztény temető feltárásakor már találtak egyet.¹⁸ A mostani esetnek az a különlegessége, hogy egy alkalommal már megtalálták az időkapszulát és egy újabb üzenetet helyeztek el benne, csakúgy mint 2007. január 15-én, amikor Mayer Mihály megyéspüspök aláírásával egy harmadik üzenet is belekerült az utókor számára. Elképzelhető, hogy a városban még több helyen rejtőznek hasonló időkapszulák, amelyek a jövő generációk felfedezésére várnak.

¹⁵ A kutatást az ÁMRK munkatársa, László Csaba és püspökség részéről Kikindai András végezte.

¹⁶ PPL Klimó levelek. V. 269. p.

¹⁷ PKMGLT 137. Fasc. 29. No.

¹⁸ Gábor Olivér: Üzenet a múltból: Időkapszula a XIX. sz. sírkamra alatt = Pécsi Szemle 2006 tavasz

SUDÁR BALÁZS

PLATÓN PÉCSETT

Egy hódoltsági legenda nyomában*

Amikor a jeles török utazó, Evlia Cselebi 1663 nyarán Pécs városába látogatott, többek között meglátogatta a híres filozófus, Platón sírját is. A városban még jó néhányszor botlott bele a görög bölcsele nyomaiba, akiről egyébként úgy tudta, hogy a város kiépíttetője volt. Kár volna Evlia sorait mint teljesen tudománytalan fantazmagóriát félresöpörnünk: ha nem is a történelmi valóságot, de legalább a hódoltsági muszlimok gondolatvilágát megismerhetjük általa. E nehezen kutatható témáról keveset tudunk, pedig a hódítók nem csak dzsámik és fürdők építésével rendelkeztek be új tartományukban, hanem szellemileg is igyekeztek birtokukba venni azt. Egy-egy szent vagy jeles harcosszemélye körül legendák szövődtek – talán ilyen mentális horgonyvetési kísérlet Platón története is.¹

A leírás az Utazások Könyvének – törökül *Szejáhatnáme* – 6. kötetében olvasható.² Ennek magyar vonatkozású részei ugyan 1904-ben Karácson Imre fordításában magyarul is megjelentek, de a Platón-hagyomány – egy-két értelmezhetetlen apróságtól eltekintve – e munkából kimaradt.³ Nem csoda: a kérdéses szakaszok már az Ahmed Dzsevdet által vezényelt, arab betűs kiadásban sem szerepelnek. Hiába volt a kötet lektora maga Karácson Imre, a kéziratot ő sem látta, e passzusok létezéséről nem tudott. Azt, hogy eltűnésük a török kiadók hanyagságán, vagy az oszmán cenzúra lelkén szárad-e, pillanatnyilag nem tudjuk eldönteni.⁴ 2002-ben azonban Isztambulban megjelent az autográfának tekinthető kézirat teljes szövegének új kiadása, az alább citálendő részeket ebben találtuk.⁵

Evlia Pécs leírása során 15 esetben említi Paltónt (törökül Eflátúnt), hol csak egy utalás, hol hosszabb leírás keretében. Ezek többsége részben vagy teljes egészében hiányzik a Dzsevdet-féle kiadásból, és így a magyar fordításból is.⁶ A jeles filozófusról e részletekből az tudható meg, hogy miután bejárta az egész világot, Pécs városa nyerte el legjobban a tetszését, ezért azt Nagy Sándortól – vagy

* *A tanulmány az OTKA F 048 361. sz. pályázatának támogatásával készült.*

¹ Markus Köhbach: Gellérthegy–Gerz Ilyas Tepesi. Ein Berg und sein Heiliger = Südost-Forschungen 37. München, 1978. 130–144. p.; Markus Köhbach: A görögáli hősök = Keletkutatás. Budapest, 1987. tavasz, 39–46. p.; Ágoston Gábor–Sudár Balázs: Gül Baba és a magyarországi bektasi dervisek. Budapest, 2002.; Fodor Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben = Történelmi Szemle 39:1 (1997) 21–49.; Fodor Pál: Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában (egy 17. századi török elbeszélő forrás tükrében) = Keletkutatás 1987. tavasz, 20–38.

² Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi. VI. Haz. Ahmed Cevdet. İstanbul, 1318/1900. 192–202. p.

³ Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Karácson Imre (ford.). Budapest, 1904. (A kötet 1985-ben Fodor Pál előszavával újra megjelent.)

⁴ Karácson szerepéről: Evlia... i.m. 1904. XI, XIII. p. A kiadás buktatóiról: Fodor Pál: Evlia Cselebi útleírásai = Keletkutatás. Budapest, 1990. ősz. 38. p.

⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. TopkapK SarayK Kütüphanesi Revan 1457 Numaralk YazmanKn Transkripsiyonu – Dizini. 6. Kitap. Haz. Seyyid Ali Kahraman–Yücel DagK. İstanbul, 2002. A Pécszet érintő rész a 113–120. oldalakon található.

⁶ A kérdéses szövegek fordítása jelen tanulmányunk függelékében olvasható. Itt szerepelnek a szükséges hivatkozások is, ezért a tanulmányban külön nem jelöljük őket.

ahogy a Közel-Keleten hívták: Iszkendertől – adományképpen elkérte és meg is kapta. Nagyhirű iskolát vezetett itt, s Pécsen hunyt el: márványsírja a várostól nyugatra, a Szigeti kapu előterében, egy domboldalon állt.

E legenda elemzésének első lépéseként azt kell megvizsgáljunk, hogy Evlia hogyan nyilatkozik munkája más helyein Platónról. A nem túlságosan nagyszámú említés négy csoportba osztható, amelyekben Platón:

1. A többi, muszlimok által is tisztelt bölcstársaságában említett nagy antik filozófus.
2. A jeles orvos, többnyire egészségügyi kérdések, vagy orvosok jellemzése kapcsán.
3. A jeles talizmánkészítő, aki hatékony ábrákat tudott szerkeszteni például szűnyogok ellen.
4. A hús-vér alak, akiről az életével kapcsolatos helyszíneken esik szó.

Az első három említés-csoport konkrétumokat alig tartalmaz, inkább csak egy átlagos muszlim Platón-képébe enged bepillantást, a negyedikhez tartozó szövegállomány pedig meglehetősen szűk. Életrajzilag a következő adatok használhatóak. Egy szer egy Szófia melletti forrás kapcsán említi Evliát, minthogy az ottani talizmánt Platón készítette.⁷ Hosszabban emlékezik meg róla Athén leírása során, itt többek között templomáról ír.⁸ Budán szintén talizmánjairól hallunk.⁹ Majd negyedikként Pécs kapcsán olvashatunk róla sokat. Az életrajzi adatok nem mondanak ellent egymásnak, például az Athént leíró részben is azt olvashatjuk, hogy a bölcstársaság hunyt el. Ez legalábbis annyit jelent, hogy Evlia nem dobálódzott a filozófusra utaló információkkal, az ő elképzelése szerint Platón története a mecsekali városban ért véget.

Lássuk ezek után, hogy vajon az Evlia által is ismert, vagy feltételeesen ismert muszlim hagyományok hogyan vélekednek a görög bölcseleőről! A muszlim filozófia antik alapokon állt, már az iszlám első századaiban tömegesen fordították arabra az ókori bölcsek munkáit. Paradox módon Európa is éppen ezen fordítások alapján ismerkedett meg velük. Platón, akit arabul Aflátúnknak, törökösen pedig Eflátúnknak neveztek, a legjelentősebb filozófusok között tartották számon Arisztotelész (Arisztutális) és Szokratész (Szokrat) mellett. Sőt, egyes muszlim szerzők, például Sihábeddín Szuhravardí (1144–1234) szerint éppen ő a filozófusok „társaságának” vezetője. Bölcselete erősen hatott az iszlám misztikára, főképpen a *vahdet-i vüdzsúd*ot, a teremtett dolgok egységét hirdető tanokra. Platón ideális társadalomról vallott nézetei al-Farábí (870?–950?) munkásságában találtak folytatásra, kozmológiájából és ideatanából ibn Arabí (1165–1240) merített. Az ő műveit alapul véve alkotta meg ar-Rázi (865–925) *el-Tibbü'r-rúhání* ('Lelki orvoslás') című munkáját. Nevéhez tényleges alkotásain túlmenően számos, csupán neki tulajdonított mű is kapcsolódott, főképpen az alkímia, a varázslás, az etika és az orvoslás tárgyköréből. Érdekes módon éppen ezek a munkák tettek szert nagy népszerűsége, így ezek határozták meg egy átlagosan művelt muszlim értelmiségi Platón-képet, ahogy az Evlia esetében is megfigyelhető.

Életrajzát a muszlim szerzők ugyan részben az antik források alapján írták meg, de előszeretettel használtak fel apokrif történeteket és legendákat is. Így pél-

⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: Evliya Çelebi Seyahatnamesi. TopkapK SarayK Bagdat 305 yazmasKnKn traskripsiyonu – dizini. 3. kitap. Haz. Seyit Ali Kahraman–Yücel DagIK. İstanbul, 1999. 228–229. p.

⁸ Evliya Çelebi: Evliya Çelebi seyahatnamesi. Çev. Zuhuri DanKşman. 12. c. İstanbul, 1971. 142–143. p.

⁹ Evliya... i.m. 2002. VI. 145. p.

dául Arisztotelész mellett Platónt is ott találjuk Nagy Sándor tanítói, majd elsiratói között. Öregkoráról és haláláról kevesebb szó esett, egyik arab életrajzírója, ibn Kiftí (1172–1248) szerint például remeteségbe vonult vissza. Nyughelyéről nem szólnak a források – valójában Athénban temették el –; a bizonytalanságot jól jelzi, hogy többek között a közép-anatóliai Konya városában is mutogatták sírját.¹⁰

A bölcs utolsó éveit tehát tág teret kínáltak a különféle kombinációknak. Pannóniai megtelepedéséről már Matrakcsi Nászúh (?–1564), Szülejmán korának jeles bajvívója és történetírója is megemlékezett, aki pedig személyesen is részt vett 1543-ban a magyarországi hadjáratban. Szerinte Platón öregségére visszavonult az athéni közéletől, s esztergomi magányába húzódott vissza. Nagy Sándor tanácsot kívánt tőle kérni hódításaihoz, de ő hajlott korára és remete életmódjára hivatkozva nem mozdult a Duna-kanyarból. A makedón uralkodó nem tehetett mást, sereggel jött a Kárpát-medencébe, elfoglalta azt, így végre feltehetően kérdéseit az elvonultan élő bölcsnek. Mielőtt hazatért volna, kolostorokat és iskolákat építtetett Platónnak és tanítványainak.¹¹

Platón és Pannónia kapcsolatáról eddig több muszlim forrást nem találtam, de a két rendelkezésünkre álló történet így is kínál továbblépési lehetőséget: Nagy Sándor személyét.

Iszkender pannóniai jelenlétéről valamivel többet tudnak a muszlim források. Az 1543-as hadjáratban részt vevő Murádi/Szinán császár például úgy tudta, hogy Esztergomot a jeles makedón alapította.¹² Dzelalzáde Musztafa (?–1567) szerint 1529-ben a török csapatok Iszkender hídjáig nyomultak előre ausztriai portyáik során.¹³ A hidat említi 1543-ban Matrakcsi Naszúh is, helymeghatározása azonban homályos.¹⁴ Végül Bécs 1683-as ostromának leírásában is többször olvashatunk róla, e szerint a kőből épített, régi híd a várostól 6 óra járásra volt felfelé.¹⁵ Sőt, fennmaradt egy török nyelvű, az 1550-es évek második felében keletkezett Magyarország-történet is, Mahmúd terdzsumán (?–1575) *Tárih-i Ungurusza*, amelynek igen komoly része Nagy Sándor históriáját, többek között pannóniai és nyugat-európai hódításait tárgyalja.¹⁶ Úgy tűnik tehát, a muszlim szerzők – legalábbis egy részük – összekapcsolta Iszkender személyét és Pannóniát.

Nagy Sándor pannóniai vállalkozásának elvileg több előképe is létezhetett. A történeti Alexandrosz valóban több északi hadjárat résztvevője volt apja, II. Filipposz mellett (Kr. e. 340), s önálló uralkodóként is vezetett sereget a triballoszok ellen Kr. e. 335-ben. Az akció során a Dunán is átkelt, hogy a későbbi Havasalföld

¹⁰R. Walzer: *Aflâton = Encyclopaedia of Islam*. I. Leiden–London, 1960. 234–236. p.; Fahrettin Olguner: *Eflâton. İslâm dünyasında Eflâton. = Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 1994. X. 469–470. p.; F. W. Hasluck: *Christianity and Islam under the Sultans*. London, 1929. 363. p.

¹¹Sinan Çavuş: *Tarih-i feth-i Şikloş Estergon ve İstulni Belgrad*. İstanbul, 1987. 86a–88a. p. (A művet tévesen tartották Szinán munkájának, valójában Matrakcsi Naszúh alkotása.)

¹²Török történetírók. Thury József (ford.). Budapest, 1896. II. 327. p.

¹³Török történetírók... i.m. 1896. 186. p. Nagy Sándor hídjáról több helyen is tudtak: volt Mardinban, a Csanakkale környéki Bigában és a Balikeszir környéki Güverdzsinlikben.

¹⁴Sinan... i.m. 1987. 85b–86a. p.

¹⁵FKndKKIK Mehmed aga: *Silahdâr târîhi*. İstanbul, 1928. II. 68, 73, 74, 80, 82. p.

¹⁶A munka kiadásai: *Tarih-i Üngürüş*, Madzsar Tarikhi. Blaskovics József (ford.). Budapest, 1982.; Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája. Hazai György (ford., bev. tanulmány.). Budapest, 1996.; György Hazai: *Ein „İskendername” als politische Zweckschrift aus der Zeit von Süleymân dem Prâchtigen = Archivum Ottomanicum* 18. Wiesbaden, 2000. 251–306. p.

területén megverjen egy lázadó géta törzset. Szintén tény, hogy élete végén, keletről hazatérőben elkezdte egy nyugati hadjárat előkészítését. Ezt elhárítandó, számos követség járult elé Babilonban, köztük balkáni és itáliai népek követői is, akik joggal tartottak a világhódító bosszújától: kevéssel korábban legyőzték Sándor hasonnevű nagybátyját (Alexandrosz Molossoszt), s a harcban a rokon is elesett. A nyugati hadjáratra azonban Nagy Sándor halála miatt nem került sor.¹⁷ Ezeket az eseményeket mint lehetséges történetcsírákat azonban a muszlim szerzők – Mahmúd terdzsumán kivételével – nem használták ki, ez utóbbi szerző azonban munkájában a legkevésbé sem követte a keleti Sándor-hagyományokat.

Iszkender története szinte a kezdetektől foglalkoztatta a muszlim tudósokat és írókat. Kezdetben azonban többé-kevésbé történelmi szereplőként tekintettek rá, egy volt – a valósnak vélt vagy bevallottan fiktív – történetek szereplői közül. Így szerepel például Tabarí (838–923) és Maszúdí (?–956) krónikáiban vagy Firdauszí (935–1020) *Sahnáméjában* ('Királyok könyve') is. Az első, aki komoly lehetőséget látott a Sándor történetben, a török származású, de perzsául verselő Nizámí Gendzseví (1141–1209) volt. Híres, öt elbeszélő költeményből álló ciklusában (*hamsze*) két darab is foglalkozik vele. A *Serefnáme* az uralkodó történetét meséli el, az *Ikbálnáméban* pedig a kor jeles filozófusaival – Arisztotelésszel, Platónnal, Szokratésszel – beszélget. Nizámí királytükörnek szánt munkájában az ideális uralkodó alakját vázolja fel, aki természetesen bölcs, járatos a tudományokban, ugyanakkor jeles harcos is, mi több világhódító. Ráadásul prófétai küldetését is kap, személye egygyé válik a Koránból is ismert Zülkarnejn próféta alakjával: így születik meg Iszkender Zülkarnejn, a „kétszarvú” Iszkender. Prófétai minőségében az igazhívók körébe tartozik, még akkor is, ha bő 800 évvel Mohamed születése előtt jött a világra. Háborúi az igaz hitet terjesztik, így a szent háborúra kötelezett szultánok – világhódító! – előfutára.

A muszlim szerzők Sándor származását is átformálták egy kissé: Filipposz helyett Dáráb (Dareiosz) perzsa királyt tették meg apjává, aki a történet szerint legyőzte a makedón Feljákusz (Filipposz) seregét, majd a békekötés zálogaként feleségül vette annak leányát. Hiába azonban az új asszony szépsége, szája kellemetlen illatú – ezért a kényes ízlésű perzsa visszaküldte őt szüleihez. Így a várandós asszony mégis csak makedónok között hozza világra gyermekét, Iszkendert. Sikerült fából vaskarikát kovácsolni: bár nem lehetett tagadni, hogy Iszkender makedón uralkodó volt, de azért sikerült belőle akhaimenida herceget faragni.

Nizámí elbeszélése persze csak kis mértékben támaszkodik a történeti Sándor tetteire. Iszkender az indiai hadjárat után Kínába vonult, ahonnan a kipcsak pusztákon, azaz Közép-Ázsián keresztül tért haza, s közben megmérkőzött a ruszokkal is. Makedóniából Mekkába zarándokolt, ahol isteni sugallatot kapott, próféta lett, és Isten ígéjének terjesztése végett újabb hadjáratba kezdett: fantasztikus kalandok után az egész világ a lába előtt hevert. A halált azonban – bár megpróbálta – ő sem győzhette le, s fiatalon hunyt el.¹⁸

¹⁷A. B. Bosworth: Nagy Sándor. A hódító és birodalma. Budapest, 2002. 32, 50–55, 238–241. p.

¹⁸Ismail Ünver: Iskender. Edebiyat = Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 2000. XXII. 557–559. p.; A. Abel–Réd.: Iskender-nâme = Encyclopaedia de l'İslam. Leiden–Paris, 1978. IV. 133–134. p.; William L. Hanaway: Eskandar-nâme = Encyclopaedia Iranica. London, 1998. VIII. 609–612. p.

Bár számos háborújáról írtak, nyugati hadjáratairól konkrétan sehol nem esik szó. A pannóniai hódítások – eléggé szűk körben ismert – történetét tehát mindenképpen újításnak, az Iszkender-hagyomány új hajtásának kell tekintenünk, amelynek háttérében talán az oszmán hódítóideológia állt. Az oszmánok múltte-remtő praktikáinak szép példái léteznek: kitalálták maguknak például Konstantiná-poly alapítójának, Jankó bin Madján királynak a személyét, hogy elvitathassák Konzstantinosz elsődlegességét.¹⁹ Kérdés, hogy Iszkender betölthetett-e efféle szerepet? Hogy a kérdésre válaszolhassunk, kissé részletesebben is meg kell vizsgálnunk Iszkender helyét a muszlim politikai gondolkodásban.

„Az áldott kán, a népeket vezető nagy szultán, a sahek saha, az arabok és a perzsák ura, a szárazföldek és a tengerek szultánja, a jelenkor Zülkarnejnje, a másod-ik Iszkender, az igazhívók emírje” – jellemezte magát büszkén Kejhüszrev, a szel-dzsuk dinasztia egyik uralkodója egy építési feliraton.²⁰ Bár az oszmánok sok min-dent átvettek elődeiktől, úgy tűnik, e titulus csak később, a 16. század második felében vert gyökeret közöttük: „második világbíró Sándor” – olvashatjuk a Báthory Gábornak adott ahdnámében (1608).²¹ Persze az oszmánok körében már korábban is nagy tiszteletben állt Iszkender, akit Bizánc elfoglalása után – mint görög uralkodót – elődjüknek tartottak. Hódító Mehmedről jegyezték fel, hogy különösen vonzódott az antik hadvezérek – Hannibál, Julius Caesar és Alexandrosz – történeteikhez, s állí-tólag Arrhianosz Nagy Sándor-életrajzából nap mint nap felolvastatott magának. Kritobulosz, a Bizánc 1453-ban bekövetkező elestét megőrkítő krónikás szerint Hó-dító Mehmed szeme előtt Iszkender példája lebegett Konstantinápoly falai alatt. A bökkenő csak az, hogy ezek a feljegyzések többnyire keresztény szerzőktől szár-maznak, akik egyébként is előszeretettel nevezték a szultánokat Nagy Sándornak. Így tett például a pápa II. Mehmedhez írott – de valószínűleg soha el nem küldött – le-velében, s így volt ez Magyarországon is.²² „Szultán Szulimán császár nagy hatalma / Nem sok héján mint bölcs Sándor hatalma” – írta Tinódi Lantos Sebestyénünk Szülejmánról, akiről hasonlóan vélekedett a költő Zrínyi Miklós is.²³

Az éppen regnáló szultán és Iszkender azonosítása természetesen felbukkan a muszlim forrásokban is: „Óméltósága, a kalifaság középpontja, a szultán-trónusú, az Iszkender természetű és Szülejmán tehetségű saha, kinek Keszri kán az ajtónálló-

¹⁹Stefanos Yerasimos: *Kostantiniyye ve Ayasofya Efsaneleri*. İstanbul, 1993. 63–101. p.

²⁰Így tett például a Szaruhánogluk nemzetségéből származó szultán, Iszhak cselebi is.

²¹Erdélyi történelmi adatok. Mikó Imre (szerk.). Kolozsvár, 1856. II. 329. p. De így szerepelt Bethlen Gábor és I. Rákóczy György ahdnáméjában is = Erdélyi történelmi adatok... i.m. II. 1856. 337, 343. p.

²²II. Mehmed antik olvasmányairól: Gülru Necipoglu: *Architectura, Ceremonial, and Power. The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Cambridge–London, 1991. 11–13. p.; Iszkender/Nagy Sándor szerepéről a muszlim hódítási ideológiában: Borzsák István: *Nagy Sándor és Bizánc = Antik Tanulmányok 30*. Budapest, 1983. 25–26. p.; Fodor Pál: *A szimurg és a sárkány: az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1533) = Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Zombori István (szerk.). Budapest, 2004. 9–35. p.; Nyitrai István: *Seyyed Loqmân Kiegészítése és a perzsa történelmi eposz az Oszmán Birodalomban*. Budapest, 1995. (kandidátusi értekezés, kézirat) 112–164. p.; István Nyitrai: *The Third Period of the Ottoman-Safavid Conflict: Struggle of Political Ideologies (1555–1578) = Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th–17th Centuries*. Ed. Eva M. Jeremiás. Piliiscsaba, [2002] 2003. 170–174. p.;

²³Tinódi Lantos Sebestyén: *Szulimán császár kazul basával viadaljáról = Tinódi Sebestyén: Krónika*. Sugár István (sajtó alá rend.), Szakály Ferenc (bevezető), Sugár István, Szakály Ferenc (jegyzetek), Sugár István (jegyzetszótár, mutatók). Budapest, 1984. 425. p. (273–274. sor.)

ja, a kínai császár a szolgája, Dzsingisz kán a rabszolgája, Dzsemsídhez hasonlóan erős, szilárd hitű uralkodó, Mohamed természetű, Júszuf arcú, szerencsés császár, Mózes tekintélyű, Jézus képességű” jellemzi Szülejmánt Dzselaázade Musztafa, a 16. század első felének talán legjobb tollú történetírója.²⁴ De hasonló magasztalásokkal találkozhatunk valamivel korábban Kemálpasazáde munkáiban, s később Idrisi Bitliszínél is.²⁵ A 17. század elején pedig a tűzerek írnoka, Abdülkádír efendi krónikájában gyakran csak „korunk Iszkendere”-ként említi uralkodóját.²⁶ Ezekben a hasonlatokban azonban nem kizárólag Iszkender állhat a hasonlító szerepében, hanem a mitikus hősök mindegyike. Dzselaázade Musztafa munkájában ugyan Iszkender szerepel a legtöbbször, 47-szer, de szoroson követi őt Szülejmán/Bölcs Salamon (45 említés), és jó párszor felbukkannak a perzsa mitológia legendás királyai, Dzsemsíd (35), Hüsrev/Hoszrau Anúsírván (28) és Dárád/Dárius (21) is. Hasonló arányok mutathatók ki Kemálpasazáde művében is, neki azonban inkább Hüsrev volt a kedvence. Érdekes, hogy a korai történetíróknál – Hódító Mehmed kortársainál –, Orucs bég vagy Ásikpasazáde munkáiban Iszkender alig kap szerepet, csekély számú említése is inkább muszlim kronológiai kérdésekre korlátozódik.²⁷

A nagy elődökhöz egyébként konkrét történelmi utalás ritkán fűződik, többnyire csak a nevük kell az aktuális szultán nagyságának kiemeléséhez. Hasonlítóként való felhasználásuk éppen olyan, mint a többi irodalmi toposzé vagy költészeti panelé: felcserélhetőek. Így azon kevés költő egyike, Bákí, aki dicsérőverseiben – kaszídéiben – második Iszkendernek nevezi urát, nem sokkal később már a második Kejhüsrev fordulattal él.²⁸ Nem politikai programváltás történt, csak egy irodalmi „panel” cseréje. Úgy vélem, a nagynevű „ősök” szerepeltetése inkább irodalmi fordulatként értelmezendő, mintsem politikai kérdésként.

Az irodalmi hasonlatokban a múlt nagy uralkodói – köztük Nagy Sándor is – inkább alá, mint mellérendelő viszonyban állnak a magasztalt szultánnal: „Iszkender,

²⁴Geschichte Sultan Süleyman Kánunîs von 1520 bis 1557 von Celâlzâde Mustafa gennant Koca Nişânc. Ed. Petra Kappert. Wiesbaden, 1961. 138a–b. p. Szülejmán, a bibliai bölcs Salamon a muszlimok szemében a bölcsesség evilági megnyilvánulása, próféta. Keszri, avagy Kiszrá a szászánida dinasztia Hüsrev Anúsírvánjával azonos, akinek igazságosságáról állítólag maga Mohamed próféta is elismerően nyilatkozott. Dzsemsíd mitikus perzsa király, a Pisdádi dinasztia 4., talán legjelentősebb uralkodója. Ő találja fel a borkészítést, kupáját sokat emlegetik az irodalomban. Júszuf, a bibliai József, a szépség legtokéletesebb megjelenítője az anyagi világban. Cemal Kurnaz: Hayâlî Bey Divânî'nin Tahlîli. İstanbul, 1996. 130–133. p.

²⁵„Az Iszkendert szétszaggató Szülejmán”; „Az Iszkender nagyságú, Dárát pusztító császár”; „Mint a görög Iszkender, a hét klíma meghódítására indult...” İbn Kemal (Kemalpaşazâde): Tevârîh-i Âl-i Osman. IV. Defter. Haz. Koji Imazawa. Ankara, 2000. 13, 99, 169. p.; Nyitrai... i.m. 2003. 168. p.

²⁶Például: Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlîl). Haz. Ziya YKlmazer. Ankara, 2003. I. 459, 487, 510. p.

²⁷Ásikpasazáde kétszer említi, egyszer egy épület, másszor egy időmeghatározás kapcsán. Tevârîh-i Âl-i Osmândan ÂşKpasazâde Târîhi. İstanbul, 1332. 255, 269. p. Enverî kétszer egy személy nagyságának jellemzésére, egyszer egy épület kapcsán, egyszer pedig kronológiai ügyekben. Fatih Devri KaynaklarKndan Düstürnâme-i Enverî Osmanî Tarihi KksmK (1299–1466). Haz. Necdet Öztürk. İstanbul, 2003. 4/14, 16/157, 63/705, 66/747. p. Orucs bég krónikájában egyetlen egyszer találkozunk vele, egy időpont meghatározásánál. Oruç Beg tarihi. Haz. Atsiz. İstanbul, 1972. 113. p.

²⁸„Allahnak hála, Szülejmán országára ismét áldás szállt / mert a boldogságos trónra a második Iszkender ült.” Bâkî Divânî. Tenkitli basKm. Haz: Sabahattin Küçük. Ankara, 1994. 16. p. no5/1. Mehmedet mint Kejhüsrev: Bâkî... i.m. 1994. 35. p. no14/25. A szultán mint Iszkender: Necati Beg DivanK. Haz. Ali Nihat Tarlan. İstanbul, 1997. 96 p. no25/37.

Dará és Kubád az ő [Szülejmán szultán] udvarában szolgál / Hüsrev és Zál fia Rüsztém csak [Szülejmán szultán] szolgájának szolgája.”²⁹ Néha azonban egyenrangú félként is szerepelnek: „[Szülejmán szultán] a multság és a lakoma Dzsemsídje, a csata s a haza Dáriusa, / az igazságosság és a kegyesség Kisrája, a jelen kor Iszkendere.”³⁰ Mint láttuk, minden mitikus királynak megvan a maga attribútuma: Szülejmáné a bölcsesség, Dzsemsídé a bor és a multság, Iszkenderé pedig a világhódítás. Mindennek ellenére egy a többi közül, nincsen kiemelt helye.

Iszkendert egyébként leggyakrabban azzal a fallal kapcsolatban emlegetik, amellyel Jádzsúdzsot és Mádzsúdzsot – Gógot és Magógot – elrekesztette a Kaukázus hegyei között. „Iszkender fala” a nagy, magas, erős, áthatolhatatlan fal jelképe, s így a várak leírásának vissza-visszatérő kelléke: „Azon a határon ismeretes módon / egy várat emelt, jobbat, mint Nagy Sándor fala. [...] Ha Nagy Sándor építette volna Van falát / tornyait a legmagasabb zenitre emelte volna. // Iszkender Cserkeszие jobb, mint az, / sokkal erősebbre építette, mint az.” – Így magasztalja Szejjid Lokmán az ardzsisi várat, amelyet Van beglerbéje, Iszkender pasa emelt.³¹ Figyeljünk fel a játékra: az építetót éppúgy hívják, mint a hajdani makedón hódítót. Iszkendert egyébként még varázslatos tükre miatt szokták emlegetni az irodalomban.

A világhódítás mint attribútum egyértelműen a muszlim Sándor-regényekre megy vissza, ezért érdemes áttekinteni az Oszmán Birodalomban e témában született műveket. A legnagyobb hatású a legelső, Ahmedí (?–1414) 1390 körül keletkezett *Iszkendernáméja* volt. Ennek jelentős mennyiségű – száznál is több – kézírata maradt fenn máig, e szerint ugyancsak kedvelt olvasmány lehetett. Ahmedí testvére, Hamzeví is írt Sándor-regényt, de ez éppúgy elveszett, mint a 15. század utolsó negyedében alkotó Figánié. A nagy makedón tetteit a 15. század második felében Hajjátí, 1499-ben Ahmed Ridván, 1503/1504-ben pedig Bihistí verselte meg. Ezzel az *Iszkendernámék* sora megszakad, a későbbiekben csak a történet elemei bukkannak fel különböző művek részeként. Az oszmán irodalom egyik legjobb ismerője, Elias John Wilkinson Gibb nem véletlenül tekintette e témát az oszmán költészet történetében meglehetősen terméketlennek. (A magyarázatot a misztikus aspektusok hiányában vélte felfedezni.)³² Feltűnő, hogy Ahmedí után lényegében érdemleges alkotás nem született, erre utal, hogy a munkák egy része nem is maradt fenn máig, mások pedig egy-két kéziratból ismertek csupán. Ugyanakkor a három-négy 15. század végi, 16. század eleji szerző mutatja a téma iránti érdeklődés fellobbanását, amit alighanem a II. Mehmed-féle politika kései – kifutással már nem rendelkező – hatásának tekinthetünk.

Az oszmán költészetben egyébként Iszkender többnyire egészen másképpen, mint az élet vizének keresője szerepel. A közismert történet szerint az uralkodó Hizirrel, az iszlám egyik prófétájával együtt az élet vizét indult megkeresni. Míg azon-

²⁹ Yahyá Bey: *Dıvan*. Tenkidli baskm. Mehmed Çavusoglu. İstanbul, 1977. 68. p. no14/25. Dará az akhaimenida Dareiosz, Kubád szászánida uralkodó, II. Hozsrau – Hüsrev – apja. Zál fia Rüsztém a perzsa mitológia jeles harcosa, mellesleg a turániak – a törökök – jeles vezérének, Afraszjábnek a legyőzője.

³⁰ Bákí... i.m. 1884. 4. p. no1/14. Dará nem más, mint az achaimenida Dareiosz, aki a Nagy Sándor elleni harcban esett el – így hozzá a harc kapcsolódik, az irodalomban a nagy uralkodót testesíti meg.

³¹ Nyitrai... i.m. 1995. 236. p.

³² A. Abel... i.m. 1978; Ünver... i.m. 2000; Gibb: *History of Ottoman Poetry*. I. London, 1900. 284. p.

ban Hizir megtalálta azt, és halhatatlanná vált, Iszkender eltévedt a sötétség országában, s nem jutott el a bűvös forráshoz. A mondanivaló egyértelmű: hiába akár a legnagyobb világi hatalom, a halál ellen nem segít, így végső soron értéktelen. A gondolat az egyébként nem túlságosan kritikus Dzsélálzáde munkájában is megjelenik: „Ha Hizir nem mutatott volna utat / Iszkender a sötétségben maradt volna.”³³ A nagy hős nemcsak az élet vizét nem találta – Allah parancsából nem találhatta – meg, de saját erejéből még a sötétség országából sem tudott kivergődni, s hamarosan meghalt. Nem éppen felemelő perspektíva egy világhódításra készülő padisahnak.

Nem meglepő, hogy Iszkender eme szépséghibáját a kaszideköltők megpróbálták erénnyé változtatni: az Iszkenderhez hasonlított uralkodó még az élet vizét is megtalálja, így nagynevű elődjét is felülmúlja. Igaz, az élet vize gyakran a legyőzöttek vére: „Az ellenség [vér]cseppjével a világ pusztáját tulipánkertté tette / a villámjárású tatár lovasok nyíl-esője. // Ó, uralkodó! Tiszta lelkű Iszkender vagy, / tiszta személyed lába elé öntetted az élet vize.”³⁴ „A korszak Iszkenderének kezéből Hizirhez hasonlóan / Minden pillanatban az élet vizét issza, s eltelik a kard.”³⁵

Iszkendernek volt azonban még egy sötét folt a múltjában. Véget vetett az akhaimenida dinasztia hatalmának Iránban, s rövid uralma után a szétagoltság időszaka köszöntött be. Legalábbis a perzsák emlékezete szerint, akik úgy tűnik, a Szeleukidákról teljesen megfeledkeztek. További súlyos vetke, hogy eltiporta a zoroasztrianus papságot, akik ezt sohasem bocsátották meg neki: munkáikban Sándor csak mint a „gonosz” szerepel, maga az ördög. Iszkender a görögből fordított szír hagyományok mellett ezzel az örökséggel lépett az iszlám világba. S bár a görög hagyomány pozitív képe kerekedett felül, némi rossz íz mindig maradt Iszkender neve mellett.³⁶

Összességében úgy vélem, hogy a klasszikus költészetben és az azzal stíliárisan szorosan összefüggő történetírásban – az uralkodói reprezentáció eme fontos területein – Iszkender nem kapott kitüntetett helyet. Néhány szerző ugyan ő általa magasztalja legtöbbször urát, de sohasem kizárólag az ő nevével. Ráadásul a nagy elődök sorában nem egyértelmű elsődlegessége sem. Történetének irodalmi reprezentációja sem túlságosan jelentős, a költészet szimbolikájában a helye ellentmondásos: ő a világhódító, a halál ellen mégis tehetetlen uralkodó. Ezen szerepe alapján egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a pannóniai hódításokat éppen hozzá kellene kötni, bár tevékenysége e lehetőséget nem zárja ki. A muszlim hagyományok tehát nem bátorították túlságosan a legenda kialakulását. Érdemes azonban visszatérnünk Murádi megjegyzéséhez: Esztergomot Iszkender alapította a *hitetlenek* szerint. És tegyük hozzá: Ibrahim Pecsevi a 17. század első felében úgy tudta, hogy a magyar Szent Korona Iszkendertől származik – megint csak a *hitetlenek* szerint.³⁷

Nem állít mást Evlia Cselebi sem: Platón történetét részben a pécsi vár kapuja feletti feliratról ismeri, amelyet keresztény rabok fordítottak le a számára, más-

³³Geschichte Sultan Süleyman...i.m. 1861. 319. p.

³⁴Bákí... i.m. 1994. 35. p. no14/25.

³⁵Necatî... i.m. 1997. 50. p. no11/18.

³⁶Csirkés Ferencnek köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát: The Road from Accursedness to Prophethood. The Image of Alexander the Great in Zoroastrian and Islamic Literature.

³⁷Ibrahim Peçevi: Târih. İstanbul, 1864, I, 139. p. magyarul: Thúry József: Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz = Századok 1892. II. közlemény. 344. p.

részt szerinte a „görög és latin történetírók” krónikáikban részletesen írnak e kérdéstről. A *Tárh-i Unguruszt* pedig szerzője saját bevallása szerint szintén egy latin krónikából fordította törökre, amelyet 1543-ban Székesfehérváron találtak. Ez a megállapítás ugyan csak részben igaz, de a lényegét nem érinti: Mahmúd több keresztény krónikát is használt.³⁸ Az oszmán szerzők tehát eléggé egybehangzóan azt állítják, hogy anyagukat nem török, hanem keresztény forrásból merítették. S feljebb láttuk, a keresztények valóban előszeretettel nevezték második Nagy Sándornak az oszmán szultánokat.

Némi nehézséget jelent, hogy Magyarországon Nagy Sándor kultusza kevésbé terjedt el. Nem csoda, hisz a magyar származástudat Góghoz és Magóghoz kapcsolódik, akiket éppen a jeles makedón rekesztett el egy fallal Ázsiában. Továbbá éppen a magyar ősnak tartott szittyák voltak azok, akiket Alexandrosz nem tudott megzabolázní.³⁹ Mindennek ellenére már az Anjou korban létrejött a magyar Sándor-regény, a nehézségeket azonban jól jellemzi, hogy a szkítákat inkább kunokkal helyettesítették benne – a történet így került át a délszláv hagyományba is.⁴⁰ Ugyanakkor Pier Paolo Vergerio valószínűleg Budán fordítja latinra Arrhianosz Sándor-életrajzát Zsigmond király számára, s az olasz Bonfini lelkesen nevezi Mátyást secundus Alexandernek.⁴¹ A 16. században azután már szélteben hosszában ismerték Alexandrosz történetét, s egy Sándor-regény fordítás is megjelent nyomtatásban.⁴² Mindennek ellenére a hangsúly nálunk mindig Attilára esett. Zrínyi Mátyás királyról írott traktátusában összeahasonlítja a makedón és a hun uralkodót, s egyértelműen az utóbbit tartja sikeresebbnek.⁴³

Persze a muszlim szerzők által emlegetett keresztényeknek nem kellett feltétlenül magyaroknak lenniük. Mahmúd terzsümán, a *Tárh-i Ungurusz* alkotója például egy bécsi zsidó kereskedő Seebold von Pribach nevű gyermeke volt (?-1575). Valamikor – nem egészen meggyőző források szerint 1526-ban – török fogságba került, kiválóan megtanulta új urai nyelvét, majd a szultáni főtölmács rangig emelkedett. Számtalan követséget vezetett Európába, kapcsolatai tehát nem szakadtak meg a keresztény kultúrkörrel sem.⁴⁴ Jól ismerte a nyugati Nagy Sándor-hagyományt – hiszen munkája Sándorra vonatkozó része jobbra lustinusfordítás –, s nyilván nem zavarták a magyarok aggályai sem.

Sándor történetének több ókori forrása is fennmaradt, például Curtius Rufus, Arrhianosz, Iustinus, Josefus Flávius vagy Pseudocallisthenes munkái. A közép-

³⁸Nagy Szülejmán... i.m. 1996. 26. p. A mű valós forrásainak elemzése: ugyanott, 12–20. p.; Borzsák István: „Magyar történet” török szemmel. A Nagy Sándor-hagyomány tükrében = Borzsák István: *Dragma*. I. Budapest, 1994. 196–202. p.

³⁹Vö. pl. Thüröczy János: A magyarok krónikája. Horváth János (ford.). Budapest, 1980. 30–31. p.; Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Kulcsár Péter (ford.). Budapest, 1995. 50–51. p.

⁴⁰Hadrovics László: A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. MTA I. Osztály Közleményei, 16. Budapest, 1960. 235–293. p.

⁴¹Borzsák István: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. (Akadémiai székfoglaló, 1983. január 24.) Budapest, 1984. 22. p.; Bonfini... i.m. 1995. 681, 699, 739, 898. p.

⁴²Király György: Világbíró Sándor mondája népi irodalmunkban. I–II. Irodalomtörténeti Közlemények 28. Budapest, 1918. 129–142, 241–253. p.

⁴³Borzsák... i.m. 1984. 40–42. p.

⁴⁴Életrajzának legújabb összefoglalása: Ács Pál: Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György (szerk.). Budapest, 2002, 15–27. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

korban legkedveltebbnek a legutóbbi számított, amely bár a legkevésbé megbízható történeti szempontból, de a legmesésebb és a legtöbb továbblépési lehetőséget kínálja. Julius Valerius már a 4. században átültette latinra, de az igazi nagy áttörést csak Leo archipresbyter fordítása hozta a 10. században. Erre épültek többnyire a francia regényvariánsok, s ez jelent meg nyomtatásban a 15. század második felében (1486, 1489, 1494). A változatoknak se szeri, se száma, s néha éppen a tévedések lökik tovább a legendafejlődést. Így például már Orosius utalt rá, hogy Nagy Sándor harcolt Albániában. E terület eredendően a Kaukázusban volt, de több középkori szerző félreértette, s Albionként értelmezte, így a nagy makedón a brit szigeten is feltűnik: „Ez után meghódítja az óceán szigeteit a nyugati felén és császár lett az egész nyugati féltekének, úgy Nagy Britanniának, amit ma Engleterrenek hívunk, mint Albániának, amit ma Skóciának mondunk.” – írja Jean Wauquelin, a burgundi udvar történetírója a 15. század közepén.⁴⁵ A középkorban és a koraújkorban azonban nem csak Nagy Sándor európai vállalkozásairól tudtak, hanem magyarországi harcairól is. Egy 12–13. századi, Itáliában keletkezett zsidó Sándor-regény szerint az uralkodó Hágár földjének határára vonul, de a hadicselektől tartva nem mer benyomulni, inkább megegyezik a magyar királlyal és adófizés fejében távozik.⁴⁶ (Jusson eszünkbe: Mahmúd terdzsümán zsidó volt.)

Bár Alexandrosz bécsi hadjáratának nem találtam nyomát, egy halvány utalás mégis előkerült. Thúróczy János krónikájában szerepel egy rész, mely szerint egy bizonyos Trójából menekült Franco hosszabb időre megtelepszik Pannóniában, majd innen vonul nyugatra, hogy a franciák őse és Párizs alapítója legyen. Közvetlenül ez előtt Pannónia elnevezéséről esik szó – Nagy Sándor korában!⁴⁷ Borzsák István kimutatta, hogy Mahmúd használta Thúróczy krónikáját, s Franco történetét is éppen innen vehette át.⁴⁸ Tudjuk azt is, hogy a renegát tolmács időnként bizony félreértette forrásait. Nem lehetetlen, hogy ez esetben is valami ilyesmi történt.

Így a muszlim történetek hallgatásával szemben létezik egy olyan – igaz, nem túl erős – európai hagyomány, amely Alexandrosz európai, sőt, magyarországi ténykedéséről is tud. Nem elképzelhetetlen, hogy ez adta az alapot a muszlim legendák létrejöttéhez. Talán éppen maga Seebold von Pribach, alias Mahmúd terdzsümán volt az, aki az oszmánok – vagy legalább néhány oszmán – tudatába beplántálta Iszkender pannóniai akciójának történetét, amely azonban sohasem terjedt el nagyobb mértékben.

A fenti adatok és megfontolások alapján a következőképpen képzelhetjük el a legenda kialakulását. Valamikor a 16. század első felében – talán nyugati mintára – ha szűk körben is, de megjelenik az Oszmán Birodalomban Iszkender és Pannónia összekapcsolása, majd a nagy hódító pannóniai hadjáratának elképzelése is, mintegy az Iszkender-legendakör újabb fejezeteként, kiegészítéseként. A cél persze nem irodalmi babérok gyűjtése lehetett – a vonatkozó munkák nem is klasszi-

⁴⁵Seláf Levante: Nagy Sándor és a trójaiak a burgundi irodalomban = Aetas. Budapest, 1999/3, 105. p. Albania és Albion azonosítása már a 14. században megjelenik.

⁴⁶Krausz Sámuel: Magyarország a Nagy Sándor-mondában = Egyetemes Philológiai Közlöny 20. Budapest, 1896. 898–902. p.

⁴⁷Thúróczy... i.m. 1980. 12. p.

⁴⁸Borzsák... i.m. 1994. 200. p.; Nagy Szülejmán... i.m. 1996. 53–55. p.

kus irodalmi formákban íródtak –, sokkal inkább az aktuális politikai helyzet leképezésére törekedhettek. A világhódító terveket szövögető Nagy Szülejmán szultán elfoglalta a középkori Magyarország jelentős részét, s Bécs ellen készült. A muszlim írók Nagy Sándor történetével mintegy előképet teremtettek ehhez a vállalkozáshoz. Nagy kérdés persze, hogy az események elébe vágtak-e, s a belpolitikai küzdelembe beavatkozva a nyugati hódítások pártolóit támogatták-e, vagy a már megtörtént események hatására kanyarítottak egy nagy elődöt uruk számára. Platón talán Iszkenderrel való kapcsolata okán került a históriába már meglehetősen korán, a 16. század első felében. Hogy miért, azt egyelőre nem tudjuk, mindenestre emlegetése elmélyíthette a muszlimok otthonosság-érzését.

Mindezek fényében Evlia története talán nem is olyan érthetetlen: egy hosszú múltra – legalább 120 évre – visszatekintő hagyomány folytatója volt csupán. Mivel közvetlen párhuzamait egyelőre nem ismerjük, elképzelhető, hogy a legenda a hódoltságban, netán éppen Pécsen fejlődött tovább; az mindenestre nagyon valószínű, hogy a világutazó éppen itt gyűjtötte adatait. S az sem elképzelhetetlen, hogy Pécs antik emlékei közül láthatott néhányat, s ezek inspirálták őt. Ne felejtjük, Pécs nyugati kapuja előtt valóban voltak szarkofágos temetkezések.⁴⁹

Függelék

A pécsi Platón-hagyomány Evlia cselebi útleírásában.⁵⁰

1. „A latin és a rómi görög történetírók szavai szerint, ahogy annak a földnek a történetében megírták: Pécs eme vára őnagyságának, a prófétaág oltalmazójának [Mohamednek] a születése előtt 882 évvel, még Iszkender halála előtt az Isrákijjún iskolához tartozó filozófus, az isteni Eflátún tanítása szerint épült meg. Jankó bin Madjan testvére, Janvan király történeti munkájában részletesen írt [erről].”⁵¹ (Eвлия... i.m. 2002. VI. 113. p.)

Karácson Imre fordításában: „A latin és a görög történetírók írása szerint ezt a várat a próféta születése előtt 882 esztendővel, még Nagy Sándor elhalálózása előtt építették.” (Eвлия... i.m. 1904. 226. p.; Eвлия... i.m. 1900. VI. 192–193. p.)

2. 1543-ban Szülejmán szultán „Pécs – vonzza szíved, mint pillangót a mécs – városába érkezett, az isteni Eflátún [sírját] meglátogatta, aztán a pécsi várba ment...” (Eвлия... i.m. 2002. VI. 113. p.)

Karácson Imre fordításából a Platónt érintő tagmondat hiányzik, Szülejmán szultán útja félreértelmezve szerepel. (Eвлия... i.m. 1904. 226. p.; Eвлия... i.m. 1900. VI. 193. p.)

3. „Memi pasa dzsámija: az isteni Eflátún tanítványai (halife) építették, nagy templom. Sőt, az egyik sarkában ott van Eflátún remetecellája, amelyhez számos hitetlen jön zarándoklatra.” (Eвлия... i.m. 2002. VI. 115. p.)

⁴⁹ Fülep Ferenc: Sopiane. The History of Pécs During the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Romanian Population. Budapest, 1984. 170–171. p.

⁵⁰ A régi kiadás, s így a magyar fordítás hiányosságaink érzékeltetése végett közlöm a Karácson-féle szöveget is. Jelölöm a Dzsevdet által készített kiadás pontos helyét is, bár a szövegeket összevettem, s ezek szerint Karácson Imre meglehetősen pontosan dolgozott.

⁵¹ Janvan munkájának meghatározása eddig nem sikerült, valószínűleg nem létező munkára hivatkozik Evlia. Meşküre Eren: Evliya Çelebi Seyahatnamesi birinci cildinin KaynaklarK üzerinde bir araştıKırma. İstanbul, 1960. 35–36. p. Yerasimos... i.m. 1993. 66–67. p.

Karácson Imre fordításában: „a platonistáktól maradt nagy templom volt; egyik szögletében van egy imahely, melyet némelyek meglátogatnak.” (Evlia... i.m. 1904. 229. p.; Evliyâ... i.m. 1900. VI. 195. p.)

4. „És ennek az élettelen madárnak a képe mellett, egy fehér márvány [táblán] az isteni Eflátún saját írásával, bizonyos fajta latin vonásokkal e vár történetét ekképpen foglalták össze: »E vár már háromezer évvel azelőtt is állt, hogy én Iszkendernek megépítettem. Kerüljön a Jézus-hívók kezébe, aztán néhányszor a mohamedánok kezére kerüljön, az utolsó időkben az olasz [talján] nép kezére kerüljön!« Így foglalták össze, mi a pécsi hitharcosok foglyaival olvastattuk el, s így foglaltuk össze. Valóban régi város ez, az isteni Eflátún székhelye. Amikor Eflátún a régi idők bölcseinek városát, Athént elhagyta, az egész világot bejárta, Pécs – vonzza szíved, mint pillangót a mécs – vize és levegője kedvére való volt, s ezt a szívet rabul ejtő várost Iszkendertől elkérte [magának] és kiépíttette. Sőt, ő maga is Pécsen kívül [azaz: Pécs mellett] van eltemetve. Amikor belépünk a belső vár kapuján, melyen e felirat van...” (Evlüyâ... i.m. 2002. VI. 115. p.)

Karácson Imre fordításában: „E képpel összefüggőleg a fehér márványra latin írással némi történelmi események vannak feljegyezve.” (Evlia... i.m. 1904. 230. p.; Evliyâ... i.m. 1900. VI. 196. p.)

5. „Szülejmán szultán pécsi várban álló dzsámijának a leírása: Régen az isteni Platón imahelye volt.” (Evlüyâ... i.m. 2002. VI. 115. p.)

Karácson Imre fordításából e rész hiányzik.

6. „Ám ennek a dzsáminak a közepétől a mihrábig [szentélyig] haladva negyven lépcsőn lehet feljutni. A szentély magas, és sima fehér márvánnyal van borítva. Egyetlen dzsámiban sem ilyen magas a mihráb helye. Hogy ilyen módon építették meg, annak az az oka, hogy ezen a helyen volt Eflátún könyvtára. Jelenleg vasból van a kapuja, benne az Oszmán-ház színültig töltött hadszertára van.” (Evlüyâ... i.m. 2002. VI. 115. p.)

Karácson Imre fordításában: „E dsáminak felétől a mihrábig (oltár) negyven kőlépcsőn kell felmenni. A mihráb felől levő oldal igen magas, és sima fehér márvánnyal van lerakva; egy dsámiban sem láttam ilyen magas mihrábot. Ennek a magasságnak eredete az, hogy e hely előbb könyvraktár volt, jelenleg is vaskapuja van. Belseje telides-teli van oszmánli hadiszerekkel.” (Evlia... i.m. 1904. 230. p.; Evliyâ... i.m. 1900. VI. 196. p.)

7. Székesegyház. „A hárem⁵² körül körben az isteni Platón kiváló medreszéje van, amelynek leírásakor a nyelv hibát vét. Ám jelenleg minden cellájában várkatonák laknak.” (Evlüyâ... i.m. 2002. VI. 116. p.)

Karácson Imre fordításában: „Köröskörül kitűnő medresze (főiskola) van, melynek a leírására hiányos a nyelv.” (Evlia... i.m. 1904. 231. p.; Evliyâ... i.m. 1900. VI. 198. p.)

8. „Mindegyiknél régebbi az isteni Eflátúnak a belső várban lévő medreszéje, mely a tudományok háza. Összesen 70 darab, Kiszrá boltívéhez és a Háver-

⁵²A török építészetben e szóval jelölik a dzsámi kapuja előtti, fallal és többnyire árkádsorral körülvett udvart.

nák-palotához hasonló cellája van.⁵³ Ezek mindegyikében egy-egy, különféle, az építészet tudományával készített, művészi ... (?) van, melyek leírására a nyelv gyenge, s összetörnek az ékkövet szóró nádtollak. Eflátún idejében ebben a med-reszében az Isrákijún és a Messáijún iskola⁵⁴ követői telepedtek meg, s minden különös és csodálatra méltó tudományt megtanultak Eflátúntól, s a tudományokban tökéletesítették magukat. Ám jelenleg ezekben a cellákban a várkatonák élnek világukat családjukkal.” (Evljá... i.m. 2002. VI. 116. p.)

Karácson Imre fordításában: „Többi közt az isteni Eflatunnak (Plátó) a belső várban lévő régi, tudományos főiskolája, melynek hetven, fejedelmi boltozatu és várszerű szobája van. Ezeknek mindegyikében egy-egy fajta építészeti hagyomány szerint kidolgozott elrendezése van, melynek leírására hiányos a nyelv s az ékszerszóró tollnak beszédje töredékes. A korábbi időben ebben a főiskolában keletrol és nyugatról több tanuló lakott, kik az összes különös és csodálatos tudományokat mestereiktől látván, a tudományokat tökéletesítették, jelenleg azonban e szobácskákban várkatonaság lakik s a lakosokkal szórakozik.” (Evlia... i.m. 1904. 231–232. p.; Evljá... i.m. 1900. VI. 198. p.)

9. Kutak. „Néhány közülük még az isteni Eflátúntól maradt meg, csobogó, két csapal ellátott források ezek.” (Evljá... i.m. 2002. VI. 117. p.)

Karácson Imre fordításából e rész hiányzik.

10. „A víz és a levegő örökkévaló szépségének leírása. Még egy olyan arisztotelészi tudású, tudományokban járatos bölcsnek is, mint az isteni Eflátún, megtetszett a város levegője, s végül itt maradt. (Evljá... i.m. 2002. VI. 118. p.)

Karácson Imre fordításából e rész hiányzik.

11. „Annak a világtájnak a leírása, ahol a városok eme városa elhelyezkedik. Az alantas idők⁵⁵ Eflátúnjának szavai, s az asztrolábium tudománya szerint e város a (—) klímán (—) van.”⁵⁶ (Evljá... i.m. 2002. VI. 118. p.)

Karácson Imre fordításából e rész hiányzik.

12. „E város sorsa az asztrológusok szavai szerint. Eflátún szavai szerint ezen épített város sorsának alapja a mérleg csillagjegyben, a Vénusz légies házában van. Ezért lakosai is légiesek.” (Evljá... i.m. 2002. VI. 118. p.)

Karácson Imre fordításából e rész hiányzik.

13. „Mesteri filozófusainak, nem rossz orvosainak nincs párja, mivel a filozófus Eflátún [neveltjei].” (Evljá... i.m. 2002. VI. 118. p.)

⁵³Kiszrá boltíve: I. Hozszrau (531–579) részben ma is álló palotája Ktésziphónban, Hábernák-palota Bahram Gúr szászánida herceg számára épített palota Hira közelében – a mennyország földi másának tekintették.

⁵⁴Az isrákijje a muszlim filozófia gnosztikus iskolája, alapítójának, kidolgozójának a 12. századi Szuhravardít tekintik. Elődei között azonban számos korábbi filozófust is számon tartanak, mindazokat, akik az ésszel szemben az intuícóra, a tapasztalati megismerésre helyezték a hangsúlyt (pl: Hermész, Empedoklész, Pithagorasz, Platón). A szúfi dervisrendeket többnyire ehhez az iskolához sorolják. Velük szemben a mesáijja követői az antik peripatetikus filozófia követői voltak, a világot Arisztotelész nyomán az értelemre támaszkodva kívánták megmagyarázni. A muszlimok lényegében ateistáknak tekintették őket. R. Arnaldez: Ishrakijyun = Enciclopaedia of Islam. IV. Leiden, 1978. 120–121. p.; Mahmut Kaya: Işrakijye = Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. XXIII. İstanbul, 2001. 435–439. p.; Mahmut Kaya: Meşşaiyye = Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. XXIX. İstanbul, 2004. 393–396. p.

⁵⁵Az iszlám megjelenése előtti időszak.

⁵⁶Evljának nem voltak birtokában a szükséges adatok, ezért a helyet üresen hagyta, minden biznnyal későbbi pótlás céljából.

Karácson Imre fordításából e rész hiányzik.

14. „»Ó, bár Pécs újra a kezünkre kerülne!« – panaszkodnak [a hitetlenek]. Bár néhányszor eljöttek és megostromolták, mivel mohón vágytak Eflátún dzsámijára és a belsővárra, de a belsővárat nem tudták bevenni, s elmentek.” (Evljâ... i.m. 2002. VI. 119. p.)

15. „Először is a Szigetvári kapun kívül, déli irányban egy kicsit kedvtelve menvén, a főút jobb oldalán, egy paradicsomhoz hasonlatos helyen, egy rózsával és jácinttal [ékes] kertben, egy fülemülefészekben van az isteni Eflátún nyughelye. Magyarul Laktantiusnak nevezték. (—) az igaz hitre térése kétségtelen. Korának igazhívői, s az egység megvallói közül való bölcs filozófus volt, aki mesteri tudással, Jézushoz hasonlóan, az Élő és Mindenható [Isten] parancsából képes volt a holtakat feltámasztani, ilyen ritka orvos volt ő.⁵⁷ De azért nem volt kötöttségek nélküli orvos, mert a kötöttségek nélküli orvos természetesen a magasságos Isten. Röviden szólva ez az Eflátún abban az alantas korban sok ezer különféle tudományban volt járatos. Iszkenderhez hasonlóan a salamoni udvarokba képes lévén [eljutni], egy gyékényszőnyegen Istent szolgálva gyakran leborult, a levegőbe felemelkedett, s a levegőben végezte vallásgyakorlatát.⁵⁸ Az égben az összes kerubbal beszélgetett. Ilyen okos és tudományokkal bíró bölcs filozófus volt. Amikor a madárnyelvet a kezdet sólymától nem tanulhatta meg, így szólt: »Megtetszett nekem Pécs – vonzza szíved, mint pillangót a mécs – vize és levegője.« Azzal ezen a tiszta földön megtelepedett. Azért [itt], mert a kezdet kezdetén, Allah akaratából az isteni Eflátún pora Pécs porából lett. »Minden dolog eredetéhez visszatér.« E mondas értelmében végül e bölcs filozófus is engedelmeskedett az ékesszóló parancsnak – »elégedetten Uradhoz térj!« –, s most Pécssett, Irem szerémi kertjében van eltemetve.⁵⁹ De felette sem kupola, sem más épület nincsen, hanem egy alacsony hegy lankáján, egy széles rózsáskert földjében nyugszik. Nemes sírjára egy hosszú márványkő van helyezve, ez Eflátún sírjának a jele. Ezen a fényes kővön különböző nyelveken feliratok vannak, amelyeket [feltétlenül] meg kell nézni. Isten kegyelme legyen vele!” (Evljâ... i.m. 2002. VI. 119. p.)

Karácson Imre fordításában: „A szigetvári kapun kívül déli irányba hajló főút jobb oldalán, a paradicsomkerthez hasonló hegyes földön, egy igazhitű tudós orvos volt, a ki az orvosi tudományban olyan volt, mint a Messiás. Szerette ezt a helyet, azért itt tartózkodott. – Sírja fölött kupola vagy másféle épület nincs, csupán egy hosszú márványkő van, melyen különféle nyelveken való írást lehet látni.”⁶⁰

⁵⁷ A muszlim mitológiában Jézus leginkább arról a képességéről nevezetes, mellyel a holtakat is fel tudja támasztani.

⁵⁸ Bölcs Salamon – a muszlim mitológia Szülejmánja – a muszlim mitológia szerint repülni is tudott.

⁵⁹ Irem kertje a muszlim mitológia legendás kertje, a Paradicsom földi mása. A Szerémség elsősorban azért kerül a hasonlatba, mert török alakja – Szírem – rímel az Irem szóra.

⁶⁰ Evliya... i.m. 1904. 235. p.; Evliya... i.m. 1900. VI. 202. p.

MENDLY LAJOS

KITAIBEL PÁL EMLÉKEZETE

Kitaibel Pál, egyik legnagyobb egyetemes tudású természetkutatónk 250 éve, 1757. február 3-án született Nagymartonban, Sopron vármegyében (ma Burgenland, Mattersburg), és hatvanéves korában, 1817. december 13-án halt meg Pesten. Középiskoláit a soproni és a győri bencés főgimnáziumban végezte, majd papi hivatásra készült, de egy esztendei betegség után megvált a papi pályától. 1780-ban beiratkozott a budai egyetem jogi fakultására, ám igen hamar áttért az orvosira.¹ Negyedéves korában Winterl professzor mellett lett a kémia és a botanika adjunktusa. Orvosdoktorrá 1785. augusztus 24-én nevezték ki.² Botanikai tanulmányai mellett kiváló vegyész, talaj- és kőzetkutató, geográfus és technológus is lett. Mint jövőendő egyetemi tanárt, a helytartótanács kiküldte a hazai ásványvizek és a természeti viszonyok tanulmányozására.

Utazásaiban a helytartótanács kívül nagyban segítette barátja, Waldstein gróf.³ Vele és az ő költségén utazott 1796-ban Máramarosba, és látogatta meg 1798. őszén Berlinben Willdenowot, aki 1799-ben két új, általuk felfedezett genust Waldsteinianak és Kitaibelianak nevezett el.⁴ Waldsteinnel együtt szerkesztette 1799-től, és annak költségén adta ki 1802–1812-ig a *Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae* (Magyarország ritkább növényeinek leírása és képe) c. háromkötetes, 280 színes, kézzel festett ábrával illusztrált művet. A gyűjtött botanikai anyagot a rábízott pesti botanikus kertben halmozta fel.

1802-ben a kémia és a botanika „rendes tanárává” nevezték ki, de még Winterl halála után sem adott elő az egyetemen, hanem egész idejét a történelmi Magyarország beutazására és a flóra felkutatására fordította. Több száz növényfajt, sőt három új nemzetséget fedezett fel (és a pannon gyíkot) ezzel, és hazánk botanikai feltárásával a legnagyobb botanikusok közé emelkedett. Szakmai hírneve miatt tíz külföldi tudós társaság is tagjai sorába választotta.

Gyűjteményeit és kéziratait párfogója, József nádor vette meg a Nemzeti Múzeum részére. Halála után sok évvel Kanitz adta ki több kéziratát *Reliquiae Kitaibelianae, botanische Reisen in Ungarn* (Wien, 1862–1863.), és *Addimenta ad floram hungaricam* (Linnaea, 1864.). Legteljesebb életrajzát Schuster írta meg.⁵ Ő adta ki 1829-ben az ásványvizekről írott *Hydrographica Hungariae* c. munkáját is két kötetben.

¹ Mária Terézia 1777-ben elrendelte az 1635-ben, Nagyszombatban alapított Pázmány Péter Tudományegyetem (ma ELTE) Budára, az erre a célra kijelölt királyi palotába költözését.

² Winterl Jakab József (1739–1809) 1771-től Nagyszombatban, majd Budán, végül 1808-ig Pesten a Tudományegyetem kémia és botanika professzora. Mindhárom helyen fűvészkertet szervezett, és hazai növényekkel népesítette be azokat.

³ Adam Franz Waldstein (1759–1823) cseh gróf, aki gazdasági és kulturális tevékenysége mellett a botanikának nem csak mecénása, hanem művelője is volt.

⁴ Carl Ludwig Willdenow (1765–1812) berlini, növényrendszertannal foglalkozó botanikus professzor. Kitaibelia: a Malvaceae (mályvafélék) család genusa, egyetlen faja a Kitaibelia vitifolia. Horvátországban és Szlovéniában élő igen ritka évelő növény.

⁵ Kanitz Ágoston (1843–1896) a kolozsvári egyetemen a növénytan tanszék megalapítója (1872). Több Kitaibel, Diószegi és Clusius kézirat, és az első magyar növénytan folyóirat, a Magyar Növénytan

Kitaibel Pál a történelmi Magyarországon 27 kutató útján kb. 20 000 km utat tett meg, ebből Baranyában kb. 500 km-t a közölt térkép szerint. Először „1799-es Baranya megyei útja” alkalmával, másodszer és harmadszor 1808-ban „Szlavóniába menet és onnan jövet”. 40 napig tartózkodott itt, ez idő alatt 25 kirándulási napján 1410 növénylelőhely 530 növényfaját jegyezte fel. Baranyai útjainak eredeti, német nyelvű naplóját Gombocz Endre, jeles botanikusunk fejtette meg és rendezte sajtó alá.⁶ Munkáját Horvát Adolf Olivér, a Ciszterci Rend Pécsi Nagy Lajos Gimnáziumának biológiatanára fordította magyar nyelvre, megfejtve a régi növényneveket, pécsi szakemberekkel egyeztetve a megváltozott helyneveket.⁷

A fordítás Pécssett jelent meg 1942-ben, Horvát Adolf: Képek a Mecsek növényéletéből c. kötetének VI. fejezeteként.⁸ Cikkünkben ebből a műből idézünk, az idézeteket az eredeti helyesírás szerint közöljük. A Horváth Adolf által írott magyarázó jegyzeteket zárójelben, dőlt betűvel szerepeltetjük.

Baranyai kutatóútjai

Kitaibelnek utazásai során mindenre kiterjedt a figyelme, naplójából kitűnik, „hogyan nem csak a növényeket és állatokat figyelte meg és írta le, hanem a kőzeteket, talajokat, ásványvizet, folyókat és patakokat, hegyeket és dombokat, síkságokat éppúgy élesen megfigyelte és pontosan leírta, mint a földművelés, és állattenyésztés, bányászat és ipar kihasználta és kihasználható természeti kincseit, valamint történelmi emlékeket és néprajzi, gazdasági viszonyokat egyaránt megfigyelte és leírta a természeti szépségekkel együtt. A nagy magyar természetkutató részletekben elvesző alaposágánál csak egyetemlegesen nagy és átfogó, de azért mindig pontos és tökéletes univerzalitását tudjuk jobban csodálni. Az igazi nagy ember bontakozik ki a sárguló naplókából szemünk elé.”⁹ Útleírásából kiszemelgettük a kor gazdaságára, a megmaradt történelmi emlékekre, a felszínen található ásványokra és kőzetekre, valamint a bányászatra vonatkozó részeket, melyeket a könnyebb áttekintés miatt nem a közölt térkép szerint bejárt útjai, hanem Szigetvártól a megyébe belépve csak a Mecsek déli, majd északi oldalán, illetve előterükben lévő helységek sorrendjében közöljük, Kitaibel hozzájuk fűzött egyéb, nem botanikai jellegű megjegyzéseivel. Az idézeteket a látottak, észrevételek alapján kiegészítettük a kor társadalmi, gazdasági, helytörténelmi vonatkozásaival.

Terjedelmi korlátok miatt nem foglalkoztunk Baranya sík és dombvidékein tett feljegyzéseivel, sőt a botanikai leírásokkal sem, azt átengedve a szakembereknek az évforduló alkalmából bőséges publikációs számára.

Lapok kiadója. Schuster János (1777–1839), természetbúvár, a pesti Tudományegyetem természetrajz és vegytan tanára. Ioannes Schuster: Vita Pauli Kitaibel. Pestini, 1829.

⁶ Gombocz Endre (1882–1945) botanikus. Kitaibel naplója nem „kézirat”, hanem saját részére, a későbbi feldolgozást szolgáló feljegyzés tömeg.

⁷ Horvát Adolf Olivér életútját Szabó László Gy., a PTE TTK Növénytan tanszékének professzora méltatta a Pécsi Szemle 2006. évi őszi számában, 124. p. Kitaibel Pál Baranyában fordítása megjelent a Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnázium Évkönyvében. Pécs, 1939. 21–49. p. Ugyanitt jelent meg a Gombocz-féle eredeti német szöveg is, Kitaibel Pál baranyai útjainak eredeti napló címmel. 50–72. p.

⁸ Kitaibel Pál mecseki és baranyai síksági útjainak magyar fordítása. Ciszterci Rend kiadása, Pécs, 1939. 77–104. p.

⁹ Kitaibel... i.m. 1939-es Évkönyv, 1939. 21. p.

Kitaibel Pál Baranya megyei útjai 1799 és 1808 között

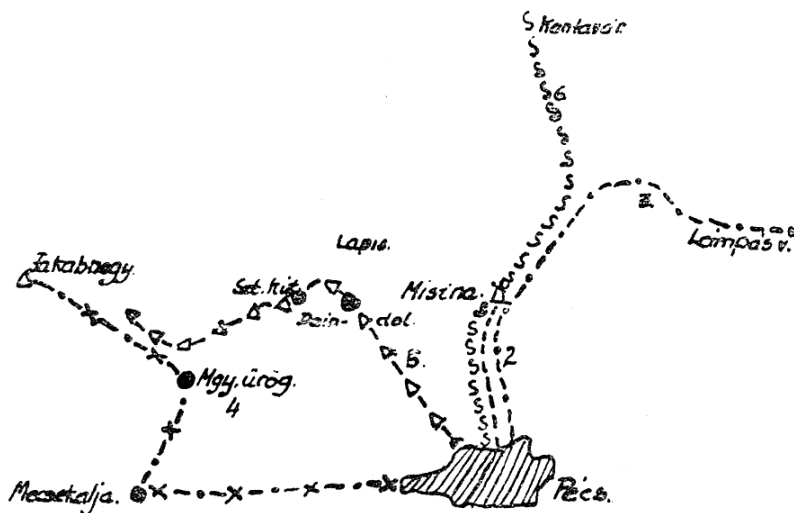
Szigetvár – Szentlőrinc – Pécs

A „**Botykapeterdtől** kezdődő jó köves út piros homokból és kavicsból készült.” „**Nagypeterdnél** [...] Az útmenti házak szürke mészkőből, valamint piros és szürke homokkőből épültek.”

„**Szentlőrincnél** postakocsi-állomás van. [...] a kövezésre Kővágószőlősnél bányászott homokkővet használnak. [...] Tovább is, miként a megye határától kezdve műút van, de még nincs kikövezve.” „Mielőtt a hegyek balra elkezdődnek, az út megint nagyon jó.” „A kocsmán (1942-ben Markó csárda) túl megszűnik a jó út.”

„**Kővágószőlős** felett a hegyen mindenütt előtűnik a piros homokkő (*tarka homokkő*) [...] A hegy felső részén erdő, alul szőlő van. Baranya vármegyének ezen a részén kevesebb az erdő, mint Somogyban. A talaj itt pirosas barna és homokos. [...] A hegy erdeit annyira kiirtották és lelegettették, hogy mindenfelé csak csupasz kőzeteket és földet lehet látni.”

„A hegy gerince felé kőbánya van, ahol malomkővet fejtenek.” Ebből „sómalom-őrلőkőveket és szabók számára durva kőszőrűkőveket is készítenek. Egy holdon 6-8 mázsa dohány terem. Mázsájáért 7 forint 6 krajcárt fizetnek.”

„**Kővágószőlős** felett egy mély útban felül homokkővet, ezen vas tartalmú réteget és körülbelül egy újni vastagságban kőszén lehet látni.” „Kővágótőtös és Bakonya jobb kéz felől az erdőn és hegyen kívül nincsenek messze az úttól.”¹⁰

„A **Deindol** szőlőhegytől **Szentkút** felé [...] A talaj itt barnás-piros agyagból van, mely hasonló színű palából keletkezett. Ebből a palából vannak itten a dombok és a völgyek. Az itt termő bor jól eltartható, többnyire vörös. Venyigéket itt épen olyan mélyen metszik, mint Budán de nem ültetik sorokban és a talajt is laposan hagyják.”

„Délután megtekintettem **Pécs** városát és környékét. A város a Mecsek hegység alatt magaslaton fekszik, illetve helyesebben a hegy lábánál. Rendszeresen épült, de sok szép háza van. Az egykori pálos templom (*Lyceumi, ill. Egyetemi templom*), a vallásalapé, az ágoston-rendiek kolostora (*Ágoston-téri plébánia*) most a négy plébánia közül az egyik. A főtéren török fürdő van. A fürdőben még lehet látni a vízvezetékcsöveket. Ezek a csövek feketés szürke agyagból készültek. Ezt az agyagot még most is használják fazekas munkákhoz. A fürdőtől nem messze mecset van (*ma Belvárosi templom*). Mindkettőt tető helyett csinosan ívelő kupola borít. A városnak több vízvezetéke van, melyek a vizüket a közeli Mecsek-ből kapják. Ezeknek a vízvezetékeknek az alapját legalább is legnagyobbbrészt még a törökök vetették meg. A főforrás északon lévő völgy végén van, ott ahol a Mecsek meredeken megtörik (*Tettye*). Ennek a forrásnak olyan sok vize van, hogy kis távolságon belül (*Klimó püspök*) alapított papírmalomnak és még 17 lisztőrő malomnak a kerekét hozza mozgásba. A város utcaburkolata abból a szürkés barna, fehér erekkel csíkozott márványból készült, amelyből áll legnagyobbbrészt a Mecsek (*a Kitaibel-féle márvány csak mészkő, itt kagylós*). Házakat is építenek ebből. A Mecsek alul körülötte tele van szőlőkkel. Itt a növényzet olyanféle, mint a budai mészhegyekben.”

¹⁰Ezen a területen mélyítette első kutató mélyfúrását (751 m) karbon korú kőszén keresve a DGT 1902-ben. Részben ez a fúrás szolgált alapjául az 1950-es évek mecseki uránkutatásának.

„**Pécs** városánál [...] A külváros végén **Balokány** nevű tó van. Ez bő vizű forrásból nyeri vizét. A lefolyó víz **Nagyárpádnál** malmot hajt.”

„**Kantavár** vidékén homokkővet bányásznak, melyből Pécssett ablakkereteget és lépcsőket készítenek. [...] Kantavár mögött, ahol az út a kantavári forráshoz vezet, feketés szürke párhuzamosan leveles pala tör elő a felszínre, amely tetőzetburkolásra és írásra is használható lenne.¹¹ A forrás is ebből a palarétegből fakad.”

„Rögtön a völgy elején jobb kéz felől kőszén mutatkozik. Az út mellett is láttam mintegy 6 hüvelyknyi kőszén rétegek között. [...] A Mecsek mögött is lera-kódott a homokkő és itt a szénrétegek sok öllel magasabban vannak a szénhegyen. [...] Az egyik dombon négyszögletű már fákkal benőtt 2 és fél öl nagyságú falazat van. Ez alatt keskeny üreg található, mely pincébe vezet. Az északi oldalon néhány ölnyire mélyebben két fal van, ezek közül az egyik 3 és fél, a másik 4 és fél öl magas.”¹²

„A mészkőből álló Mecseket, Pécsről északra félórányira, a **Lámpásnak** nevezett völgy választja el egy délkeletről északnyugatra húzódó és mindinkább emelkedő dombtól melyet Szénhegynek neveznek. Ezt a hegyet két oldalon szőlők borítják. [...] A felső rétegben szürke, részben barnás homokkő van, ez alatt 3 lábnyi erős vas tartalmú barnás fekete agyagpalaréteg fekszik, ez alatt terül el a több lábnyi kőszénréteg; ezt a kőszénréteget homokkő szakítja meg, amely alatt ismét szén van. A rétegek észak felé ellaposodnak. A kőszéneken savanyú ízű, fehér színű és összehúzó hatású sóbevonat van. Az árokban lévő víz mindég édeskés ízű és erősen összehúzó hatása van a nyelvre.” A dokumentumok alapján valószínű, hogy a pécsi, tűzzel dolgozó mesteremberek már korábban is használták a határban kitermelt kőszénét. A 18. század utolsó évtizedeiben egyszerű lakatos- és kovácsmesterek folytatták a kibúvásokon induló gödrös, vagy a napszint közelében maradó tárós bányaművelést. „A Lámpás völgyben a Mecsekre általában homokkő telepedik és kőszén **Szt. Bertalan kápolna** előtt és mögött is látni.”¹³

Pécs – Vasas – Hosszúhetény

Kitaibel Pécs város határát átlépve a szabolcsi és a somogyi szénbányákat nem láthatta. A székesegyházi uradalom szabolcsi birtokát – szántóit, legelőit, erdeit – féltette a bányaművelés okozta károktól. Kitaibel két útja közötti időben a Kamara és a Helytartótanács szigorú fellépésére – az erdőállomány csökkenésének fékezésére – Hébenstreit Pál pécsi polgárral kötött ugyan néhány évre bérbeadási szerződést, azonban ez második útja előtt, 1806-ban lejárt, különféle kifogásokkal nem hosszabbították meg a szerződést.

A pécsi székeskáptalan Somogy község határában fekvő birtokán 1798-ban nyitott ugyan szénbányát, de a tapasztalatlanságból eredő problémák és a haszon elmaradása miatt a művelést teljesen elhanyagolta.

„Délután **Vasas** községbe és a kőszéntelepekhez mentem. [...] Vasasnál bányásszák azt a kőszénét, melyet **Budára** visznek. [...] A kőszén a falutól északnyu-

¹¹ Iskolai palatáblának, palavesszőnek.

¹² 1 bécsi öl: 1° = 6 láb = 1,896 m

¹³ A 20. században itt művelt Gyula-akna és több táró helyét a Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány 2002-ben emlékkővel örökítette meg.

gat felé jó negyedóránnyira egy völgyben található. Olyan, mint a pécsi, de valamivel nagyobb szög alatt fekszik. Barnás sárga olajat választ ki. A homokkő és a vas zárványokat tartalmazó pala is olyan itt, mint Pécsen, de a települések nem olyan szabályosak. Szén felett só válik ki. A széntől elfolyó víz vitriol ízű és vasat rak le. A szent részben felszínen fejtik, részben pedig tárnákban és aknáknak bányásszák.”

Vasas Kitaibel utazása idején a már pesti Pázmány Péter Tudományegyetem javadalmazására rendelt Pécsváradi Alapítványi Uradalomhoz tartozó kincstári birtok volt.¹⁴ Az uradalom kezdetben nem kívánt szénbányászattal foglalkozni, de az addig bérbe adott bányát 1794-ben a Helytartótanács ösztönzésére saját kezelésébe vonta. Grabarics Lázár, az uradalom főintézője új tárók nyitásával, a szénértékesítés megszervezésével a vasasi bányaművelést a Dunántúlon kora legjobb üzemévé fejlesztette. Baranya és Tolna megye Duna parti városai mellett a budai és pesti lakatos, szegkovács és kocsigyártó mestereket is ellátta szénrel. Dél felé Zimonyig biztosította a szénellátást.

Az ésszerű bányaművelés mellett a feudális viszonyok – a robotmunka és fuvar igénybevételével – biztosították az uradalom piacképességét. A tengelyen való szállítás Vasastól a mohácsi kikötőig (45 km) fizetett paraszt fuvarral mázsánként kétszer annyiba került volna, mint a hajón – ló, vagy ökörvontával – Mohácstól Budáig. A szénpiac mellett az uradalom is létesített, illetve fejlesztett szénfogyasztó iparágakat, pl. mész- és tégláégetőket, és a bányaüzemet jól, és olcsón látta el bányafával, olajjal, vasáruval, melyhez a szükséges munkaerőt robotmunkásokkal és robotfuvarosokkal biztosítani tudta.

„Házak mögött **Vasas** falu alatt fehér erű piros márvány van. Ez a márvány 1½–2 lábnyi rétegeket alkot, amelyek nagy szög alatt fekszenek. [...] Vasason a disznók italába kőszent kevernek és így védik őket a rossz víz káros hatásától. [...] Az úton felfelé haladva a szőlők között **Szártetőnek** nevezett hegy irányában fehér erű szürke márványt találtam. [...] Vasas mögött a szénbányák mögött nagyon kemény tűzkövet találtak.”

„Vasasnál a falu közelében közel a kertekhez kőbánya van. Egy másik kőbánya nem messze innen a hegyen van. Itt mindenféle kőfaragványokat készítenek. A kőzet kemény homokkő. A hegyen túl balra malomkőnek és sóőrőkőnek alkalmas anyagot bányásznak.”

Pécsről **Hosszúhetény** felé: „Az út mentén mészkőomladék van. Bal kéz felől pedig meszes márga. A kocsmá felé fehéres a föld. Tovább haladva jobb kéz felől tégláégető látszik. [...] A két kulcsról elnevezett kocsmá előtt domb van, amelyenél fehér színű homokkő között laza szövetű, finom szemcsés, szürkés fehér homok is van. Innen nem messze az út patakot szel át. A felszín eddig halmos, a talaj halvány barna, homokkal kevert márgás agyag.”

„Balra a völgyben egy falucska vagy Hosszúhetény eleje látható már. Hosszúheténynek 1736 lakója és 300 háza van. Ezek közül csak 15 német, a többi

¹⁴Mária Terézia 1780-ban Kitaibel egyetemi tanulmányai kezdetén kiadott nagy szabadalomlevelével – diploma inaugurálé – megerősítette az egyetem addigi jogait, kiváltságait, és alapítványait újabb uradalmakkal egészítette ki, többek között a pécsváradival is.

magyar, mind katolikusok. A község a püspöké. A községben sok a gyümölcsfa. [...] A diófák tele voltak gyümölcssel. [...] A szőlőtőkét úgy ültetik, mint **Budán**, de karók nélkül. [...] A hegy szürke, finom szemű, gyakran palás homokkőből áll. [...] Távolabb lent szétmállott bazaltot (*trachidolerit, esetleg fonolit*) is lehet látni. Van szürke pala is itt, amelyben nincs homok. A hegynek **Zengő** a neve.”

„A hetényi hegységben a pécsi püspöknek üveghutája van.” (*Újbányán volt.*) Abban az időben az üveghuták főzték a hamuzsirt. „A Hetényi üveghuta részére homokot **Szent Katalin** és **Kán** között ássák.” Az utóbbi két baranyai község kima-radt útjai sorából. „Hetény vidékén **Matska Liknak** nevezett nagy kőbánya van.”

Pécs – Pécsvárad – Bonyhád

„Péctől **Pécsváradig** a kerékmérő óra 4.680-at mutatott.” (*Kitaibel kocsjaja ugyanis útmérő szerkezettel volt ellátva. Egy kerékfordulat kb. 2.4 bécsi ölet jelentett.*)

„Pécsváradnak 24 malma van. Az egész uradalomnak pedig 124. Pécsváradon 100-nál több szeszfőző üst van, legtöbbször szilvából készítenek pálinkát. Az egész uradalomban a szeszfőzésért 1200–1300 forintot fizetnek.”

„Pécsváradon vendéglő és katonakórház, kálvinista, rác és 2 katolikus templom áll. Az egész uradalom 29 községből áll. Bevétele 80–90 000 forint. Zsidó egy sincs itt.” „Pécsváradon kívül a pataknál az út letér a postakocsi útjáról jobb oldalra. Ettől a helytől néhány lépésnyire malom van.” „A pécsváradai erdőben **Büdes Kutnál** egykor ezüstércet kerestek. A bányászat már annyira fejlett volt, hogy 70 bányászt dolgoztattak.” Sajnos, időpontot nem említ.

„**Pusztakisfalunál**, mely a tanulmányi alapé, egy dombon szemben a kocsmával vasérc után kutattak. A talaj itt barnás piros. A vasérc sötét, vagy sötétpiros. A falucska 24 házból áll. Lakosai zsellérek. Van itt egy kőfaragó, aki az **apátvarasdi** homokkőből kereszteteket és sóírlő malomköveket készít. A kőzet szürkés fehér, csillámmal kevert. A kőzet, amelyben vasérc van, kis mézspát kristályokból áll, melyeket piros színű okker köt össze. Ez a kőzet feldolgozva igen mutatós lenne. [...] Pusztakisfalunál vasművek is voltak”. Pusztakisfalu délkeleti szélén bukkan a felszínre a vörösvasérc, a hematit. Grabarics Lázár a vasasi kőszénbányászat mellett az itteni vasérc bányászatát is fejlesztette az uradalom és a környező vidék vasszerszámainak olcsó előállítására érdekében.

„Zengővárkony határában Pusztakisfalutól Pécsváradra vezető úttól balra lévő kőbányát németül **Schatzgrubennek**, magyarul **Mézvölgynek** hívják. A kőzet finom szemű csillámmal kevert kemény, szürkés fehér homokkő. [...] Egy völgyecskeben, melynek patakja az apátvarasdi tájat a zengővárkonyitól elválasztja, halvány piros és hússzínű mézskő kerül a felszínre. Ebből 4 kemencében kőszénnel meszet égetnek. Egyben 50–60 mérőnyi ég. Egy kemence 6–8 napig ég. Néha a szén rossz; úgy, hogy 14 napig tüzelnek. Szürkés fehér márvány is van itt. Ez 2½–3 lábnyi réteget alkot. Nagy szög alatt keletről nyugat felé települnek ezek a rétegek.

Égetéshez hosszabb és keskenyebb darabokat használnak csak fel. A ros-télyra először marok lent és szalmát tesznek. 28 mérő szénnel közel 50 mérő ége-

tett meszet kapnak beleszámítva a hamut is, melyet az égetett mésszel együtt adnak el. Egy pozsonyi mérő ára 8 garas. Budáig való szállításért pedig 10 krajcárt fizetnek. [...] Az úton felfelé haladva a felszínen finom szemű, szürke vagy barna homokkő van. **Zengővárból** csak néhány kis területű fal maradt meg. [...] **Bé-kavíz** patak a pécsváradi erdőben fakad, Zengővárkonyon folyik át és hajtja a pécsváradi malmokat. (Számszerint 10-et.) A mély üregű útban, mely a szőlők közt északkeletre hajlik, a szürke márványnak fehér bevonata van. Ez a bevonat itt-ott mohaszerű.”

„**Püspöknádasdnál** [...] Egy szakadékban körülbelül 3 lábnyi kőszénréteg van. Ez a szén sok rétegű és részben barna színű szalmiák és timsó bevonattal. A kőszénrétegeken tajtékhoz hasonló nagyon puha kőzet van, mely szögletes alakokra törik szét. [...] A Nádasdi hegyen a vadászkocsmá előtt balra az erdőben állítólag ezüstércet is találtak.” Az időpont itt sem ismert.

Püspöknádasd mély völgyben van. Itt van a pécsi püspöknek a nyári nyaralója kerítéssel körülvett díszkerttel és állatkerttel. Ebben magyar hársfák vannak. Ezeket a kerten kívül is ültetik és nyesik. Püspöknádasdon kívül jobbra a halmokon és a kis hegyeken részben szántóföldek, részben pedig szőlők vannak. Van azután tovább régi tölgyekkel hiányosan fedett ritkás erdő, ahol a csupasz földet is látni lehet. Bal kéz felől egész csupasz a föld és teljesen hiányzik a televény. A talaj márgaszerű.”

„**Hidasnal** szemben balra szőlők vannak. Sok dohányt is ültetnek itt. Utak között a kendert magjáért termelik. [...] Hidasnál megszűnnek a hegyek és kelet, észak, nyugat felé nem lehet már látni hegyeket. Az utak jók. **Bonyhádon** sok zsidó van.”¹⁵

A Mecsek északi oldalán

Szlovéniai útja alkalmával 1808-ban érintette ugyan a Tolna megyei Nagymányokot is, de csak botanikai feljegyzése volt. A pécsi székesegyház éneklőkanonoksága (dómkántorátus) földbirtokán, a Kálvária-hegy oldalában Riel Kramer helyi lakos 1803-ban vagy 1804-ben elkezdte ugyan művelni a felszínre kibúvó szételepet, de rövid idő után felhagyott vele.

„Nem messze Bonyhádtól **Váraljánál** kőszénbánya van. A bonyhádi orvos (chirurgus) kereskedik vele.” Kreho Györgynek (Medicinae Doctor et Chirurgus graduatus) galánthai Esterházy Pál pécsi püspök, a földesúr 1798-ban engedélyezte a Lapos-, másként Váralja völgy mindkét oldalán tárók nyitását, 100 ft évi bérleti díj ellenében. „Váraljáig egy fél postaállomás. [...] A szénbányánál az út mentén közvetlenül a falu mellett a völgyben szürke mészkő van.”

„Váralja mellett a legnagyobb hegy **Baka uta** (huta?). **Hangyás-hegyen** a görgetegkövek gránitból és szarufénylepalából vannak. [...] Hangyás-hegy felett a hordalékközetben mészkő, részben kagylós, részben palás szarukő van. Még magasabban látható a homokkő. A kvarchomok olyan tömött és ragaszték nélküli volt,

¹⁵Hidasnál a lignitet még nem fedezték fel, Riegel Antal bányamérnök csak 1860-ban tárt fel egy 3 m vastag lignitlepet a „Kivágott erdő” nevű legelőn. A község még Baranya, Bonyhád már Tolna megye.

hogy az egyes szemeit alig lehetett kivenni, mégis itt-ott ahol elmállott világosan szemcsésnek látszott, egyébként sötét szürke volt fehér, szórványos földpát tartalommal. Ez a kőzet van egészen a **Szamárhegyig**, ahol palássá válik. Amint a hegyről a völgy felé jöttünk, olyan kőzetre akadtunk, mely a bazalthoz volt hasonló, ez sűrűn tele volt mészpát kristályokkal. Az elmállásnak kitett részei az elmállott földpát következtében olyanok voltak, mint a szivacs vagy mint a kenyérbél, lyukacsosak.”

„**Kárász** mögött piros márvány van. Ebből vannak a márévári kolostor romjai is. A régi fejtések arról tanúskodnak, hogy már régóta fejtettek itt szenet.” Csak néhány évvel korábbi kisebb bányaművelés „összement” táróját láthatta.

„**Mázánál** köszenet is fejtenek. A magyar hársfa kérgét, mely édes és ezért édes hársfának is nevezik, a szőlő kötözésére használják. A falunál két völgy találkozik, ezek közül az egyik egy kicsit oldalt fordul, a másik a faluval együtt felfelé tart. Ha az elsőben megy fölfelé az ember, balra réteges mészkövet talál. Ezek dült rétegben fekszenek és ezeket mészégetésre használják fel. A másik oldalon pedig egyenes völgyben bent dombokat alkot. Ezeket két oldalról völgy veszi körül, melyek mindég magasabbra és szélesebbre emelkednek. Itt a homokkő szürke kvarc-szemekből és agyagból áll, fehér csillámpikkelyekkel és kevés földpáttal. Ez a kőzet fedi a kőszénrétegeket és azok közeit. Ezek a kőszénrétegek különböző vastagságúak és rendetlenül települtek, többé-kevésbé vékonyak, részben szétmorzsolhatók, részben agyagosak. Az egyik bányában a szén között Grauwacke-hoz (szürke homokkő, keselykő) hasonló természetű homokkő volt. Ez szürke, közvetlenül összekapcsolva kvarc-szemekkel, kevés fehér földpáttal és csillámból áll. Lehetett látni itt-ott homokszemecskéket is benne.”

1807-ben Braun János és Zufrass Jakab püspöki jobbágy egy kibúváson nyithatott tárót, minden eladott mázsa szén után 3 krajcárt fizetve az uradalomnak. Az ő bányájukat láthatta Kitaibel.

Szászvár: Kitaibel térképén nem szerepel. A pécsi püspök szászvári birtokának határában már korábban ismert volt kibúvásokban a kőszén, de bányászata csak 1811-ben kezdődött.

Márévár: „A régi vár Zsigmond királyé volt, akinek feleségét Máriának hívták. Előbb a zobáki völgybe mentünk, ahol szarufénylével kevert bazaltot találtunk. Ez a bazalt (*trachidolerit, esetleg fonolit*) erősen hasadozott, de nem vált szét oszlopokra. Ez után a vár völgyön át Márévárhoz mentünk. A hegyek itt pados mészkőből állanak. Ebből épült a vár is. De azért a falakban néhány szarufényle nélküli és több, igen sok földpátot tartalmazó bazaltdarab is látható beépítve. [...] A szemben fekvő hegyen, **Padi Mezőn** olivinnel és földpáttal kevert bazalt van. [...] A vártól és **Padi** hegytől **Nagymányok** irányában fekvő **Köves-Tetej**, – ahogy mondják – szintén bazaltból áll.”

Kitaibel Komló községet nem is érintette. A Batthyányiak jobbágysai csak 1812-ben jelentették a jószágigazgatónak, hogy a komlói dombok egyikén kőszénet találtak.

„**Abaliget**től délkelet felé mészkőbarlang van. Ebből nagyon üde és jó ivóvíz adó patak folyik ki. A község lakói mind ezt a vizet iszik. Pap Likának hívják a

barlangot. Befelé szélesebb a barlang; úgy, hogy szárazon lehet a patak mellett menni. A bejáratnál a nyílás mintegy öt láb mély. Befelé 2 ölnyire kiszélesedik. A víz a faluban két felül csapott vízi kerekű malmot hajt.”

„Abaligeti márvány épen úgy fehéren csikozva szürkés fekete, mint a meceki. Van néhány piros erű is. Abaliget község a káptalané. Itt 120 ház és 133 házaspár van. A lakosság nagyobb része német. Magyarok 8–9 házban vannak. [...] A talaja sovány, kevés homokkal kevert agyagból van, színe fehéres barna. Magasabban fekvő, soványabb talajú helyeket építkezésre használják. Abaligeten kívül $\frac{3}{4}$ órányira az út közelében két vízzel telt üreg van. A balkéz felől lévő több öl mély, sohasem szárad ki és nagyobb terjedelmű, mint a jobb oldalon lévő. [...] Tovább balkéz felől bent az erdőben még egy nagyobb gödör van. A balról fekvőt szerencsétlenül Szárasz tónak hívják. $\frac{5}{4}$ órányira Abaligettől az út mentén csapszék van, mely a káptalan tulajdona. Nem messze ettől piros homokkő tör a felszínre, a föld is piros.”

„Bal felől a völgyben igen kis falucska van, ez **Okorvölgy**. A sövényeket alul elszenesítették, és fent szalmával borítják. De csak néhányan cselekszenek ilyen okosan és szorgosan. Zsurló borókabogyóval alkotott főzete igen hatásosan meghívítja és elhajtja a (húgy)köveket.”

Útját figyelemmel kísérhetnénk még a baranyai sík- és dombvidékeken, a Duna, a Karasica és a Dráva mentén, de a Mecsek és közvetlen környéke ismertetését fejezzük be a száz éves kora előtt fél évvel elhunyt kedves pécsi tanárunk, Horvát Adolf Olivér soraival: „Kitaibel Pál tehát leltárszerűen ismerteti velünk korának a Mecsekben működő érc- és ásványbányászatát, és a további bányászat lehetőségét.”

Kitaibel Pál szakmai munkájának elismeréséül nevében hirdetik meg 1975 óta minden évben a tehetségkutató országos biológiai versenyt. Az 1799. évi első Baranya megyei útjának 200 éves évfordulója alkalmából avatták fel 1999. március 26-án a Trischler Ferenc szobrászművész alkotta mellszobrát a Janus Pannonius Tudományegyetem Botanikus Kertjében.

Horvát Adolf Olivér tiszteletére egyik egykori tanítványa az Andokban élő orchidea nemzetségnek a „*Horvatia andicola*” nevet adta.¹⁶ 95. születésnapjára köszöntő kötet jelent meg a Szent István Akadémia szerkesztésében, Hittel és alázattal címmel.¹⁷ Cikkünk megjelenését megelőzve március 7-én Horvát Adolf Oliverről neveztek el a Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma természetrajzi előadóját.

¹⁶Garay László, a világ egyik legkiválóbb orchidea kutatója (Harward Egyetem).

¹⁷1947-ben lett az 1952-ben megszüntetett Szent István Akadémia rendes tagja, egyetlen élő tagként Ő biztosította a jogfolytonosságot az 1998. évi újjáalakuláskor. A Születésnap beszélgetés elején elmondta, hogy a rendi szabályzat újabban előírja, hogy a szerzetesnevet a keresztnév után kell használni. (16. p.)

TREBBIN ÁGOST

MUNKÁCSY MIHÁLY PÉCSI LÁTOGATÁSAI

A nagy magyar festőgéniusz fiatalkoráról viszonylag kevés helyi adat áll rendelkezésre. Pécsi tartózkodása nem túlságosan közismert. A magyar festőművészet büszkesége, Munkácsy Mihály az 1860-as években több esetben is Pécsre látogatott, ahol számtalan vidám napot töltött el nagybátyjának, Reökk Lajosnak (Reökk Lajos és Munkácsy Mihály anyja, Reökk Cecília testvérek voltak) és családjának Nepomuk utca 29. számú (ma Munkácsy Mihály utca 31.) házában.¹

Munkácsy Mihály pécsi tartózkodásainak színhelye, Munkácsy Mihály utca 31.

A ház falán márványtábla állít emléket ezeknek a nevezetes látogatásoknak. Az emléktáblát Kindl József, a Pécsi Kölcsonös Segélyező Egyesület igazgatója (aki szintén ebben a házban lakott) a tulajdonában lévő épületen helyezte el, amelynek feliratát Várady Ferenc, a jeles pécsi hírlapíró és költő szövegezte meg.

Érdekes, és talán kevésbé ismert tény, hogy Munkácsy Mihály 1863–1864-ben is emlékezetes napokat töltött el városunkban. Ezt támasztotta alá az az érdekes forrásértékű anyag, amelyre a *Pécsi Napló* 1926. május 23-i számában buk-

¹ A Reökk család nevét a pécsi cikk Reökknek, míg a békéscsabai Munkácsy Múzeum kutatói Reökknek írják.

kantam. Írásában Bolgár Tivadar, a Pécsi Kereskedelmi és Iparbank Rt. vezérigazgatója – családi hagyományokra hivatkozva – idézte fel Munkácsy Mihály pécsi látogatásainak emlékét. A cikkben Munkácsy Mihály első városunkba történő látogatását – a táblával ellentétben – 1863 augusztusára, illetve szeptemberére teszi.

Bolgár Tivadar anyai nagybátyja, Sey István jó barátságba került a pécsi rokonok látogatására érkező fiatal Munkácsy Mihállal. Különösen értékes forrásanyaggal szolgált Sey István visszaemlékezése Munkácsy 1863-as pécsi tartózkodásáról. Sey István édesatyja Biedermann Gusztáv üszögpusztai uradalmának volt a számtartója. Az akkor 18 éves Sey István ugyancsak ezen a birtokon dolgozott, gazdasági gyakornokként. Édesapja társaságában nyári szerdai délutánokon el-ellátogatott a Pécsi Nemzeti Casinó vidám, tánccal egybekötött multságaira. Egy ilyen alkalommal Sey István kedves barátja, Eötvös Pál bemutatta Reöck Lajosnak, Albrecht főherceg uradalmi ügyészének és annak családjának. A család társaságában ott volt Munkácsy Mihály is. Munkácsy kedves, víg kedélyű és mulla-

Emléktábla a Munkácsy Mihály utca 31. sz. házon

tozásra könnyen kapható, társasági életben jártas fiatalember volt, így azután a három egykorú úriember hamarosan elválaszthatatlan jóbarát lett, akiket a legőszintébb barátság és szeretet kötött a továbbiakban is egymáshoz. Véget nem érő vidám multságok, kedélyes ugratások és csínyek közepette gyorsan múltak a napok. Egyik közös csínytevésükre így emlékezett vissza Sey István: „Történt egy alkalommal, hogy ez a három víg kedélyű cimbora a táncestély után Munkácsy bájos, szép táncosnőjének (kinek nevét nem akarom említeni) Fábián zenekarával éjjeli zenét akart rendezni. Zenészó mellett vígan mentünk a szépség ablaka felé, és hogy fel ne ismerjen, kabátunkat kifordítottuk. Mint éjjeli csendháborítókat a rendőrség üzöbe vett. Mit volt mit tenni, hármán háromfelé ugrottunk, az üldözéstől így megszabadultunk, mert különben dutyiba kerülünk. Az éjjeli zene elmaradt.”²

² Pécsi Napló, 1926. május 23.

Reökk Lajosék Nepomuk utcai házában élénk társasági élet zajlott. Házuk mindig nagy népszerűségnek örvendett az akkori pécsi fiatalok körében, amihez jelentősen hozzájárult Reökk mama négy fiatal és szép leánya, Sarolta, Ilka, Irén és Gábris. Munkácsy és társasága szintén nem hiányozhatott ezekről az összejövetelekről. Az akkori társaságok még nagyon kedélyesen tudtak szórakozni otthon is. Nem kellett ahhoz zajos kávéházi társaságba járni, hogy jól érezzék magukat. Különben is, Munkácsy nem volt az ilyenek kedvelője, efféle helyekre nem járt el, mert nem volt sem kártyás, sem iszákos ember. A krónikák feljegyezték, hogy Munkácsy igen szívesen és jól énekelt magyar nótákat, kedélyes, bohókás viselkedésével mindig a társaság középpontja volt.

Ebben az időben a magyar festőgénius, fényes pályája kezdetén még nem alkotott hatalmas sikerű festményeket. Bizony barátai részéről sem kapott nagy elismerést az akkori kezdetleges alkotásokért. „Eötvös Pali barátommal egyik délelőtt váratlanul látogattunk el Reökkékhez. Munkácsy éppen akkor pingálta le Reökk Ilkát. Sarolta képe már készen volt, a képeket mutogatta, persze még nem voltak tökéletesek, hasonlítottak ugyan kissé a lányokra, de bíz kezdetlegesen voltak, miért is tréfásan elneveztük Munkácsyt „Öcsém mázoló”-nak. Ez rajta is maradt, a lányok is így hívták, amiért soha sértve nem érezte magát, sőt szívesen eltúrte.”

Munkácsy Pécssett igen közkedvelt volt, az úri társaságok egymással versengtek, hogy ki lássa vendégül ezt a kedves, örökké vidám ifjút. „Öcsém, a mázoló nagyon szerette az aludtjeget, amit Pécssett nemigen lehetett kapni. Meghívásomra ennek kedvéért igen gyakran kísértált hozzánk Üszöghbe. Édesatyám változatlan jókedvéért és kifogástalan humoros elbeszéléseiért rendkívül szerette. Ilyenkor összejöttek nálunk a helybeli gazdatisztek is családjikkal. Munkácsy barátom kedve tetőpontjára lépett, kifogyhatatlan kellemes elbeszéléseivel és szép magyar dalaival késő estig mulattatta az egész társaságot. Kedves emléket hagyott vissza maga után, kivétel nélkül mindenki megszerette.”³

Munkácsy a gerendási pusztán (Békés vármegye), Reök István birtokán, szórakozásképpen szívesen vadászgatott, jobb nem lévén, verebekre. Egy alkalommal Andrassy gróf vendégeként vadászaton vett részt, ekkor mondotta a következőket: „Isten tudja, mikor járt puska a kezemben. De ha járt is valaha, Gerendáson, Pista bátyám majorjában, legfőljebb verebekre durrogattam. Hanem azért mulattatott a dolog.”⁴

A „verébvadász” ifjú azután Pécssett is szeretett volna büszkélkedni tudományával: „Egy szép őszi napon kísértált hozzánk Üszöghbe, s megkért menjek ki vele vadászni, mert szeretne Reökkéknek egy nyulat vinni. Öcsém, mázoló, nem tudsz te nyulat lőni, fegyver sem volt soha a kezében. De erősködött, hogy meglővi. „Tudod-e a vadásztörvényt? Ki az első nyulat lelővi, azt a lőtt nyúlra hasra fektetik és jól kifenekelik, ezzel fel van avatva vadásznak”, kérdeztem és jegyeztem meg tovább. Tudom, felelte Munkácsy. – No jó hát menjünk! Üszögh vadban gazdag hely volt. Kezébe adtam egy kétsövű vadászfegyvert és elláttam töltenyekkel. Édesatyám ócska fekete köcsögkalapját a fejébe nyomta és ketten elindultunk a nevezetes vadászatra. Nem mer-

³ Pécsi Napló, 1926. május 23.

⁴ Czeglédi Imre: Munkácsy Békéscsabán. Békéscsaba 1975. 111. p.

tem hozzá közel járnai, attól tartottam, hogy nyúl helyett engem talál lepingálni. Amint a szántásban megyünk, sajtáságosan minden nyúl előtte ugrott föl, de oly sokáig célzott, hogy a nyúl már lövésen kívül volt, mire fegyverét elsütötte. A nyúl erre megállt, s visszanezett. Ráfogta, hogy eltalálta, de bíz az vígan futott tovább. Lövésre nekem egy sem jött, ezért nyúl nélkül tértünk haza. Estefelé lesre mentünk. A birkaúszató körül levő legelőn rengeteg vadbodza volt, tudtam, hogy ott sok nyúl tartózkodik, a területet kocsiutak szelték keresztül-kasul, ily utakon húztak a nyulak. Ilyen út mellé helyezkedett el. Öcsém, a mázolóknak kijelöltem egy jó helyet, lenyomtam egy farönkre és figyelmeztettem, hogy csendesen legyen, ne fészkelődjék, az útra vigyázzon, azon biztosan bandukolva jönni fog néhány nyúl, kényelmesen lelőheti, én bizonyos távolságra tőle félreálltam. Miska barátomból, amint a fagyökéren a vadbodza között ült, csak a fekete köcsögkalapos feje látszott ki. Azzal ide-oda fészkelődött, a nyulak észrevették és elfutottak. Véletlenül egy felém szaladt, azt leterítettem, így mégis egész napi fáradtságunk jutalma egy nyúl lett. Ezt nagy örömmel Miska barátom Pécsre vitte, dicsekedve, hogy ő lőtte, azonban nem hitték el, sőt a lányok kinevették.”⁵

Munkácsy Mihály második látogatását több forrásmunka 1865-re helyezi. 1867 farsangján Munkácsy ismét Pécssett járt. Jókedvvel vett részt a pécsi farsang vidám multságain, többek között meghallgatta a Király utcai Hattyú étteremben a Pécsi Dalárda hangversenyét. Biztosra vehető, hogy valamelyik pécsi tartózkodásának alkalmával festette meg Reöck Lajost és feleségét, valamint a négy Reöck leányt – unokatestvéreit – ábrázoló portrékat.

Sey István, az egykori jó barát így vesz búcsút Munkácsy Mihálytól: „Tehát Munkácsy Mihály megszakításokkal az 1863. és 1864. évben Pécssett tartózkodott a Reöck családnál. Mint értesültem, 1865. és 1867. években szintén Pécssett járt, rokonok látogatására, én azonban többé nem találkoztam vele, Párizsba költözött, megnősült, s csak örök pihenőre tért vissza hazájába.”⁶ Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, maradt-e Pécssett Munkácsy-festmény, vagy esetleg más személyes tárgy vagy relikvia? Bolgár Tivadar bankigazgató 1926-ban, hivatkozva nagybátyja, Sey István visszaemlékezésére, így ír: „Egyik napon elmentünk hárman, Munkácsy, Eötvös és én Gsund fényképész barátunkhoz, ki özvegy Schönné házában lakott, a Stirling-féle házzal szemben lévő sarokházban, s ott levetettük magunkat. Pali barátunk nagyon oldalt állt, ezért a képe nem sikerült. Gsund letörölte a lemezről, s így csak ketten kerültünk a fényképre. A képet kedves emlékként hosszú évtizedekig megőriztem, azonban végtelen sajnálatomra valamely érdekelt vendégem az albumban meglátta s tévedésből a zsebébe csúsztatta. Örökre eltűnt, más emlékem nem volt tőle.”⁷ Sajnos Munkácsy Pécssett készített festményeinél sem sokkal jobb a helyzet: „Még csak annyit, hogy én Munkácsynak három Pécssett lévő művéről tudok, bár azt hiszem, több rajzát, festményét és levelét őrzik itt és a megyében, hiszen sok ismerőse volt. Egy ceruzavázlat a „Krisztus a Pilátus előtt” c. nagyművéhez, aláírásával, egyik ékessége dr. Balla Adolfné gyönyörű gyűjtemé-

⁵ Pécsi Napló, 1926. május 23.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

Munkácsy Mihály: Reök Lajos portréja. Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba.

nyének, melyet éppen a napokban volt szerencsém megszemlélhetni. A másik Jobst Béla kúriai bíró (neje Kubovich Gabriella), illetve leányának, vitéz Kiss Lajosné sz. Jobst Irma tulajdonában van, és Jobst Irma nagyanyjának Kubovich Józsefné sz. Angyal Ellának arcképe, melyet Munkácsy egyik pécsi látogatása alkalmával festett. A harmadik pedig egy állítólagos, aláírás nélküli kis Munkácsy-festmény Gungl Jenő ny. számtanácsos műgyűjteményében.”⁸

A pécsi újságcikk után izgalmas feladatnak találtam utána nézni, hogy mi is tudható Munkácsy őseiről, családi kapcsolatairól. Több hasznos ismeretanyagra leltem a témával kapcsolatban a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum nyugalmazott igazgatójának, Czeglédi Imrének alapos gondossággal megírt Munkácsy-életrajz tanulmányköteteiből.⁹ Édesapja, Lieb Leó Mihály bajor származású császári (sóhivatali mázsáló) tisztviselő. A 18–19. században a „sóhivatalok” fontos intézmények voltak. A hivatalban vették át és szállították tovább a császárság egyik számottevő monopolcikkét, a sót. Az épületben a sóraktár mellett több intézmény is működött. Itt volt a fő hadbiztos telephelye, valamint a vám-, adó- és harmincadhivatal is. Tehát Lieb Leó Mihály fontos császári hivatalnok lehetett, akit időszakonként más és más állomáshelyre vezényeltek át. Így került Németsóvárról (a felvidéki Sáros vármegye) Szatmárra, majd később Munkácsra. Szatmár ez idő tájt

⁸ Pécsi Napló, 1926. május 23.

⁹ Czeglédi Imre: Munkácsy Békéscsabán. Békéscsaba, 1975; Czeglédi Imre: Munkácsy ősei és rokon-sága. Békéscsaba, 2001.

Munkácsy Mihály: Reök Lajosné portréja. Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba.

megyebáljairól volt híres, amelyeket egy-egy nagy multság kedvéért messzebb tájakról is szívesen kerestek fel a társasági életre vágyó családok. Nem utolsósorban ezeken a bálokon ismerkedtek meg a házasulandó ifjak leendő párjukkal. Biztosra vehető, hogy egy ilyen bálon találkozott Lieb Leó Mihály hivatalnok Reök Cecíliával. Az ismeretségből házasság lett.

Munkácsy Mihály édesanyjáról, annak családjáról az alábbiak tudhatóak: „Az adatok a nagy múltú Forgách grófok szabolcsi birtokához vezetnek. Mándokon, ebben az észak-szabolcsi falucskában volt gazdatiszt Munkácsy nagyapja. Az anyakönyvi adatok szerint »Tts. Dominalis Tisztartó Reök Theofil úr« és »nemzetes Szélig Anna asszony« 1800-ban kötött házasságából – mai ismereteink szerint – hét gyermek született: Karolina 1801. november 22-én, Lajos 1806. május 5-én, Pál Antal 1808. január 24-én (meghalt február 1-jén), Pál 1809. február 12-én, Antal 1810. november 2-án, Erzsébet Cecília (Munkácsy Mihály édesanyja) 1812. november 20-án és István Imre 1816. augusztus 4-én.”¹⁰

Lieb Leó Mihály és ifjú hitvese Munkácson alapított otthont. Házasságukból öt gyermek született: Emil, Aurél, Mihály, Gyula és Gizella. Munkácsy (Lieb) Mihály 1844. február 20-án született Munkácson. Az 1848-as szabadságharc Miskolcon érte a Lieb családot. Lieb Leó Mihály tevékeny részese volt az eseményeknek, ezért a bukás után bebörtönözték, ahonnan betegen szabadult. 1850. január 12-én

¹⁰Czeglédi Imre: Munkácsy Békéscsabán. Békéscsaba, 1975. 9 p.

nagy tragédia következett be a család életében, meghalt a gyermekek édesanyja. Lieb Leó Mihály 1851. szeptember 21-én újra nősült, de a házasság rövid életű volt, mivel 1852. május 14-én Munkácsy édesapja is meghalt. Az árván maradt család gyermekei különböző rokonokhoz kerültek.

A nyolcéves kisfiú gyámja nagybátyja, Reök István lett. A forradalom előtt Reök István jó nevű ügyvéd volt Pesten, de mérsékelt forradalmi eszméi miatt az események után megfosztották ügyvédi oklevelétől, ezután Békéscsabai kicsiny házában telepedett le. Ide hozta magával unokaöccsét is. Reök István életének nehéz időszaka volt az ötvenes évek eleje. A tétlen életre kárhoztatott ügyvédet családi tragédiák sora sújtotta. Gyermekei meghaltak, felesége elhagyta. Ilyen lelkiállapotban az árván maradt, szeretetre vágyó kisfiú nevelésére nem nagyon volt alkalmas. Szerencsére akadt egy jóságos nagynéni, aki segített. Karolina, a legidősebb Reök testvér „Békéscsabán élt, mint Steiner Jakab uradalmi inspektor felesége. Férje az Apponyi grófok 5500 holdas gazdaságát vezette, 1850 körül már maga is tehetős embernek számított. Inspекtori jövedelme mellett 190 hold saját földje, két szárazmalma, két kocsmája és legalább 780 hold bérlete volt. Saját házát 1840 körül építette a Gyulai úton, hatalmas kerttel, amely a város legszebb kúriájának számított és számít ma is. Steiner tekintélyt bizonyítja, hogy a csabai evangélikus egyháznak, az ország legnagyobb egyházközségének 1837-től világi felügyelője volt 1853-ban történt lemondásáig.”¹¹ A jóságos, gyermektelen házaspár a szülők halála után magához fogadta Munkácsy húgát, Gizellát, és nagy szeretettel fogadták Mihályt is.

Reök István nem vezetett háztartást, így minden nap nővérénél, Steineréknél ebédelt, utána következtek a kisfiú boldog délutánjai a Steiner házban Gizával és a szomszéd gyermekekkel, 1852 decemberéig. 1852. december 6-án betyárok támadtak Steinerékre. A brutális rablótámadás mély nyomokat hagyott a gyermek lelkében. Steiner Jakabné Reök Karolina az elszenvedett bántalmazásokba és lelki izgalmakba 1853. január 17-én belehalt. A melegszívű, szeretett nagynéni halálával ismét pótolhatatlan veszteség érte a gyermek Munkácsyt. 1853-ban Reök István sorsa kezdett jobbra fordulni, visszakapta ügyvédi praxisát. Nagyobb házba költöztek. Mihály új barátokra talált a szomszédban lakó Vidovszky gyerekek személyében. Édesanyjuk szinte saját gyermekeként szerette a kis szomszédot. Reök István egyre kevesebbet törődött a gyermekkel. Az ember óhatatlanul úgy érzi, hogy a racionálisan gondolkodó nagybácsi szeretett volna megszabadulni a gyermeknevelés további gondjaitól. Viselkedésére csak kevés magyarázatot ad, hogy a fiatal fiú nem szeretett tanulni. Döntő érv talán, hogy annyi év agglegénykedés után Reök István élettársi kapcsolatba lépett egy nálánál 16 évvel fiatalabb nővel, és vele kiköltözött gerendási tanyájára. A „kényes szituációban” a fiúnak nem jutott szerep. Reök István 1855. januárjában Langh György csabai asztalosmesterhez inasnak adta az akkor 11 éves gyermeket, akire nehéz, szomorú évek vártak. A fizikai megterhelés mellett súlyosan nehezedett az érzékeny lelkű, szeretetre vágyó fiúra a mesterek durvasága, megszegyenítő bánásmódja. 1858. május 9-én Lieb Mihály asztalos-legényt bérták a céhlegények közé. A friss segédlevél birtokában Aradra utazott, hogy munkát vállaljon. A nélkülözések azonban ezzel nem értek véget. A hiányos táplálkozás, a

¹¹Czeglédi Imre: Munkácsy ősei és rokonsága. Békéscsaba, 2001. 27 p.

nyomor súlyosan megviselték egészségét. A beteg Munkácsy kénytelen volt az asztalmunkát abbahagyni, és hazautazott nagybátyjához Gyulára.

A sors, úgy látszik, megelégtelte az ifjú szenvedéseit, mert új távlatok nyíltak meg előtte. Gyulán először Karl Fischer helyi rajztanártól tanult rajzolni, majd találkozott első igazi szeretett mesterével, példaképével, Szamosy Elek festőművésszel. És a géniusz pályája innen már meredeken felfelé ívelt a világhírnévig. Ugorjunk át néhány évet. 1862-re a vézna, szösze kisiútból elegáns, jó megjelenésű 18 éves fiatalember vált, akit szívesen fogadtak a rokonok és a társaságok.

Az 1860-as években több alkalommal felkereste Pécsen élő nagybátyját, Reök Lajost és családját. „Reök Lajos 1806. május 5-én született Mándokon. Ügyvédi diplomát szerzett, 1837–1841 között pedig házasságot kötött miticzi Járossy Júliával. Házasságkötésük helye ismeretlen. Reök Lajos húga, Cecília 1848 februárjában írt levele szerint tíz éve, hogy sógornőjének tudja Júliát. Ezt visszaszámolva 1838-at kapunk, ugyanakkor 1887-ben, Reök Lajos halálakor azt jegyezték fel, hogy feleségével 46 évig élt házasságban. Ennek alapján házasságkötésük időpontja 1841-re tehető. Felesége – előneve alapján – a Trencsén vármegyei három Miticz falu egyikéből származott, a család innen kapta előnevét. A családot egyébként Sopron megyéből származtatják. 1848-at írnak, amikor először találkozunk Lajosékkal. Ekkor a Baranya megyei Magyarbólyban éltek. Az alig 700 lakosú német-rác településen Fényes Elek szerint „nagyurasági major” található, és a falu az Eszterházyak dárdai uradalmához tartozott.

A szabadságharc után Reök Lajosnak ismét engedélyezik az ügyvédi praxis gyakorlását. A soproni kerületben a Pécsre kinevezett ügyvédek között szerepel. Ekkor a herceg Lippe uradalom szolgálatában áll, azonban nem ő váltott uraságot, hanem az uradalom került az Eszterházyaktól a herceg Lippe család tulajdonába. A kinevezésből az is kiderül, hogy a család időközben átköltözött Pécsre. 1863-ban itt látogatja meg nagybátyját fiatal festő korában Munkácsy.¹²

A Munkácsy Mihály pécsi időszakára visszaemlékező Sey István Pécsről Hajdúsámsonba került, itt élte le életét. Idős korában, a múlt ködéből elővillanó jóbarát alakjától így vesz búcsút: „A boldog idők elmúltak! 1864-ben a szélrózsa minden irányában elindultunk az élet tövises útjára. Öcsém, a mázólo Bajorországba, Münchenbe (1866-ban) ment, magát a festészet művészetében kiképezni, ami sikerült is. Onnan indult világhírű útjára dicsőséget és nevet szerezni magának és hazájának.”¹³ Vegyünk mi is búcsút Munkácsy Mihálytól, a magyar festészet legnagyobb alakjától, a festőművész költői ihletettséggel áthatott művészi hitvallásával: „Nem szűnök bíz én meg egy percre sem magyar és magyar művész lenni, s amennyire módomban áll, mindenkor pártolom a magyar nemzet érdekeit, bárcsak már kissé továbbra volnánk, hogy a magyar művészet összpontosulhatna Magyarországon, s ne kellene egész életünkön át, ha művészi légkörben akarunk maradni, ezt külföldön keresnünk.”¹⁴

¹²Czeglédi... i.m. 2001.

¹³Pécsi Napló, 1926. május 23.

¹⁴MNG 14139/61. Munkácsy levele Reök Istvánhoz. (Czeglédi Imre kutatása)

PAVLOVICS ATTILA

ORSZÁGOS SZABAD TANÍTÁSI KONGRESSZUS PÉCSETT

1907. október 2–6. között Országos Szabad Tanítási Kongresszust tartottak Pécsen, a magyar akadémiai, egyetemi és közhatalmi tudományosság prominens képviselőinek, a művelődés és a sport társadalmi egyesületeinek, az egyházak és a közoktatás jeles személyiségeinek kitüntető aktivitásával és részvételével. Az egész országot megmozgató eseményt 140 szervezet, közöttük 11 pécsi (egyesület, egyesület, minisztérium, minisztériumi osztály, múzeum, iskola), 584 rendes és 138 rendkívüli kongresszusi tag érdeklődése és tagdíja, illetve támogatása finanszírozta.

Az 1907-es kongresszus a fél évig tartó, a korabeli sajtó szerint egymillió látogatót vonzó pécsi Országos Ipari és Mezőgazdasági Kiállítás és Vásár egyik rendezvénye volt. Száz évvel ezelőtt önálló városrészt emeltek az ipari, borászati, bányászati és művészeti kiállítási pavilonokból. Az anyagi támogatók közül Zsolnay Miklós pécsi gyáros – ismert alakja nemcsak a magyar iparnak, kereskedelemnek, hanem a művészetnek is – adta a legnagyobb összeget, mintegy ezer koronával járult hozzá a költségekhez. A kongresszus 1908-ban, majd 1997-ben reprint kiadásban megjelent naplója érdekes kordokumentum, szelleme és üzenete pedig most is aktuális, amikor a magyar értelmiség ma is szerepét, pozícióját és orientációját keresi a globális felemelkedés és a nemzeti fennmaradás dilemmái, viszonyai és kihívásai között.¹

A Szabad Tanítási Kongresszusról való megemlékezés aktualitását a 100 éves jubileum mellett az adja, hogy az egész életen át tartó tanulás (lifelong learning) eszméjének megvalósítása napjaink alapkérdésévé vált.

A „bölcstől a sírig” tartó tanulás alapelvei szerint az oktatásnak és képzésnek az egyéni kulturális, gazdasági és társadalmi jólétet kell szolgálnia és minden polgár számára javítania kell az élet minőségét. Az élethosszig tartó tanulás, művelődés azonban nemcsak az egyes ember, hanem az egész társadalom számára kulcskérdés.

Ezért az Európai Unió *Education and Training 2010* című dokumentuma célként fogalmazza meg a kultúra, az oktatás, a tudomány és a gazdaság közötti kooperatív kapcsolatok kialakítását, az egész életen át tartó tanulás feltételeinek megteremtését a Tudás Európájának létrehozásában.

A harmadik évezred elején beteljesedni látszik a tanuló társadalom eszmérendszer, mint az egyik legjelentősebb, a globalizálódó világ kihívásaira megoldást nyújtó alternatíva.

¹ A Szabad Tanítás Pécsen 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszus Naplója. Kiadja a kongresszus végrehajtó bizottsága. Pályi Sándor közreműködésével szerkesztette Vörösvári Ferenc. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája, 1908.; Reprint: Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1997. (továbbiakban = Napló)

Ennek a gondolatnak volt előfutára a Pécssett megrendezésre került Országos Szabad Tanítási Kongresszus, amelyen az értelmiség 20. századi szerepét és tennivalóit vitatták meg. Ez a kongresszus igen jelentős helyet foglal el a magyar felnőttoktatás történetében.

Dolgozatomban szeretnék elemző ismertetést adni az 1907-es kongresszusról, felvillantva azokat a kérdéseket, amelyek a széles körben vett felnőttoktatás problémáival foglalkoznak. Áttanulmányozva a korabeli kritikákat, újsághíreket, elméleti munkákat, megpróbáltam mérleget vonni a kongresszus által megfogalmazott tettelekről, azok megvalósulásáról. Ahhoz azonban, hogy az 1907-ben Pécssett rendezett Szabad Tanítási Kongresszus jelentőségét megérthessük, úgy gondolom, szükséges közelebbről megvizsgálnunk az iskolán kívüli népművelés, a szabadtanítás, a szabadoktatás fogalmát.

A szabadtanítás fogalom-meghatározása

„*Szabadoktatás*: a műveltségnek minél szélesebb körökre kiterjesztése, a szorosan vett iskolai tanításnak folytatása, felnőttek rendszeres tanítása. A tudás forrásainak eme megnyitása a társadalmi fejlődés egyik legfontosabb tényezőjévé válik: az emberben mindig meglévő, de sokszor szunnyadó, természetes tudásvágyat fölkelte és kielégíti, az általános ismeretek közlésével a társadalmi osztályok közötti szellemi élet tekintetében egységesítő, kiegyenlítő hatást gyakorol.”²

Az 1933-ban kiadott Magyar Pedagógiai Lexikon a szabadtanítás tárgyköriében a következőket írja: „*Iskolán kívüli népművelés*: (felnőttek oktatása, népművelés, szabadoktatás, szabadtanítás.) Korunk demokratikus törekvéseivel kapcsolatos mozgalom. Célja a társadalom széles rétegeinek hasznos szellemi javakban való részesítése, műveltségi színvonalának emelése és ezzel a társadalmi osztályok műveltségbeli különbségeinek kiegyenlítése.”

A Révai Lexikon megfogalmazása szerint: a „*Szabadtanítás* a felnőtteknek ad alkalmat a művelődésre. A felnőttek művelését célzó tanítás szabad olyan értelemben, hogy nincs előre megállapított tantervhez kötve, s nem köti a részvételt semmiféle minősítéshez... Egyetlen célja csakis az általános műveltség terjesztése és fejlesztése lehet és ezzel a társadalom különböző körei és rétegei műveltségbeli különbségeinek kiegyenlítése. Különösen pedig a kevésbé iskolázott nagy néptömegek szellemi színvonalának emelése [...] A szabadtanítás nem állhat tisztán ismeretek közléséből, hanem ki kell terjeszkednie az értelmi, érzelmi és erkölcsi nevelésre, az igaznak, szépnek és jónak átéreztetésére... A szabadtanításnak egyik nagy nemzetnevelő feladata az átlagosan csak az elemi iskolai képzettség színvonaláig emelkedett nagy néptömegek továbbművelése.”

Ha jól megfigyeltük valamennyi meghatározásban fontos szerepet játszik a szabadtanítás, felnőttnevelés, felnőttoktatás, demokratikus jellege. Úgy a kezdetekben, mint a későbbiekben is fontos feladatának tekinti a társadalom széles rétegeinek hasznos szellemi javakban való részesítését, műveltségi színvonalának

² Napló, 568. p.

emelését. Lehetőséget kíván adni az oktatásból valamilyen ok miatt kimaradt, lemaradt rétegek képzésére, a műveltségbeli különbségek kiegyenlítésére.

A szabadtanítás megindulásának és célkitűzéseinek áttekintése

Maga az a gondolat, hogy a népet részesítsék az iskolán kívül is oktatásban, a tőkés termelési viszonyok kialakulásával sok helyen felbukkan. Mivel ebben a társadalmi formában a felnőttek műveltsége nem elég magas színvonalú és a hivatalos iskolarendszer nem adja meg a lehetőséget nagyobb műveltség megszerzésére, általában véve szükségesnek és helyesnek mondható az a törekvés, hogy a gyermekek napközben történő oktatását kiegészítse a felnőttek ún. iskolán kívüli oktatása. Az iskolán kívüli oktatás a legkülönbözőbb szervezeti formában és célok érdekében történhet. Feladata általában az, hogy pótolja azokat a hiányokat, amelyeket a lakosság, vagy annak egy része a gyermekkori iskolázás elmaradása következtében elszenvedett. Az iskolán kívüli oktatás haladó volta attól függ, hogy a kapitalista fejlődésének mely szakaszán, melyik osztály, milyen nevelési célok és oktatási feladatok kitűzésével szervez szabadoktatást.

A mozgalom Franciaországból indult ki, ahol 1866-ban alakul a *Ligue Française de l'Enseignement* – az Oktatás Francia Ligája –, amely állami támogatással a felnőttek részére tanfolyamokat szervez, elsősorban az elemi iskolai oktatás hiányainak pótlására.

Az újabb kori magyar népművelési törekvések kezdete 1867-ig nyúlik vissza, amikor július 9-én Eötvös József miniszter körrendeletet adott ki népművelési egyletek alakítása érdekében. 1893-ban alakul meg a *Szabad Lyceum* nevű, tudományt és ismeretet terjesztő társaság, amely határozottabb irányt ad a magyar népművelési törekvéseknek. A Szabad Lyceumon kívül az *Erzsébet Népakadémia* népművelési egyesület is jelentékeny tevékenységet fejt ki népkönyvtárak létesítése, gyakorlati irányú tanfolyamok, tudományos estélyek, néphangversenyek és tanulmányi kirándulások rendezése révén.

A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1902-ben megszervezte a magyar University Extensiont, a *Népszerű Főiskolai Tanfolyamot*, amelynek feladata az egyetemek székhelyén és a vidéki városokban népszerű főiskolai előadások rendezése. A magyar szabadoktatásnak hathatós tényezője volt az 1897-ben keletkezett *Uránia Magyar Tudományos Egyesület* és a vele kapcsolatos *Uránia Tudományos Színház*, amely elsősorban diapozitív képsorozatokot kölcsönző tevékenységével hozott fontos új elemet népművelési szervezetünkbe. Kiadta az *Uránia* folyóiratot, és szervezte a *Munkásgimnáziumi Tanfolyamokat*. A falusi nép művelődésére a társadalom és a kormányzat csak a 20. század elején kezd nagyobb gondot fordítani. Társadalmi téren a *Magyar Gazdaszövetség* veszi kezébe a falu művelődésének ügyét. Népművelő tevékenységét az *Országos Széchenyi Szövetség* s ennek vidéki szervezetei révén végzi országszerte. A Magyar Gazdaszövetség karolja föl a Skandináv Népfőiskola gondolatát is.

A magyarországi szabadtanítás intézményére jellemző, hogy három különböző ágra tagolódik. Az egyik a burzsoázia és a nagybirtokos osztály által, és így a

kormány által támogatott irány. A másik két irányzat pedig a radikális polgári értelmiség intézetei és a proletariátus mozgalmi úton meginduló és működő szabad szervezetei. Számban a legnagyobb, anyagilag a legjobban támogatott a három irányzat közül, természetesen az uralkodó osztályok érdekeit szolgáló, és az állam támogatását élvező, bár hivatalosan „társadalmi jellegű” állami irányzat volt.

A magyar szabadoktatás fejlődésében mérföldkő az 1907-ben Pécsen tartott *Országos Szabadtanítási Kongresszus*, melyet dolgozatomban a következőkben részletesen kívánok elemezni.

A SZABADTANÍTÁS MAGYAR ORSZÁGOS KONGRESSZUSA, 1907.

A kongresszus előzményei, előkészítése

A Szabad Tanítási Kongresszust hosszú előkészületek előzték meg. Megrendezéséhez az első lépést a magyar felnőttoktatás történetében előkelő helyet elfoglaló Szabad Lyceum és a hasonló jellegű Erzsébet Népakadémia tette meg. A két szerv választmánya, illetőleg igazgatósága által kiküldött bizottság 1906. május 21-i ülésén merült fel a kongresszus megtartásának gondolata. Követte ezt egy hónap múlva annak a felhívásnak a megszövegezése, amely kiemelte, hogy az ismeretek terjesztése mindig is egybeesett a demokratikus társadalmi irányzatok törekvéseivel, a tudás forrásainak megnyitása régóta a társadalmi fejlődés fontos tényezőjévé vált.

A felhívás szavai szerint az ismeretterjesztés fő feladata, hogy részesítsen az egyetemes és egységes emberi műveltségben, képesítsen a nemesebb emberi és hazafias emóciók befogadására.³

A rövidesen megalakuló Előkészítő Bizottság elnökévé választotta **Beöthy Zsolt** egyetemi tanárt, az Erzsébet Népakadémia társelnökét, a Szabad Lyceum választmányi tagját, aki abban összegezte a felnőttoktatás célját, hogy az emelje a résztvevők szellemi színvonalát, mélyítse el bennük a tudás iránti vágyat, keltse fel érdeklődésüket a tudományok és a művészetek iránt, növelje egyben az ismeretek terjesztésével az egyesek keresőképességét. A Bizottság 1906. november 11-i ülésén összeállították a kongresszus ügyrendjét. A szervezkedés fontos mozzanatát jelentette, hogy december 9-én megválasztották az Intéző Bizottság tagjait, és felkérték **Pikler Gyula** egyetemi tanárt, tegyen lépéseket annak érdekében, hogy a Társadalomtudományok Szabad Iskolája, a magyarországi szakszervezetek, a Földmunkások Szövetsége bekapcsolódjanak a további munkába. Részt vett ebben egyébként két helyi szervezet is, a Pécsi Népakadémia és a Szabadgondolkodók Pécsi Társasága is.

1907. február 17-én megfogalmazták a szervezeti szabályokat, és rövid vita után állást foglaltak az eredeti Országos Népművelési Kongresszus helyett a Szabad Tanítás Magyar Országos Kongresszus név mellett. A bizottság több tagja nyilvánított véleményt a helyszínről. Az eredetileg javasolt Budapest, majd Budapest és Pécs helyett végül is „a túlnyomó többség Pécs mellett foglalván állást, el-

³ Napló, 567–571. p.

nők kimondja határozatként, hogy a Kongresszus Pécsett tartandó meg.⁴ Támogatásáról biztosította a rendezvényt **Wekerle Sándor** miniszterelnök is. Nála, valamint **Andrássy Gyula** belügy- és **Apponyi Albert** kultuszminiszternél március 7-én tisztelgő látogatást tett az Előkészítő Bizottság küldöttsége.

A végrehajtó bizottság március 3-i ülésén elfogadott szózat hangsúlyozza, hogy a műveltség terjesztése fokozza a nemzeti összetartozás érzését és a politikai harcok hevének csökkenését várja a „nemzeti műveltség egyetemesítéséről”. Az összegzésben így fogalmaz: „Kibocsátjuk ezt a Szózatot, hogy mindenki jöjjön, aki megértett bennünket és velünk együtt dolgozni akar. A Kongresszuson meg akarjuk beszélni szükségleteinket és kielégítésük legjobb módjait. Egy cél felé akarjuk irányítani az elszigetelt, elszórt törekvéseket. Egyesíteni akarjuk a nemzet legjobbjait, leghivatottabbjait abban a munkában, amelynek célja a műveltség egyetemes terjesztése, és ezzel a nemzet nagyobb szellemi egysége és békés együttműködése.”⁵

Az egységes nemzeti szellem terjesztését hangoztató műveltség gondolatával szemben a haladó erők is hallatják hangjukat, felhívják a figyelmet a szabadoktatás igazi feladataira és arra, hogy az iskolán kívüli oktatásnak nagyobb feladata van, mint a hiányok pótlása. Nem pótlásra van szükség Magyarországon, hanem az egész közoktatás újjászervezésére. Ezeknek a gondolatoknak kinyilvánítása céljából a munkásság képviselői is részt vesznek a kongresszuson.

A hivatalos kormánykörökön és a munkásosztály küldöttein kívül egy harmadik irány is képviselteti magát, ez a radikális polgárság, főként a Társadalomtudományi Társaság vezetősége. A Kongresszus munkatervét a főtitkár a végrehajtó bizottság 1907. március 22-i ülése elé terjesztette. Ez az ülés a tervezetet behatóan megvitatta és némely változtatás után elfogadta.

A kongresszus fő kérdése

Mi a magyar értelmiség feladata az ipari társadalomban, a polgárosodó nemzet felemelkedése, modernizációja, versenyképessége érdekében?

Alakuló és megnyitó ülés

Október 2-án tartja a kongresszus alakuló ülését a Pécsi Polgári Kaszinóban, ahol a küldötteket Beöthy Zsolt üdvözli. A társelnökök, valamint a szakosztályi elnökök és titkárok megválasztása után elfogadásra került a végleges munkaterv is. Az ünnepélyes megnyitóra október 3-án majd ezerfőnyi kongresszusi tag és vendég előtt kerül sor. Beöthy Zsolt elnöki megnyitójában a tudás terjesztésének fontosságáról beszél. Hangsúlyozza, hogy a szabadoktatás nem túr el politikát, irányzatosságot. Szelleme olyan legyen, amely „nem homályosítja el közös erkölcsi eszményeink tényét. Világosságot áraszt, hasznos és nemes műveltséget, tiszta és elfogulatlan tudást terjeszt, mely természeténél fogva kizár minden olyan irányzatosságot, mely ember és embertársak közt s magyar hazánk polgárai közt választófalakat emelni törekszik vagy alkalmas.”⁶

⁴ Napló, 591. p.

⁵ Napló, 597. p.

⁶ Napló, 26. p.

Az elnöki megnyitó után Pécs város nevében **Nendtvich Andor** polgármester üdvözölte a Kongresszust. Az október 3-i megnyitót együttes és szakosztályi ülések követték. Utóbbiak közül az *első* a tudományokat fogta össze, négy csoportban ülésezett. A *második szakosztályban* tárgyalták a könyvtárak, a múzeumok, a *harmadikban* a sajtó, a *negyedikben* a művészetek, az *ötödikben* a testnevelés és a turizmus ügyeit.

Szakosztályi ülések

I./ A tudományokat és elméleti, valamint gyakorlati ismereteket terjesztő előadások és tanfolyamok szakosztálya

1. csoport: Filozófia, történelem, földrajz, szociológia, nyelvtudomány és irodalom, klasszikus nyelvek.

2. csoport: Matematika, természettudományok, egészségügy.

3. csoport: Kereskedelmi ismeretek, technika, ipar és technológia, nők gazdasági szakoktatása.

4. csoport: Kik tanítsanak? Kapjanak-e a hallgatók bizonyítványt? Munkásnők továbbképzése.

II./ Könyvtári és múzeumi szakosztály

III./ Sajtó szakosztály

IV./ Művészeti szakosztály

V./ Turista- és testnevelési szakosztály

Együttes előadások:

1. A szabad tanítás történeti fejlődése
2. A szabad tanítás jelentősége általában és különösen hazánkban
3. A szabad tanítás tárgyai és módjai
4. A szabad tanítás tárgyai, eszközei és módszere
5. A szabad tanítás szervezése
6. A szabad tanítás és a tanítók
7. Az ifjúsági egyesületek a népművelés területén

Népszerű tudományos előadások

1. Az égisjelenségekről vegytani előadás bemutatásokkal és kísérletekkel
2. Munkácsy Mihályról. Vetített képek bemutatásával

A szakosztályok munkájának összefoglalása

Az első szakosztályban színvonalas előadások hangzottak el, többek között a szociológiai elméletekről, az irodalom, a történelem, a matematika, a vegytan tanításáról, az egészségügy helyzetéről, a nők emancipációjáról, a tanoncok munkakörülményeiről és továbbképzésük lehetőségeiről, a munkásnők érdekvédelméről stb. Az említett iskolai tantárgyakról – az irodalom, matematika, vegytan stb. – szóló előadásokat követő viták során olyan kérdések is hangot kaptak, hogy például mennyiben és hogyan kellene kapcsolódnia az irodalom tanításának a társadalomtörténethez, milyen lehetőségek kínálóznak a szemléltetésben a matematika oktatásában, milyen hasznos ismereteket lehet és kell közölni az ipar és a kereskedelem jövedelmezőbbé tétele érdekében a vegytan tanítása során, hogyan szolgálhatná az iskolai egészségügy a nép szociális viszonyainak javítását. De elhang-

zottak olyan, a korabeli tanügy javítását célzó javaslatok is, amelyek szóvá tették például az iskolák túlzásfűlttségét, a tankötelezettség betartásának lazaságait, a tanítók fizetésének rendezését, valamint a tanterv néhány hibáját.

A második szakosztályban tartotta meg Szabó Ervin a könyvtárak működéséről oly sokat idézett előadását, amelyben kifejtette gondolatait a népkönyvtárak gyarapításának elveiről, Jócsák Kálmán ugyanitt világított rá arra, hogy milyen összefüggés áll fenn a népkönyvtárak és a nép gazdasági helyzete között.

A harmadik szakosztályban élénk vita folyt a sajtó szabadságáról, politika-mentességéről, pro és kontra vitatták ezt a problémát. Kunfi Zsigmond itt olyan gazdasági feltételek megteremtését tartotta szükségesnek, amelyek olyan anyagi feltételeket biztosítanak a munkásoknak, hogy azok képesek legyenek folyóiratokat, könyveket megvásárolni.

A negyedik szakosztályban egyebek közt rámutattak arra, hogy a művészi termékek sokak számára nem hozzáférhetők.

Az ötödik szakosztály a testi nevelés fontosságára hívta fel sokoldalú megközelítéssel a figyelmet.

A kongresszus záróülése és sajtóvisszhangja

Október 6-án került sor az egész kongresszus plénuma előtt a befejező előadások megtartására. **Pályi Sándor** a szabadtanítás szervezéséről szóló előadásában hangsúlyozza, hogy ennek tevékenysége súlypontját a kisebb műveltségű néprétegek képzésére kell helyezni. Ettől azt várja, hogy kiegyenlítődnek a társadalom különböző rétegei közt fennálló nagy ellentétek.

Nyisztor György a tanítók tisztességes fizetését, anyagi gondjaiktól való mentesítésüket, az iskolák túlzásfűlttségének megszüntetését követeli. Pikler kifogásolja a természettudományos tárgyak óraszámának csökkentését. Az új tanterv ugyanis furfangosan a legtöbb népiskolában nem létező népiskolai felső osztályokba helyezte a természettan tanítását. **Horovitz Gábor** is a tanítók helyzetének javítása érdekében szólal fel.

A kongresszus utolsó előadását **Petri Mór** tanfelügyelő tartja „Az ifjúsági egyesületek a népművelés terén” címmel. A jövő problémájára gondolva az ifjúság erőteljesebb befolyásolását ajánlja a szabadoktatás segítségével.

A kongresszus Beöthy Zsolt elnök zárószavával ért véget. Ebben újra reményét fejezte ki, hogy a szembenálló irányok talán közeledtek egymáshoz törekvéseikben.

A kongresszus sajtóvisszhangját érthetően befolyásolta a sajtóorgánumok politikai beállítottsága. A konzervatív lapok, folyóiratok főleg a radikális szárny támadásait ítélték el, de szóba hozták, hogy a hivatalos tudomány megingott a vitákban. A baloldali sajtótermékek a kongresszus javára írták, hogy azok bátran bírálták az elavult intézményeket, nem csak az oktatási jellegűeket, követelték azok korszerűsítését, méltatták az iskolákban és a szabad tanítás keretei között folyó oktatás javítására tett javaslatokat, többek közt azokat, amelyek például az iskola és az élet szorosabbá fűzését, a nőnevelés és az esztétikai és a testi nevelés reformját hozták szóba.

A kormánypárti lapok nehezen viselték el a vereséget. Annyit bevallottak, hogy csalódtak eredeti elképzeléseikben. A kormány és a kongresszust előkészítők azt várták, hogy létrehozhatnak egy egységes szabadoktatási hálózatot. A kongresszuson ezzel szemben még szembetűnőbb lett a különböző politikai irányzatok közt húzódó válaszfal.

A Pesti Napló nem is merte tudósításaiban ismertetni a baloldali szónokok felszólalásait. Csak említette a nevüket, esetleg egy mondatban foglalta össze mondanivalójukat. A kormányhoz közelállók véleménynyilvánítását részletesen, a klérus tagjaiét pedig szinte szó szerint ismertette.

A Budapesti Hírlap egyrészt a rendezést kifogásolta, amely lehetővé tette, hogy „oda nem való elemek” is részt vegyenek a kongresszus munkájában, másrészt ostromozta a tudósokat, akik nincsenek hozzászokva elvi harcokhoz, vitákhoz. A lap, a kudarc okát keresve, ezekkel a szavakkal kénytelen lefesteni a hivatalos álláspontot képviselő konzervatív tudósokat: „Az ő terük a kulissza mögött való harcok mezeje. Nyílt küzdelem helyett intrika. Nem tudnak megállani egyenes és nyílt hadsorokban, mert csak arra vannak begyakorolva, hogy apró érdekcsoportokba összeverődve, kicsinyes célokért, lesipuskás módra guerillaharcot viseljenek. Ha aztán egy erősebb áramlat jó, nem mernek szembeszállani, hanem igyekeznek vele megalkudni, még egy kis köpenyegforgatástól sem riadva vissza. Ez a környezet nem nevelt erős, bátor és önálló szellemeket.”⁷

Piklert, aki a polgári értelmiség vezéralakja volt a kongresszuson, különösen sok támadás érte. A klérus egyik tagja röpiratot adott ki ellene, az országgyűlésen interpellációt nyújtottak be személyével kapcsolatban.

A Huszadik Század, a polgári radikálisok folyóirata egyik cikke kiemelte, hogy a kongresszust két világnézet harca jellemezte, és örömmel nyugtázta, hogy a munkásság és az értelmiség, tehát a fizikai és a szellemi dolgozók egybefogása sikerrel szállt szembe a konzervatív erővel, s ez által a kongresszus megingatta pozíciójában a hivatalos tudományt.

Kudarc érte egyaránt a paragrafusokból élő történelem- és jogtudományt, a régi definíciókon terjeszkedő közgazdaságtant, a megmerevült külsőségekből táplálkozó nyelvészetet, irodalomtörténetet és művészettudományt. A radikálisok hivatkoztak a munkásokkal kötött szövetségekre, büszkéek arra, hogy a klerikalizmus, a konzervatív tudomány a munkásság és a radikálisok alkotta ellentábor páncélatába ütközött és törekvései megtörték acélzatában. Egyúttal dicsekszenek azzal is, hogy a szervezett munkásság hatóerejét a Társadalomtudományi Társaság a tudomány eszközeivel segítette. Hangoztatják, hogy lehetetlennek tartják a szabadtanítás egységes szervezését, és nem kívánnak közreműködni a szabadoktatásban, amelyet Apponyi kultuszminiszter irányít.

A Népszava is hasonló hangnemben reagált az eseményekre. Szintén méltatta a radikális polgárság és az SZDP barátságának megerősödését és eredményességét. Nagy jelentőségűnek vélte, hogy a társadalomban működő különböző irányzatok összemérhették egymással szellemi fegyvereiket. „A túlzó nacionaliz-

⁷ A Budapesti Hírlapból idézi a Huszadik Század 1907. november, 980. p.

mus, melynek hangzatos szavaiba burkolja magát a tőke, összeütközött itt a munkás-internacionáléval: a hatalmi pozícióját és társadalmi, vagyoni kiváltságait féltő klérus a szocializmussal; az osztálykiváltságokat leplező maradi hazafiaskodás a haladással. A jövő birkózott a jelenben élő múlttal.”⁸

A Népszava szerint a kongresszus nyilvánvalóvá tette, hogy a nép megérett arra, hogy sorsa intézését kezébe vegye, és ezzel döntőleg befolyásolja az egész lakosság intézményeinek és kultúrájának fejlesztését.

A kongresszus munkájának összefoglalása

A kongresszus, tárgysorozatának újszerűségével, lefolyásának körülményeivel, a hazai népművelés, a felnőttoktatás történetében ily módon az első országos tanácskozásnak minősíthető. A kongresszus anyagát összegző **Vörösváry Ferenc** megállapítja, hogy ugyan nem érték el a kitűzött célt és a kongresszus nem hozott tényleges, hivatalos határozatokat, de véleménye szerint három szempont mégis a kongresszus mellett szól. „Az első ilyen eredmény az, hogy a szabad tanítás nemzeti fontosságú ügye iránt rendkívüli figyelmet és érdeklődést keltett föl. [...] A másik eredménye, hogy a szabad tanítás feladatainak megoldása iránt mutatkozott ellentétek, ha nem is simultak el egészen, de az ellentétes állásponton lévők jobban megértették egymást és a szabad tanításra kiváló fontosságú viszonyok megismerése a közvéleményben gyarapodott, a fölfogás tisztult. [...] Harmadik eredménye, hogy a fontos kérdések egész sorának minden mozzanatára vonatkozólag értékesnél értékesebb előadások, fölszólalások, viták hangzottak el, melyek a továbbfejlődésre igen fontosak, szinte nélkülözhetetlenek.”⁹

Az 1907-es kongresszus méreteiben is jelentős volt, és ha kézzel fogható eredményt nem is hozott, a progresszív népművelés kifejlődését, erejét, a népművelés viszonylagos önállóságát félreérthetetlenül szemléltette és jelezte.

A szabadtanítási kongresszusnak a magyar felnőttoktatás történetében betöltött helye nem jelölhető ki csupán úgy, hogy megpróbáljuk beilleszteni a pécsi kongresszust, a pedagógiai tanácskozások történetébe.

A plenáris üléseken elhangzott hét és a szakosztályokban tartott majd félszáz előadásból és az azokat követő rendkívül termékeny hozzászólásokból, gyakran éles vitákból érdemes néhány mozzanatot felidézni, már csak arra való tekintettel is, hogy érzékeltessük, milyen útravalót adott a kongresszus a mának, az ezredfordulót követő felnőttoktatásnak, mennyire aktuálisak az ott elhangzottak ma is.

Ezen túlmenően, hasznosnak ígérkezik az azóta eltelt száz év népművelődési, közművelődési, felnőttoktatási vonatkozásainak szöbáhozásától eltekintve feleleveníteni néhány gondolatot, amely igazolja ennek az 1907-es kongresszusnak az aktualitását ma is. Nem kívánok kommentárt fűzni mindegyik témához, inkább csak jelezni szeretném őket, felsorolásképpen.

Kezdve a tallózást a részletkérdéseknél, utalnék Pikler Gyulának „A Szabad tanítás tárgyai és módjai” című előadására, amely egyebek között az iskolai oktatásban ma is használható tanáccsal szolgál, amikor arra figyelmeztetett, hogy a tanítás-

⁸ A pécsi kongresszus tanúságai = Népszava, 1907. október 9.

⁹ Napló, 626–627. p.

nak mindig összefüggő ismereteket, egyben azok gyakorlati alkalmazását kell nyújtani, felismertetni az ok-okozati összefüggéseket, a törvényszerűségeket, érdeklődést és érdekeltséget kelteni a hallgatóságban. **Szabó Ervin** a népkönyvtárak feladatát egyebek közt abban látta, hogy azok könyveikkel gazdagítsák emberileg az olvasókat, tájékoztassák őket a kor szociális problémáiról, a természettudományok legújabb eredményeiről. **Jászi Oszkár** a művészeti (mai szóhasználattal: az esztétikai) nevelés taglalása kapcsán annak a fontosságát emelte ki, hogy a konkrét műelemzésnek, a művészi érzék felkeltésének nagy szerepet kell játszani az ilyen tárgyú előadásokban. **Beke Manó** egyetemi tanár „A matematika oktatása a szabad tanításban” című előadásában azt tanácsolta az oktatóknak, hogy érvényesítsék a gyakorlatiasság szempontjait, közöljenek minél több, a gyakorlatban hasznosítható ismeretet, akár a példák útján, vegyék figyelembe a hallgatók értelmi képességét, elégítsék ki tudásvágyukat, fejlesszék felfogó, megismerő, ítélő és döntési képességeiket, ne feledkezzenek meg arról, hogy a szakmai ismereteken kívül az általános műveltséget is terjeszteni kell. Saját tapasztalatai alapján utalt arra, hogy az igazi pedagógus majdnem annyit tanul előadásából, mint a hallgatóság.¹⁰ A felhívás, amit annak idején az előkészítő bizottság kibocsátott, azt írja: „Az ismeretek terjesztése mindig is egybeesett a demokratikus társadalmi irányzatok törekvéseivel.

A felnőttoktatás fő feladata, hogy részesítsen az egyetemes és egységes műveltségben, képesítsen a nemesebb emberi és hazafias emóciók befogadására. A felnőtt oktatók kötelessége, emelni a résztvevők szellemi színvonalát, elmélyíteni bennük a tudás iránti vágyat. A tudományos ismeretek terjesztése társadalmi és nemzeti kötelezettség. A szabad tanítás jelszava: a nép java, a műveltség által és a haza java a művelt nép által; irányelvünk az öntudatos, igaz és bátor emberek nevelése.¹¹ Ez ma is irányelvünk lehet, hiszen öntudatos, igaz és bátor emberekre ma is nagy szükség van. A kongresszus eseményeinek, előadásainak során most kiemelten említett gondolatok is igazolhatják, hogy az akkor elhangzott és írásba foglalt megállapítások érvényesek a globalizáció korában, az informatikai társadalom körülményei között is, választ adhatnak annak kihívásaira.

Az 1907-es Pécsi Szabad Tanítás Országos Kongresszusa a magyar művelődéstörténet és a magyar politikatörténet fontos eseménye volt. Egyrészt azért, mert nem történhetett úgy ahogy történt, másrészt azért, mert nyílt vitái méltó helyet mutattak a művelődés funkciórendszerének, megvilágították a társadalmi öngazgatásban betölthető szerepét, jelentőségét. Az európai és a magyar szabad tanítás jelenségeinek elemzésével közfigyelem fókuszába helyezték a felnőttek ismeretszerző tevékenységének andragógiai, módszertani, szervezeti, tárgyi és személyi feltételeit, normáit.

¹⁰ Pikler Gyula előadása = Napló, 53–66. p.; Beke Manó előadása = Napló, 232–237. p.; Szabó Ervin előadása = Napló, 383–392. p.; Lyka Károly és Jászi Oszkár előadása = Napló, 457–463, illetőleg 463–477. p.

¹¹ Napló passim

SZIRTES BÉLA

A CSERTETŐI TRAGÉDIA 70. ÉVFORDULÓJÁN a pécsi politikai bányász perekről

A pécsi szénbányászat történetében több olyan büntető pert, peres eljárást ismerünk, amelyek méretükben, jellegükben, az eljárásba vont személyek számát illetően mesze túlnőttek az iparban, így a bányászatban is szokásos baleseti felelősséget kereső, vagy a bányamunkával közvetlenül össze nem függő politikai perekben. Ezek kivizsgálása, nyomozása nem a szokásos bányakapitánysági-rendőrségi-ügyészségi utat végigjárva jutott el a bírósági szakaszba, hanem az eljárás kezdeményezője, a nyomozás lefolytatója az ügyészség irányításával a kor karhatalma, politikai rendőrsége volt. A bányakapitányságot csak esetenként, és szakértőként rész kérdésekben vonták be a nyomozati eljárásba.

A Pécsi Szemle 2006. évi téli számában megismerhettük a Rákosi-éra pécsi koncepció „bányamérnök perét”.¹ Még a szakmai közönség előtt is alig ismert azonban az 1958–1962 között zajló ügy nevezett „hosszúhetényi nyomozás”, amelyet a Kádár korszak politikai rendőrsége folytatott. Bányász körökön kívül is ismert a vasasi éhségstrájk ténye, de az ezzel kapcsolatos per és főleg annak érdekes lefolyása már kevésbé. Végül közhelynek számít a „csertetői csendőrsortúz”, minden évben elzarándokolunk a helyszínére, mégis a történetben való részletes elmélyedés ebben nyújtja a legtöbb újdonságot, és utóélete, mely elvezet egy ötödik perhez, alig ismert.

Úgy gondolom, nem éréktelen „leporolni” ezeket a témákat, újra átgondolni a történeteket, kiegészíteni ismereteinket, felhívni a figyelmet eddig mellőzött, vagy nem hangsúlyozott jelenségekre, sőt új megvilágításba helyezni eddigi evidenciákat.

AZ 1937-ES CSERTETŐI TRAGÉDIA, ELŐZMÉNYEI ÉS UTÓÉLETE Éhségstrájkok

A pécsi szénbányászat történetében több „éhségstrájkra” emlékezünk. Témánk szempontjából most érdekes az 1934. évi szabolcsi és az 1937. évi vasasi földalatti, a bányát elhagyni nem hajlandó bányászok munkabeszüntetése. Mindkettő kiváltó oka bérkövetelés, anyagi elégedetlenség. A két hasonlóan zajló, közel azonos időtartamú bérharc lefolyásának munkáltatói és karhatalmi kezelése a strájk idején lényegében azonosan történt, a strájk és következményeinek hatósági kezelésében azonban a két strájk között alapvető eltérést tapasztalhatunk.

Az 1930-as években a pécsi szénmedencében egymást követték a különböző bányászstrájkok. (Az 1931. szeptember 21-én kitört négy és fél hetes, az 1932. április 7-i, a december 3-i, az 1934. szeptember 21-i strájkok). 1934. október

¹ Blasszauer Róbert: A pécsi „Sahti per” = Pécsi Szemle, 2006. tél

11-én kitört az első éhségstrájk. „Az október 11-étől 16-áig lefolyt bányászstrájk, amelyben Vasason és Mecsekszabolcson mintegy 830 bányamunkás vett részt.”²

„Ez alkalommal tisztelettel rámutatni bátorkodom arra, hogy a bányavállalat a gazdasági dekonjunktúra folyamán már évek óta tudatosan fokról fokra csökkentette a munkások bérét...A múlt év júniusa óta...6, a szakmánybéres munkások bérét 8%-al csökkentette. Az őszi beszerzési segélyt 25-ről 16%-ra csökkentette, hogy ezért a pénzért a munkások már alig tudtak maguknak valamit bevásárolni. A bányamunkások jelen mozgalmát a bányagazgatóság túlzottan rideg, haszonleső eljárása okozta.”³

A pécsbányai rendőrkirendeltség épülete ma civil szervezetek háza

A szabolcsi éhségstrájk

1934-ben Szabolcson és Somogyon a szakszervezet döntött a munkabeszüntetésről, a dolgozókat azonban csak a Szent István-aknába történt leszállás után az aknarakodókon értesítették, illetve szervezték meg. Az emberek a rakodóról eltávolították a csilléket, priccseket készítettek deszkából, lefeküdtek, pihentek és őrséget szerveztek az első szinten. Hamarosan leszállt a helyszínre Sillay Vilmos bányamérnök aknavezető és Jakab József bányamester, akiket a munkások a bánya elhagyására kényszerítettek. A sztrájk vezetői megszervezték a bányabeli életet, akadályok készítését, a magukkal hozott élelmiszerek beosztását, emberi szükségletek elvégzésének helyét stb. Később Peyer Károly országgyűlési képviselő, a Szociáldemokrata Párt vezetője, más munkásvezetők kíséretével, Budapestről is meglátogatta a sztrájk-

² A pécsbányatelepi rendőrkirendeltség vezetőjének jelentése a főispánhoz... = Válogatott dokumentumok a baranyai-pécsi munkásmozgalom történetéhez III. Babics András és Szita Károly (szerk.) Pécs, 1972.

³ Drasenovich Jenő m. kir. rendőrfőtanácsos (Pécsbányai rendőrkirendeltség) jelentése = Válogatott dokumentumok... i.m. Pécs, 1972.

kolókat, de ők sem tudták a bánya elhagyására bírni őket. Másnap, mire a hazuról hozott élelem már elfogyott, a föld alatti bányavágaton átjőve, a Ferenc József-aknaiak is csatlakoztak hozzájuk. Ezzel megindult a sztrájkolók élelemmel való ellátása is. A Ferenc József-aknai külszínre nyíló bányavágatokon (gurítókon, „sutokon”) – az éjjeli órákban, amikor a járőröző csendőrök nem látták – a családtagok, és az otthon maradt munkások a bányatelepi kereskedők, hentesek aktív közreműködésével – nagy mennyiségű kenyeret, „stifoldert” (szalámit), kolbászt és „Diana sósborseszsz” juttattak a helyszínre. (Ivóvíz a bányában rendelkezésre állt.)⁴

Élelmiszergyűjtés a föld alatti „éhségstrájkolók” részére

A sztrájk vezetőinek figyelmeztetése ellenére a kiéhezett, legyengült emberek közül sokan betegre ették magukat. A kb. 300 fő 3 napig maradt a bányában, miközben a fiatal munkásokat („takarítófiúkat”) már korábban kiengedték. Az idősebbek között is volt néhány ember, aki el szeretne volna hagyni a bányát, de ezeket nem engedték kiszállni. Az „éhségstrájk” azzal végződött, hogy a vitatott pénzt a dolgozók megkapták, de az év végén több mint száz embert elbocsátottak, akik részét egy hónap múlva 10%-os bércsökkenéssel visszavettek.⁵

A sztrájkot büntetőjogi lépések nem követték. A munkások 1935. január 30-án „az elbocsátottakkal rokonszenvező egy óras csendes tüntető sztrájkba léptek.”⁶

⁴ „A mecsekszabolcsi csendőrörsöt a vasasihoz hasonlóan szintén megerősítik, de a karhatalom elégtelenségén múltott, hogy az éj folyamán a sztrájkolók közül többen a felszínre vezető gurítókon keresztül haza szöktek, magukat ellátták, majd ismét visszatértek a bányába.” Drasenovich... = Válogatott dokumentumok... i.m. Pécs, 1972.

⁵ Hámori Győző főbányamester (aki fiatal munkásként vett részt a sztrájkban) visszaemlékezései = Pécsi Bányástörténeti Alapítvány oral-history felvételei.

⁶ A pécsi IV. csendőrkerület nyomozó alosztály parancsnokának jelentése a főispánhoz = Válogatott dokumentumok... i.m. 1972.

A vasasi éhségssztrájk

1937. február 23-án Vasason az 1934-es szabolcsihoz teljesen hasonló föld alatti éhségssztrájk vette kezdetét, mert a munkások bértárgyalásai elhúzódtak, nem vezettek eredményre. A 14 órakeres a Thommen-aknába leszállt 265 dolgozó⁷ „egységes akarat-elhatározással sztrájkot kezdett, sztrájkbizottságot választottak, a bizottság sztrájköröket jelölt ki (azért, hogy) a bányából kivezető összes kijáratokat elállják, és megakadályozzák azt, hogy a bányában voltak közül valaki önkényesen eltávozzék és a bánya tulajdonosai a DGT üzemvezetősége részéről valaki a bányába bejöhessen.”⁸

A szabolcsi és a vasasi munkabeszüntetés körülményei, az alkalmazott módszerek és a sztrájkolók magatartása teljesen azonosak voltak. Azonos volt a sztrájk idején a karhatalom viselkedése, a bányavállalat képviselőinek fellépése. Mindkét helyen csak erőszakkal való fenyegetés történt, erőszak nem. „26-án reggel 6 óra tájban jelentkeztek a munkások, hogy fel akarnak jönni...A...nyomban megtartott bányavizsgálat szerint rombolások nem történtek, a dinamitraktárak érintetlenül találtattak, a szivattyúberendezésekben kár nem esett, s csupán a legalsó szinten gyűlt össze bizonyos mennyiségű víz...”⁹ Az államhatalom fellépése az esemény után a vasasi esetben mégis teljesen más.

A vasasi éhségssztrájkolók pere

A vasasi sztrájkban résztvevőkkel szemben a nyomozás a vállalat által bizalmasan megnevezett (a sztrájkban résztvevő) 3 személy meghallgatásával kezdődött, kezdetben a nyomozást az ügyészség, március 3-tól a vasasi csendőrőrs folytatta. Az ügyészség ennek alapján vádat emelt, és végül a bíróság elmarasztaló ítéletet hozott.

Vádat emeltek a sztrájkban résztvevők közül 195 fő ellen, elsősorban azzal vádolva őket, hogy a velük együtt leszállt, a sztrájkban, az erőszakoskodásban és fenyegetésekben (állítólag) részt venni nem akaró 68 társukat arra kényszerítették, hogy élelmiszer és ivóvíz nélkül a bányában maradjanak, ezáltal őket személyes szabadságuktól megfosztották. A vádiratban „sértettként” szereplő 68 fő vádirati vallomása a csendőrségi nyomozás eredménye volt. Érdemes röviden figyelemmel kísérni a 10 napon át a vasasi moziban megtartott monstre per lefolyását a Pécsi Napló helyszíni tudósítójának szemével.¹⁰ (A Bm.-i Levéltár vonatkozó irattári dokumentációjában¹¹ a per lefolyásának jegyzőkönyve nem található.)

Az 1937. április 21-től május 5-ig a Hungária moziban folyt tárgyalást – amelyről az újság naponta személyekre szóló és tárgyilagosnak tűnő tudósítást közölt – részletesen nem ismertethetjük, de a megállapításokat csoportosítva képet kaphatunk a korabeli helyzetről.

⁷ A vármegyei főjegyző összefoglaló jelentése a belügyminisztérium közbiztonsági főosztályának = Válogatott dokumentumok... Pécs, 1972.

⁸ BML A Pécsi kir. Ügyészség 28456/k.ü./1937. sz. vádiratából.

⁹ A vármegyei főjegyző... = Válogatott dokumentumok... Pécs, 1972.

¹⁰ Pécsi Napló, 1937. április 21.– május 5. számai.

¹¹ BML 627 f. 1937-B 956.

Az államhatalom komolyan készült a „magyar jodikatura történetében első éhségstrájk” per tárgyalásra. Néhány nappal korábban Bornemissza iparügyi miniszter személyesen végiglátogatta a DGT összes bányatelepét, ellátogatott az élelmitárakba, beszélgetett az emberekkel, és tárgyalt a helyi vezetőkkel. Megerősítették a vasasi csendőrörsöt, és a telepen – ahol egyébként teljes nyugalom volt – csendőrök járőröztek.

A tárgyalás nyitónapján megjelentek a korabeli munkásmozgalom képviselői: Esztergályos János országgyűlési képviselő, Bertrand Antal, a Bánya- és Kohómunkások Szövetségének főtitkára, Tolnai József kerületi szociáldemokrata párttitkár.

„Kilenc óra előtt néhány perccel vonul be a tanács Szüts Jenő elnök vezetésével. A tanács tagjai: Garay Lajos előadóbíró, Szendrődy Rezső szavazóbíró, míg pótbíróként Buzássy Árpád dr. foglalt helyet a bíróság asztalánál. A vádat Hrabeczy Jenő dr. kir. ügyész képviseli.”

Az ügyészség vádirata szerint „a terheltek munkabér-követeléseik elérése céljából a strájknak megengedett határát és körét áthágták, és olyan erőszakoskodásokra ragadtatták magukat, amely cselekmények a büntető törvénykönyv által védett több érdeket sértettek. Egyrészt a munkaadójuk tulajdonát képező bánya jogtalan birtokbavételével és megszállása által munkaadójuk ellen követtek el erőszakot. [...] Másrészt azok ellen a munkatársaik ellen, akik a strájkban részt venni nem akartak, a személyes szabadság megsértését követték el.” Ezért a vád: egy rendbeli magánosok elleni erőszak és 68 rendbeli személyes szabadság megsértésének büntette.

A vádlottak

A bíróság a 195 vádlottat egyenként kihallgatta. A vádlottak tagadták a terhükre rótt bűncselekmény elkövetését: az éhségstrájkot az összmunkásság mondta ki, hasonlóképp ők választották meg a strájkbizottságot is. Az őrségeket önkéntes alapon állították fel azért, hogy megakadályozzák, hogy valaki lejöhessen, és azért, hogy a gépekhez és a dinamitraktárhoz senki hozzá ne férhessen. A bánya elhagyásában senkit nem akadályoztak meg, „Erre nem is volt szükség, mert az ötvenhatodik óráig senki sem akart felmenni.” Az örök beismerték tevékenységüket, de tagadták, hogy erőszakoskodtak volna. A szivattyúkat nem állították le, mert meg sem indították. Többen vallották, hogy a strájkbizottság ki akarta engedni a bányából azokat, akik menni akartak, és be akarta indítani a szivattyúkat, de a tömeg nem engedte.

A „sértettek”

A nyolcadik napon megkezdődött a „sértettek” kihallgatása. Ez már több meglepetéssel szolgált: Amrein József „sértett” elsőként elmondta, hogy önként vett részt a földalatti éhségstrájkban, nem akart a bányából kiszállni, és senki nem tartotta vissza erőszakkal. A csendőrségen tett vallomását visszavonja. Ugyanezt vallotta másodikként Bauer Sebestyén azzal, hogy a csendőrök előtt nem vallotta, hogy őt erőszakkal tartották lent. Hasonlóan vallott a harmadiknak kihallgatott „sértett”, Bendes Márton azzal kiegészítve, hogy a kijárat rácsajtaja kívülről volt bezárva, és a kulcs az egyik csendőrnél volt.

Nem részletezve az összes „sértett” tanúvallomását, összességében a csendőrségi nyomozáson alapuló vádirat szerinti 68 személyi szabadságában „sértett”-ből a tárgyalásról szóló beszámoló szerint 39 fő kijelentette, hogy önként vett részt a sztrájkban, és őket senki semmiben nem akadályozta, semmire nem kényszerítette. Közülük hatan nyilvánosan vissza is vonták a csendőrségen tett vallomásukat. Négy fő közölte, hogy amikor beteg lett, kiengedték. Mindössze hárman vallották, hogy csak a látszat kedvéért vettek részt a sztrájkban, és heten, hogy nem engedték őket kiszállni a bányából. A többi „sértett” a riporter szerint lényegtelen vallomást tett. Három fő a sztrájk kitörését követően néhány perccel, senkitől sem zavartatva kiszállt az aknán a bányából. Egyöntetű a vádlotti és sértetti vallomás, hogy a betegeket kiengedték, kivezették, kisegítették.

A nyomozás

Felmerül ezek után a kérdés, milyen lehetett a csendőrségi nyomozás, hogyan „győzték meg” a „sértetteket” szerepük elvállalásáról, miként választották szét a sztrájkolókat vádlottakra és sértettekre? Nézzük meg ezzel kapcsolatban egy illetékes sorait: „A vádlottak letagadták a csendőrség előtt tett vallomásaik nagy részét, vagy módosították azt. A legtöbben azzal védekeztek, hogy a csendőröktől félték. Volt olyan is aki arról panaszkodott, hogy megverték, veréssel kényszerítették ki a szájába adott vallomást. Sokan arról vallottak, hogy a sértettként szereplők voltak a sztrájk alatt a leghangosabbak.”¹²

Az ítéletek

Az elsőfokú bíróság ítélet kihirdetését követően a teremben „éljen a bíróság” felkiáltás harsant fel. A bíróság a személyes szabadság megsértésének vétsége alól valamennyi vádlottat felmentette, az egy rendbeli magánosok (bányavállalat) elleni erőszak büntettét vétséggé minősítette. A sztrájkbizottság és őrseg tagjait elítélte, 6 vádlottat 1-től 3 hónapig terjedő, a többi 8-tól 15 napig terjedő fogházra ítélte, de a büntetés végrehajtását 6 elítélt kivételével felfüggesztette, 120 terheltet pedig felmentett.

Az ügyész az ítélet ellen fellebbezett, de (az igazságügy miniszter 18159. sz. utasítását követően) a koronaügyész felkérésére a fellebbezést a pécsi kir. ügyészség visszavonta. A két éhségstrájk eltérő hatósági kezelésének magyarázata feltehetően a következő fejezetekben leírt történésekben rejlik.

Külszíni tömegosztatások a vasasi éhségstrájk idején

A föld alatt történetekkel párhuzamosan a külszínen is fontos események történtek.

A vasasi tömegosztatás

23-án „a Thommen-aknánál tartózkodó főszolgabíróhoz este 8 és 9 óra között a vasasi csendőrőrsről telefonon jelentés érkezett, hogy Vasason az utcán át mintegy 300–400 főnyi tömeg indult el és igyekszik a Thommen-akna felé. A tömeget... az őrnek öt főből álló járőre a csendőrlaktanya előtt feltartóztatta s minthogy a tömeg erőszakosan viselkedik, s már-már annyira előrenyomult, hogy a csendőrszuro-

¹² BML M. kir. pécsi IV. csendőr kerület nyomozó alosztályparancsnokának ad. B.1./1937. sz. átírata a főispánnak.

nyok közvetlen közelébe jutott, s így fegyverhasználatról lehet tartani, azonnal szükség volna a tömeg megnyugtatására, illetve szétosztatására... a főszolgabíró... a csendőrlaktanyához sietett és ott a tömeget rendre intve, szétosztatásra felhívta... zúgolódások és kiabálások között a tömeg tíz percen belül el is távozott...”¹³

A csertetői csendőr ösztűz és a felvonulók elleni per

„24-én délután 4 óra 45 perckor jelentést kapott a járási főszolgabíró a mecsekszabolcsi jegyzői irodából, hogy ott a csendőrrészéről fegyverhasználat történt, mert a Somogy-vasasi telepekről összeverődött mintegy 200 főnyi tömeg Pécs felé igyekezett és a csendőröket inzultálta.”¹⁴ A szabolcsi csendőrőről kiküldött járőr által leadott lövések golyói megölték Keller Jánost, Fajtik Imrét, Hegedűs Mihályt és megsebesítettek több felvonulót. A csendőrök fegyverhasználatának jogszerűségéről a vizsgálatot azonnal lefolytató Egry László csendőrmagy és később a bíróság is megállapította, hogy a csendőrrészről törvényes parancsra törvényesen járt el.

Az éhségstrájk és a tömegosztatás ügyét először egy bűncselekményként kezdték el nyomozni, és csak később választották ketté az ügyet. A sortűz ügyében a nyomozás azok ellen indult, akik részt vettek a felvonulásban és személyüket sikerült megállapítani. Az ügyészség csoportosulással és fegyveresen elkövetett hatósági közeg elleni erőszak büntette miatt vádiratot nyújtott be Hudacsek Jánosné és 87 társa ellen. A pécsi kir. törvényszék 1937. május 10-től május 13-ig ugyancsak a vasasi Hungária moziban folytatta le a tárgyalást. A bíróság a „csoportosulással és fegyveresen elkövetett hatóság elleni erőszakot” vétségévé minősítette. Hudacseknét és 29 társát 1 hónaptól 8 napig terjedő fogházra ítélte és a büntetések végrehajtását felfüggesztette. A bíróság elrendelte a „fegyverek”, a bűnjelként lefoglalt 17 db karó elkobzását és megsemmisítését. Az ügyész fellebbezett, de később az éhségstrájkban résztvevőkéhez hasonlóan – az igazságügyi miniszter kívánságára – a fellebbezést visszavonta.

Húsz év múlva a csendőrök elleni per

A sortűzet leadó csendőrrész tagjait a halálos végű csertetői tömegosztatás után dicséretben és jutalomban részesítették, ugyanakkor a mecsekszabolcsi őrsről más szolgálati helyre helyezték. Közülük többen később őrsparancsnoki beosztásba kerültek (Például Noé János Kővágószőlősen). Egyikük a háborúban elesett. A háború után több-kevesebb nehézséggel végül is az életben maradtak beilleszkedtek az új társadalmi rendbe. Ügyüket – érdekes módon – az 1956-os forradalom megtorló eljárásai között vették elő.

„1959-ben – forradalmárokként – ítélték el és végezték ki Noé Jánost, illetve ítélték 8 évre Siklósi Mátyást¹⁵... csendőrök voltak és 1937-ben részt vettek a csertetői bányász-sortűzben (1956-ban nem csináltak semmit).”¹⁶

¹³ A vármegyei főjegyző... = Válogatott dokumentumok... i.m. Pécs, 1972.

¹⁴ Pécsi Napló, 1937. április 21.– május 5. számai.

¹⁵ Valamint 1 év 7 hónapra Benkő Jánost. Hegedűs Dánielt végül felmentették. (A szerző kiegészítése).

¹⁶ Péter Károly: 1956 Baranyában Alexandra Kiadó, Pécs, 1997. 314. p.; A vádlottakat először 1958-ban ítélte el „emberek törvénytelen kivégzésével elkövetett háborús bűntett” vétségével a Sánta János tanácsvezető bíróból, Miklós Gyula és Varga Józsefné ülnökökből álló bíróság (a vádat dr. Hason János megyei ügyész képviselte). PMB B. 1340/1957-10–11. szám.

Ellentmondások a csertetői perekben

Több forrásanyagot átnézve egyértelműen és bizonyosan körülbelül ennyi lényeges állapítható meg pontosan a cselekmény lefolyásának körülményeiről, a történet további részletei zavarosak, a különböző hivatalos dokumentumokban és visszaemlékezésekben ellentmondásosak, sok megválaszolatlan kérdést vetnek föl, és végül meglepő következtetések levonására alkalmasak.

Az 1937. évi per

Az 1937. évi nyomozást személyesen az ügyész vezette, és arról Hrabéczy Jenő kir. ügyész a főügyésznek március 6-án jelentést készített, ebben többek között még ezt írja: „A Csertető síkos és még havas lejtőjén (ne feledjük, hogy a tél

Innen pillanthaták meg a felvonulók az útszűkületben lent felsorakozó csendőröket

derekán vagyunk) egyesek botot szereztek azért, hogy könnyebben haladjanak [...] és ezek náluk maradtak. [...] A menet a síkos, csúszós talajon megnyúlott. [...] Az út szűkületébe került tömeg első sorait a hátrább állók nyomták előre, amely okból az elől állók a felszólításnak engedelmeskedni nem tudtak. [...] A tömeg az elől álló asszonyok közül egyeseket a járőr sorai mögé szorított. [...] Nem bűnös szándékkal vonult a Csertetőre a tömeg, (a vasasi csendőrörs nem tartotta szükségesnek a tömeg feloszlátását és az indulás megakadályozását!) [...] a vonuló tömeg

A csendőrök felállításának lehetséges útszakasza a szurdokban, a vasasi felvonulók felől

A járőr előtt. Ezt az útszakaszt láthatták maguk előtt a csendőrök.

A járőr mögött. A szabolcsi tüntetők valószínű helye az út alján.

feltartóztatására a mecsekszabolcsi csendőrőrs a vasasi karhatalmi parancsnok-ságtól a tömeg elindulása után kapott parancsot.”

Érdekes, hogy ez utóbbi nem, illetve erre vonatkozóan más szerepel a vádiratban és a tárgyaláson. Az ügyész jelentése tehát több vonatkozásban ellentmond a később a vádiratban és a perben foglaltaknak. A bírósági eljárás lefolyását ebben a perben is a Pécsi Napló helyszíni tudósításai révén kísérik figyelemmel, mivel a levéltári vonatkozó iratcsomóból a per lefolyásának jegyzőkönyvei hiányoznak.¹⁷ A csendőrök vallomásai egymással és a felvonulók vallomásaival is sokszor ellentmondásban vannak, és a visszaemlékezők is nagyon eltérően emlékeznek a történésekre. Ez elsősorban a lövések leadása előtti csendőri figyelmeztetés elhangzására, hallhatóságára vonatkozik (többek között maga a tűzparancsot kiadó Noé János őrmester, a járőr parancsnoka is kijelenti a bíróságon: „Úgy ordítottak akkor, hogy nem is csoda, ha sokan nem hallották felszólításomat”). A mecsekszabolcsi helyettes bíró szerint, aki a csendőrökkel ment, „olyan nagy volt a lárma, hogy a csendőrőrmester hangját ő sem hallotta.” A csendőri és tüntetői érintkezés az esemény előtt és után is ellentmondásos („Szuronyt szegezve indultunk az ordító tömeg ellen”, máshol meg: „Olyan közel jöttek a tüntetők hozzánk, hogy keresztbetett fegyverrel kellett az elől állókat visszaszorítani”), a tömeg megállásának lehetőségéről mást mond a hatóság, (lásd a március 6-i ügyési jelentést) mást a vádlottak, az egyik csendőr szerint az út sáros, síkos, a másik szerint poros, száraz volt. A tüntetők magatartására, az egyeseknél lévő botok (ezek voltak a vád szerinti fegyverek) szerepére és egyebekre sokan sokféleképp emlékeznek. Ellentmondásos, hogy mely útvonalon vonultak a tüntetők Vasasról a Csertetőre: Rückerknán, vagy a somogyi falun keresztül? A tömeg nagysága 150 főtől 800 főig szerepel a jelentésekben és a tárgyaláson. A legfontosabb ellentmondás, hogy a mecsekszabolcsi csendőrőrsöt ki és mikor értesítette.

A vádirat és a bírósági eljárás elhangzottak szerint a mecsekszabolcsi csendőrőrsöt Wáger Ferenc bányafelügyelő Szent István-aknáról értesítette, (szemben a fent tárgyalt ügyési jelentéssel és a később tárgyalandó csendőr perrel), hogy 150–200 főnyi, botokkal felfegyverzett tömeg vonul István akna mellett Pécs felé a Csertetőn át. Az őrsparancsnok jelenti ezt feletteseinek (?), és utasítást kap a pécsi IV. csendőrkerületől (attól az Egry csendőrőrnagytól, aki később a fegyverhasználat kivizsgálását is végezte és jogosságát megállapította), hogy a felvonulókat mindenképpen (itt ezt még nem vitatja senki) meg kell állítani, de a fegyverhasználatot lehetőleg kerülni kell. A több száz fős tömeg megállítására először az őrsparancsnok-helyettes két fős (?) járőrt küld ki. „majd amikor látta (honnan, hogyan?!) a Csertetőről a Mecsekszabolcs felé lejtő oldalon a felvonulók nagy tömegét feltűnni, újból 4 tagból álló járőrt küldött [...] futva.”

Már az 1937-es per alapján felmerül a kérdés, miért ilyen későn, kis erővel, 2 fővel, és „futólépésben” 4 fővel megerősítve lépett a karhatalom. Ilyen erő bevetése esetén fegyverhasználat alkalmazása nélkül hogyan lehet egy felizgatott több száz fős tömeget megállítani? A vasasi csendőrőrs, amely előző napon (fentiekben

¹⁷ Pécsi Napló, 1937. május 9. és 14.

láttuk) már tömeget oszlatott, és megerősített létszámmal ellenőrizte a bányatelepet, miért engedte elindulni a tömeget, és miért nem értesítette azonnal telefonon a mecsekszabolcsi őrsöt, miért Wáger felügyelőnek kellett ezt megtenni, miért nem jelentette a tüntetők elindulását a feletteseinek? Ellentmond ugyan ennek az idézett ügyészi jelentés (és a csendőrper), de az abban foglaltak a tárgyaláson nem merültek föl (!), illetve más állítás (a Wáger-féle értesítés) hangzott el, és csak az idézett ügyészi jelentésben szerepel a „vasasi karhatalmi parancsnokság”. Ha a vasasi „karhatalmi parancsnokság” nem akadályozta meg a tömeg elindulását, ki, mikor és miért adott utasítást arra vonatkozóan, hogy a tömeg Pécsre vonulását meg kell akadályozni?

A tüntető menet Csertetőre éréséhez legkevesebb 1,5–2 órára volt szükség. Rendelkezésre állt volna tehát kellő idő elegendő karhatalmi erővel megakadályozni a tömeg továbbhaladását (ha már az elindulást nem akadályozták meg). A kellő erő ugyanis Vasason is és Mecsekszabolcson is rendelkezésre állt. Egyrészt a mecsekszabolcsi csendőrőrs létszámát is megerősítették a vasasi sztrájk kitörésekor, másrészt két szakasz katona állomásozott ugyanezen időponttól István-aknán (Vasason is). Megfelelő karhatalmi irányítás esetén idő lett volna a megállítás helyének megfelelőbb kiválasztására, a karhatalmi erők átcsoportosítására. De még Wáger bányafelügyelő jelentése (?) után is a menet elé lehetett volna vágni kerülő úton István-aknáról a katonai erő egy részével.

Megállapíthatjuk, hogy a csertetői csendőrsortűz megvizsgált 1937. évi dokumentumai több kérdést hagynak nyitva, mint amennyit megválaszolnak. Mivel a vasasi éhségstrájk következményei csak több mint 20 év elteltével, 1959-ben zártak le, ismerkedjünk meg „Noé János és 3 társa” büntető perével is.

A csendőrök elleni 1958–1959-es per

Tanulságos megismernedni perükkel, mert korábbi megválaszolatlan kérdéseink egy részére választ kapunk, illetve megerősíti az előző megállapításainkat. Az 1958-59-es bírósági eljárás minősítése jelen témánk szempontjából irreleváns.

E perből végre megtudhatjuk, hogy ki volt és hol tartózkodott a vasasi-csertetői események során a karhatalmi parancsnok. „A Vasason székelő Egri (sic) László csendőrőrnagy tudomást szerzett. [...] Telefonon utasítást adott II. rendű (vádlott) Hegedűs Dánielnek.”¹⁸ Tudjuk, hogy mi volt az utasítása, csak azt nem, hogy pontosan mikor és kinek a kezdeményezésére, kivel egyeztetve adta ki: „A délutáni órákban megszólalt a telefon [...] A telefonban Egri László csendőrőrnagy jelentkezett [...] hogy távmondatot mond be [...] írjam amit parancsol [...] Vasas községből 300–400 fős tömeg vonul Szabolcs irányában. Céljuk rombolás és fosztogatás. A tömeget fel kell tartóztatni és szét kell oszlatni.”¹⁹ [...] (majd a távmondaton kívül) azt az utasítást adta, hogy Noé legyen a parancsnok [...] mert Noé ismer-te a bányászokat.”²⁰ Hegedűs erre a pihenőszobában tartózkodó négy csendőrt

¹⁸ BML Pécsi Megyei Bíróság II. 1481/1958. sz.” ítélete Noé János és három társa ügyében.

¹⁹ BML Ellentétes illetve elbizonytalanodó vádlotti vallomások hangzottak el, hogy szerepelt-e a parancsban a „mindenáron” kifejezés. A pécsi megyei bíróság B. 1340/1957-10. sz. jegyzőkönyv.

²⁰ BML Hegedűs Dániel őrs-parancsnokhelyettes, II. rendű vádlott vallomása PMB B. 1340/1957-10. sz. jegyzőkönyv.

Noé parancsnoksága alatt a feladat végrehajtására kiküldte. (Nincs szó ebben a perben a szabolcsi csendőrörs Wáger által történt értesítéséről, és ennek alapján 2 fős járőr kiküldéséről.)

Nem tudjuk meg a peranyagból most sem, hogy (Egry őrnagyon kívül) ki tiltotta meg a menet Pécsre jutását, azt sem, mikor szólalt meg pontosan a telefon (négy óra körül). A csendőrörs és az esemény színhelyét ismerve ez valóban du. 4 óra és 4 óra 15 perc között lehetett. Ekkor a tömeg már a Csertető gerincén volt.

Magyarázatot találunk viszont arra, hogy az 1937-es peranyagban szereplő 2 + 4 fős járőrből miért csak 4 fő szerepel mindenhol a vasas-somogyi felvonulókat megállítani szándékozó, és végül a lövéseket leadók között, és arra is, hogy az első alkalommal miért csak hárman lőttek. Nem tudtuk eddig, mit csinált az 1937-es peranyagban szereplő „Wáger bányafelügyelő értesítését követően kiadott parancs alapján először kiküldött” 2 csendőr. Tisztázódott, hogy „A kéttagú járőr (már korábban) helyi ügyeletre lett kivezényelve”, függetlenül a felvonulástól, és róluk a Noé vezette 4 fős járőr nem is tudott.

Két tűz között

„Elindultunk a Csertető felé. Amikor a Csertetőt megközelítettük, láttam, hogy nagyobb tömeg jön lefelé. Erre meggyorsítottuk lépteinket azzal a szándékkal, hogy völgyszűkületnél könnyebben meg tudjuk akadályozni a tömeg továbbjutását.” Ez csak részben sikerült, mert a tömeg eleje az út szűkületébe került. A vádlotti vallomásokból kitűnik, hogy a 2 fős járőr – nem tudni hogyan kerülve oda – kb. 50 m-el a vasasiakat megállító 4 fős csendőrsor mögött, a szurdok alján, azoknak háttal állva, a falu felől jövő – nyilván a somogy-vasasi felvonulókhöz csatlakozni kívánó – 50–100 fős szabolcsi csoport megállításával volt elfoglalva. A Noé-féle járőrből pedig Benkő csendőr először háttal állt a járőrnek, nehogy hátba támadják őket, és csak a második alkalommal tüzelt.²¹ A két járőr között kapcsolat nem volt.

A hat csendőr tulajdonképpen egy 8–10 m széles szurdokban egymásnak háttal felállva, két tüntető tömeg között találta magát úgy, hogy a vasasiak közül néhányan már a négyfős csendőrsorfal mögé kerültek

Parancsra cselekedtünk

„Hegedűs, amikor kiadta a felszerelési parancsot, egyben azt is közölte, hogy a csendőri utasítás értelmében kell eljárni, betöltöttük a puskát, négy töltényt a tárba helyeztünk, az ötödik töltényt pedig kivettük a csőből, mert az is benn van az utasításban, hogy csőre tölteni tilos.” A csendőrrjárőrnek adott parancs annyiban volt a bíróság előtt vitatott, hogy a távmondatban szerepelt-e a „minden körülmények között” megállítani kifejezés. Két csendőr szerint igen, kettő szerint nem, vagy nem emlékezett rá. „A tömeget ismét felszólítottam a békés távozásra, azonban ez sem használt, kövel kezdtek bennünket dobálni, majd megfogták Kiss és Benkő fegyverét, akikkel dulakodni kezdtek. Én erre felszólítottam a tömeget, hogy menjenek haza, mert ellenkező esetben a fegyvert fogjuk használni. A tömeg erre [...] úgy sem merünk lőni. Erre tűzparancsot adtam, mert a szabályzat előírja.” Az egyik csendőr: „Közben a tömeg nyomása alatt hátrálni kezdtünk, olyan közel voltunk a

²¹ BML Pécsi Megyei Bíróság B. 1340/1957. 10. sz. jegyzőkönyv.

tömeghez, hogy a kövek túlrepültek rajtunk. Hátunk mögött megjelent mintegy 40 fő. Ezt másik odaért két csendőr tartotta fel. Ekkor a tömeg nekünk jött, szemembe földet szórtak, majd valaki bottal megütött [...] erre szóltam Noé János(nak): Megütöttek, őrmester úr! Kisztól a puskát akarták elvenni, mire odaszólt Noé(nak): Lövessen már, mert a belünket kitapossák! Ekkor Noé figyelmeztette a tömeget a fegyverhasználatra, majd tüzet vezényelt.” (A bíróság a fegyverhasználat előtti felszólítás elhangzását vitatta, végül nem fogadta el.) Az első lövést a tömeg lábára célozták, mert “riasztó lövést nem adhattunk a levegőbe, mert a szolgálati szabályzatunk ezt szigorúan tiltja.”

A tanúkról, a visszaemlékezőkről általában

Az ellentmondások feloldását nem segíti a két perben tanúként szereplők kijelentésinek és a késői visszaemlékezők nyilatkozatainak áttekintése sem. Sőt, ha lehet, még fokozzák az ellentmondásokat, és néhány nagyon érdekes megállapítás is tehető.

A fölvonulás első rendű vádlottjaként elítélt Hudacsek Jánosné férje az éhségstrájk peranyagban a „sértettek” között mint „sztrájkterő” szerepel! (Azt hiszem, ez megerősíti az éhségstrájk-perben a vádlottakra és „sértettek” történet szétválasztásra tett észrevételeinket, és minősíti a nyomozást.)

A tűzparancsot Noé János őrmester adta ki. Vele szemben a felvonulók első soraiban Noé János vasasi bányász és felesége állt. Ők az esemény során – a sőtűz előtt, későbbi tanúvallomás szerint utána – szót is váltottak egymással. A rendőrségi tanúkihallgatáson még unokatestvérekként szerepelnek, később a rokonságot a vasasiak tagadják. Noéné (az 1959-es tárgyaláson már L. G.-néként) mondja: férjem „tudomásom szerint nem volt rokonságban az I. rendű vádlottal.” A feleség szerint férje „bátyámnak” szólította az őrmestert. (Magyarázza ez, hogy Egry őrnagy parancsára miért Noé lett az összevont járőr parancsnoka: mert „Noé ismeri a bányászokat”).²²

V. I. tanú a rendőrségen még azt mondja: „felszólítottak bennünket, forduljunk vissza, mert ha nem, belelőnek a tömegbe.”²³ Ugyanő a tárgyaláson már nem beszél a tűzparancs előtti figyelmeztetésről: „A csendőrök [...] kiáltották: vissza, vissza. Mi folytattuk utunkat. A csendőrök továbbra is ordítottak, majd eldördültek a puskák.” Sz. J. vallomását, aki szintén hallotta a lövés előtti figyelmeztetést, fiatal korára való tekintettel nem vette a bíróság figyelembe. (A csendőrper bírósága végül nem fogadta el, hogy a tűzparancs kiadása előtt Noé figyelmeztette a tömeget a lövésre.)

Noé első kihallgatásai során többször, részletesen elmondja, hogy félve a büntetéstől, Ausztriába menekült, és ott – személy- és helyneveket, munkahelyeket, ideiglenes igazolványát ismertetve – hosszabb időt töltött. Elmondja azt is, hogy hazatérte után a szekszárdi ÁVH kihallgatta.²⁴ A vallomást két hónap múlva visszavon-

²² A csendőrség szervezeti felépítése szerint egy járőr két főből áll. Több csendőr bevetése esetén az együtt bevetett járőrök parancsnoka a rangidős járőrvezető.

²³ BML Bm. II. Főosztály 4. Osztály pécsi Alosztály tanúkihallgatási jegyzőkönyv 1957. augusztus 23.

²⁴ B. M. Baranyamegyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozati Osztály 1957. aug. 30-i gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv.

ja. (Kellemetlen lett volna, ha kiderül, hogy az 56-os megtorlásokig miért nem vették elő az ügyet? Így a hazai rejtőzködés súlyosbító körülménynek számított.)

Késői visszaemlékezők szerint a felvonulás csendes jellegű, fegyelmezett, rendezett volt, kődobálás nem volt, botok nem voltak, részükről erőszak nem történt.²⁵ Fajtik Imre sérüléseiről az egyik visszaemlékező szalagra mondja, hogy nem csak térdlövést szenvedett, hanem lábszárcsontját puskatussal eltörték, mellkasának bal oldalán a csecsbimbók alatt 3 cm széles szúrt seb látszott, a szívburokban pedig 4–5 éves gyerekenyényi nagyságú vágást bizonyít a boncolási jegyzőkönyv. Ezzel szemben az 1959. április 13-án tartott nyilvános bírósági tárgyaláson az orvos-szakértő nyilatkozata szerint Fajtik mellkasán található „két beszúrási hely lehet élesztési kísérletként alkalmazott injekció is. A lövedék az elhalt jobb térdét érte hátulról, előre lefelé hagyta el a lábat, és a nagyfokú roncsolás okozta a halált. A lövés felülről lefelé érte az elhaltat. A beszúrási hely orvosi beavatkozás nyoma, ez onnan állapítható meg, hogy a boncolási jegyzőkönyv nem említi, hogy az elhalt belső sérüléseket szenvedett volna. A halált elvérzés okozta, életét csak azonnali orvosi beavatkozással, amputálással lehetett volna megmenteni.”²⁶ (A visszaemlékezések, memoárok örök problémája?)

Következtetések

Két bíróság tárgyalta húsz év időeltolással a csertetői esetet. A bírósági, nyomozati, vádhatósági eljárások, a tanúságtételek és visszaemlékezések minősítése nem lehet tisztem. Mindkét bíróság hagyott figyelmen kívül tanúvallomásokat, másokat meg preferált. A két bíróság homlokegyenest ellentétes eredményre jutott. Az 1937-es bíróság szinte látszatítéleteket hozott, az 1958–59-es viszont nagyon keményeket. Egyben azonban mindkettő megegyezett: csak azt vizsgálta, hogyan történt a tragikus esemény, és nem vizsgálták azt, hogy miért következett be! Csak a helyszínen történeteket és a helyszínen lévők szerepét vizsgálták.

A tárgyalat ellentmondásokban elmélyedni és az igazságot keresni reménytelen vállalkozás, ezért utólag igazságot tenni nem szándékunk, de nem is lehet feladatunk. A közvélekedés a tragikus eseményekért két felelőst állít: a korabeli hatóság a tüntetőket tette felelőssé, mert így vagy úgy „inzultálták” a csendőröket, a megállásra, visszafordulásra való felszólításnak nem tettek eleget. A másik vélemény a lövéseket leadó csendőröket, főleg a járőr parancsnokát marasztalja el.

Lehet azonban, hogy elsősorban nem a Pécsre vonulni akarókban, vagy a halálos lövéseket leadó csendőrrjárőrben kell a bekövetkezett tragédia okozóit keresni. Megfelelő közigazgatási irányítás és karhatalmi intézkedésekkel – az előző fejezetben leírtak alapján – talán meg lehetett volna akadályozni a tragédiát, a tragikus helyzet kialakulását, és nem hozni a tüntetőket valamint a csendőrrjárőrt tragikus kényszerhelyzetbe, végül büntetőeljárásban mindkét felet, különböző időpontban felelősségre vonni, 4 ember halálát okozni. Az előzőekben ismertetett szükséges intézkedések elmaradásáért véleményem szerint a perekben nem, vagy csak

²⁵ Az 1960-as évek elején készült somogyi oral history felvételek.

²⁶ Jelen vannak: dr. Sánta János mb. elnökh., Jámbor Károly és Timár Istvánné ülnökök, dr. Haszon János ügyész. Pécsi Megyei Bíróság B. III. 1481/1958-12

érintőlegesen megemlített vasasi "karhatalmi parancsnokság", nevezetesen a pécsi IV. csendőrkerület vezetése és a sztrájk helyszínén huzamosan és többször jelenlévő, az események irányításába, a karhatalmi tevékenységbe többször beavatkozó, a katonai karhatalom kivezénylését az alispánon keresztül kérő, a karhatalmat utasító főszolgabíró marasztalható el. "A sztrájk és annak megszűnése körül a közigazgatási hatóságok fejtettek ki tevékenységet."²⁷ Amennyiben esetleg – és ez nem állapítható meg – a főszolgabírónak nem volt joga a karhatalom megerősítésére kivezényelt katonaság felett közvetlenül diszponálni, a hiányosságot magasabb közigazgatási szinten kell keresni. Mindezek a kérdések azonban egyik perben sem vetődtek fel.

Összegezve a máig megválaszolatlan kérdéseket

1. Miért engedte a vasasi karhatalom a felvonulókat Vasasról elindulni, hiszen ott ugyanolyan nagyságú karhatalmi erő állt rendelkezésre, mint Szabolcson, és induláskor a tömeg még kisebb létszámú volt? Előző nap a vasasi csendőrök nagyobb tömeget sikeresen és békésen feloszlattak. Lehet, hogy a közigazgatás és a karhatalmi parancsnokság akkor még nem akarta a Pécsre való bejutást megakadályozni? Beavatkozott esetleg közben magasabb beosztású személy is: az alispán, a főispán?

2. Összefügg az előző kérdéssel, hogy a karhatalmi parancsnokság miért későn – amikor a tömeg már a Csertető gerincére ért – riadóztatta a szabolcsi csendőrőrsöt? A csendőrök futólépésben, az utolsó pillanatban tudtak a falu előtt, és nem a legkedvezőbb helyen felállni.

3. Miért négy csendőrrel akarták a több száz fős tömeget megállítani, miért nem vetették be a Szabolcson rendelkezésre álló teljes karhatalmi erőt (a katonaságot)? „Ha nagyobb fegyveres erő lett volna a helyszínen, akkor lövés nélkül is vissza lehetett volna szorítani, illetve távozásra bírni a tömeget.”²⁸ Amíg a tömeg Vasasról Szabolcsra ért, bőven lett volna idő a karhatalmi erők átcsoportosítására, felvonultatására.

4. Ezek a kérdések miért nem vetődtek fel egyik perben sem? A kérdések megválaszolására tett erőfeszítéseink eredménytelenek voltak. A peren kívül minden valószínűség szerint erre vonatkozóan is keletkezett iratok (főszolgabírói, alispáni, főispáni vizsgálatok, jelentések) a levéltári helyükön nem találhatók. Csendőrségi iratok nincsenek. Pedig a kérdés(ek) kivizsgálása(i), és arról jelentés(ek) készítése biztosan megtörtént, hisz az esemény bekövetkezéséig mindenről részletes jelentés készült, ezek hozzáférhetők és feldolgozottak.²⁹

Kérdéseinkre a választ a két büntetőper anyagának és a fellelt dokumentumoknak az átvizsgálása, a visszaemlékezések elemzése után sem sikerült megismernünk. Csak azt, hogy három embert agyonlőttek, egyet fölakasztottak, sok embert és családot megnyomorítottak. Kijelenthető, hogy kellő előrelátással és megfelelő intézkedésekkel a csertetői tragédia elkerülhető lett volna!

²⁷ A kir. főügyész 1937. február 20-i bizalmas levele a kir. Ügyészség Vezetőjének. BML 647.f. Pécsi Ügyészség 1937-IV-444

²⁸ Pécsi Napló, 1937. május 9. és 14.

²⁹ Válogatott dokumentumok... Pécs, 1972.

„BÁNYAMÉRNÖK-PEREK” AZ 1950-ES ÉVEKBEN

Mielőtt a pécsi bányamérnök-perhez, a „sahti perhez” néhány kiegészítő megjegyzést fűznénk, a történeti milióbe helyezés érdekében tekintsünk be röviden a magyar „bányamérnök-perék” történetébe.

A magyarországi bányamérnök-perokről

A magyarországi bányászok, bányamérnökök elleni koncepciók, politikai perek a hírhedt MAORT-perrel 1948-ban kezdődtek.³⁰ E per mintául szolgált a későbbi, bányamérnökök elleni pereknek: termelőhelyek – olajtermelő fúrólukak, szállító aknák – tudatosan rossz helyre telepítése, a termelési tervek szabotálása, a korábbi tulajdonosokkal való együttműködés stb.

Papp Simon akadémikus, egyetemi tanár, a MAORT főgeológusa, majd vezérigazgatója hiába figyelmeztetett arra, hogy a kőolaj-kitermelés minden áron való növelése egy idő után katasztrofális következményekhez vezethet. Amikor a megjósolt drasztikus termeléseszkökenés 1948-ban bekövetkezett, szabotázzsal vádolták meg a vezetőket. Papp Simont, a soproni olajkutatói és termelési tanszék első vezetőjét, a kőolajföldtan első hazai oktatóját, a földgázkutató nemzeti közti szakteknitelyét, a magyar kőolajbányászati megteremtőjét több társával együtt 1948-ban letartóztatták, és először halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték.³¹ A per segítségével 1949-ben állami tulajdonba vették a részben amerikai tulajdonú vállalatot.³² Papp Simon 1955-ben kegyelemmel szabadult.³³ Sorsa Galgóczi Erzsébetet „Vidravas” című regénye megírására ihlette.

Az 1950-es évek első felében a korábbi lapszámunkban ismertett pécsi peren kívül négy perrel van tudomásunk, amelyek során büntetőeljárásit folytattak 12 bányamérnök, 2 vezető bányateknikus, 1 jogász ellen, és nyomoztak, zaklattak még számosat. A perekben 1 évtől 15 évig terjedő ítéleteket hoztak, amelyek végrehajtását néhány év után kegyelemből vagy bűncselekmény hiányában megszüntették. A vád a biztonsági előírások szándékos, halált okozó megszegése, tudatos kár okozása rossz népgazdasági és műszaki tervek készítésével, alacsony előirányzatok kiadásával, a korábbi bányatulajdonosokkal való kapcsolattartás, érdekeik kiszolgálása stb. A perek ismertetésénél, a „bűnök” részletezésénél talán érdekesebb a korra jellemző néhány momentum megörökítése.

A budapesti államügyészség 1951. január 29-én vádiratot nyújtott be a Megeyi Bíróságnak (Budapest) az 1950. december 31. óta előzetes letartóztatásban lévő Bende József bányamérnök, Becsák József főbányamester és ifj. Kornély József körletvezető ellen a tatabányai XII-es aknán történt, 81 dolgozó halálát okozó sújtólégrobbanás ügyében. A vádat a hírhedt Alapi Gyula államügyész képviselte. A koholt vádak alapján 15 évre elítéltek hátralévő büntetését az Elnöki Tanács csak 1955-ben engedte el.

³⁰ Magyar–Amerikai Olajipari Rt.

³¹ A vizsgálótiszt az idősebb korosztály által a TV kulturális műsoraiból ismert dr. Várad György ÁVH-s százados, a bíró a hírhedt dr. Olti Vilmos.

³² A társaság amerikai állampolgárságú magyarországi képviselőit kitoloncolták.

³³ A MAORT-pernek komoly szerepe volt a szolnoki olajbányászokat érintő 1956-os megtorló perekben.

Az 1952-ben őrizetbe vett Vargha Béla bányamérnök és 5 társának bírósági tárgyalására csak 1954. március 25-én (ítéletek: Dzsida László 2 év, Heinrich Henrik 3 év 6 hónap, dr. Mohi Rezső 1 év 6 hónap, dr. Márkus György 3 év 6 hónap, dr. Déry József 5 év) és április 3-án (Vargha Béla) került sor. A vád képviselője itt is Alapi Gyula, a tanács vezetője Jónás Béla. Érdekes és talán a lassan változó politikai légkörre is jellemző a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályának jelentése Vargha Béla perének lefolyásáról: „A tárgyalás nem folyt rendben. A vádlott és a tanúk korábbi vallomásaik lényeges részeit visszavonták, a szakértők bizonytalanok voltak, (még) N. N. is, aki korábban ügynökként dolgozott az ügyben. A szakértők bizonytalan magatartásán észrevehető, a tanúk vallomás visszavonásainak hatása. A tárgyalás rossz hatást keltett, mert a kiszabható 20 évi börtönbüntetés helyett a vádlottat 4 évi börtönbüntetésre ítélték.”

Esztó Zoltán tatabányai bányamérnököt a Fővárosi Ügyészség 1953. november 11-én kelt vádiratában az „1951-ben »Racionális Munka Alaptörvényei« című, 5 példányban legépelte és baráti körben terjesztett” alábbi irat elkészítésével vádolta:

1. Minden dolog végtelenül egyszerű mindaddig, míg túl nem komplikálják.
2. Semmit sem szabad pontosabban elvégezni, mint ahogy elkerülhetetlenül szükséges.
3. A határidők pontos betartására csak az ügyeljen kényesen, akit darabbérben fizetnek.
4. Munka közben vedd figyelembe, hogy hülye vagy, de még nálad sokkal hülyébbek is vannak.
5. A kellő szakmai alapokon nyugvó műszaki blöff több órás munkát helyettesíthet.
6. Amilyen az utasítás, olyan a végrehajtás is.
7. Gondos és alapos munkát csak az érdemel, aki azt értékelni is tudja.
8. Ne akard, hogy beosztottaid gondolkozzanak, éppen azért mindig úgy beszélj hozzájuk, mintha hülyék volnának.
10. Ha valamit nem akarsz elvégezni, hívjál össze a tárgyban értekezletet.
11. Addig nyújtózkodj, amíg az előírányzatod ér.
12. Nem mindenki tudós, aki nem beszél közérthetően, éppen azért kérdezd meg, ha valamit nem értesz, hátha az sem tudja, aki mondta.
13. Az önkritika az a fegyver, amit mások letolására legjobban használhatsz.
14. Az a munka, amelynek sikere az emberi lustaságra van alapítva, teljes sikerrel kecsegtet.
15. Akinek sok a dolga, keveset dolgozik.
16. Minél hülyébb a kérdés, annál hülyébben válaszolj, nehogy félreértsenek.

A Budapesti Megyei Bíróság B.II.0345/1953-7. sz. ítéletében kimondta, hogy „Esztó bűnös a népi demokratikus államrend ellen folytatólagosan elkövetett izgatás büntetésében. Ezért őt 3 évi börtönre ítéli.”

Fentiekén kívül eljárást folytattak több, az iparági fejlesztések, tervek elkészítését végző, főleg budapesti bányamérnök ellen: Krupár Géza, Kelemen Ferenc (ügyvéd), Schnetzer Tamás, Alliquander Ödön, Hansági Imre, Frank Lajos, Ká-

posztás Pál, Vajk Artúr, Vitális Sándor és mások. Az eljárások során számos más személyt is megfigyeltek, zaklattak, házkutatást tartottak, közülük később némelyre vádlotti, vagy tanúi, szakértői, sőt „ügynöki és tanúi” szerep várt. A személyes körülményeket nem ismerve (egy esetben sejtve) ne törjünk pálcát sem az ő, sem a pécsi perben megismertek szerepvállalása felett. A bűnös a tragédiákat szervező rendszer és az „igazságszolgáltatásban” közreműködők.

Néhány kiegészítés a Wietorisz és társai elleni perhez

Lapunk bevezetőben idézett számában egy méltán nagy figyelmet keltő, régóta esedékes írás látott napvilágot. Szerzője összegyűjtötte és felhasználta a témában fellelhető dokumentumok nagy részét. Mivel a szerző a bányász szakmán kívülálló kutató szemével tekint környezetünk bányatörténetének talán leg-sötétebb időszakára, lapunk minden olvasója számára izgalmas az írás. A szakmabelieknek is, pedig – főleg az eseményeket és a korszakot megéltéknek, az esetleg érintetteknek – óhatatlanul néhány kérdésben hiányérzete is támad. Ezek megválaszolása nem könnyű feladat, nehezen is várható el a Pécsi Szemle terjedelméhez illő méretű írástól, és egy a szakmán és az eseményeken kívülálló szerzőtől.

Rihmer László gépírásos emlékiratának egy példánya – amely B. R. írásának egyik fontos forrása – már évtizede a birtokomban van. Évek óta birtokoljuk a koncepció per Történeti Hivataltól megszerzett nyomozati dokumentumainak jelentős, a cikkben felhasznált részét is. Ezek közül több a Központi Bányászati Múzeum Közleményeiben publikálásra is került.³⁴ Noha a mecseki bányászat múltjának bemutatását társaimmal együtt hosszú évek óta folytatjuk, a per publikálására nem mertem vállalkozni.

Mivel azonban a téma felmerült, jó lenne minél teljesebben kibontani azt. Kiegészítő gondolataimmal az idézett kiváló írás értékét nem csökkenteni, hanem növelni remélem: nemcsak a dokumentumokban fellelhetőket, hanem a korabeli életet, élethelyzetet talán egy kissé jobban bemutatni, megértetni.

A rendelkezésre álló forrásokról

A vádlottak szabadulásuk után halálukig „némák” maradtak a perrel és fogóságukkal kapcsolatban.³⁵ A szabadulókkal nyilatkozatot írtak alá: „Tudomásul vettem, hogy a Belügyminisztérium által ellenem folytatott vizsgálat lefolyása és ennek összes körülményei államtitkokat képeznek, ezért erről senkinek, még legközelebbi hozzátartozóimnak sem adhatok felvilágosítást. Ennek ellenkezője büntetőeljárást von maga után.”³⁶ Forrásaink így szegényesek, egyoldalúak és nem mindig elfogulatlanok. A forrásul ma már rendelkezésre álló ÁVH-s és MSZMP-s levéltári anyagok tendenciózus jellegét, valamint a helyi sajtó gátlástalan szolgálalkúságát nem szükséges bizonyítani. Szerencsére ma már nyilvánosak Rihmer

³⁴ Katona Klára: „Legfőbb érték az ember”. Bányászügyek, bányászsorsok bírósági és ÁVH-iratok tükrében. = Kor-kép Dokumentumok és tanulmányok a magyar bányászat 1945-1958 közötti történetéből. Központi Bányászati Múzeum Közleményei, Sopron, 2002.

³⁵ Ez alól Mendly Lajos szóbeli közlése szerint, egyéniségéből adódóan, a per lényegét nem érintő kérdésekben csak Rihmer László volt kivétel.

³⁶ Katona Klára... i. m. 2002.

László (levéltárban elhelyezett, és tudomásom szerint 25 évre zárolt) vonatkozó emlékiratai, és rendelkezésünkre állnak Wietorisz Róbert, valamint Mosonyi Sándor családtagjainak szóbeli visszaemlékezései. Támaszkodhatunk ezenkívül még néhány pályatárs visszaemlékezőnek a perre vonatkozó rövid utalására.³⁷ A pécsi „bányamérnök-per” történetét így három megközelítésből láthatjuk: a nyomozó-hatóság szemszögéből (sajnos a bíróságéból eddig nem), az egyik vádlott személyes hangú, sokszor a párbeszéd szöveg szerinti leírásig részletes memoárjából, valamint néhány családtag és pályatárs visszaemlékezéséből. Ezek között vannak el-
lentmondások is.

A per mellékszereplőiről

A cikkben hivatkozott és fellelhető dokumentumok hitelesek, de tartalmuk igazsága esetenként megkérdőjelezhető. Hogy mikor igen, és mikor nem, azt ma már nehéz eldönteni, pedig ez a per- és nyomozati anyagban szerepeltetett személyek megítélését érintheti. Nyilvánvaló a vádlottak ártatlansága, és épeszű emberben nem merül föl szemrehányásként, hogy miért írták alá a valótlanságokat, és ismerték el a vádként felhozott nevenséges szakmai badarságokat. Főleg a (terhelő) „tanúk”, de más, az iratokban hivatkozott személyek szerepének a nyomozati dokumentumokból való név szerinti publikálása szerintem már kényesebb ügy, mert „minden reggel a raport úgy kezdődött Széchenyi-aknán, hogy megnézték, ki nincs (itt), ki jött látható nyomokkal a kivizsgálásból.”³⁸ Ezt a problémát nevük elhagyásával, rövidített, vagy jelzett szerepeltetésével tartottuk volna szükségesnek megkerülni.

A korabeli bányaalapokról

A nyomozati iratokban keverednek valós tények és koholt vádak. A valós tények vádként való felhasználásának súlyát, komolytalanságát csak a korabeli általános bányászati helyzet, a pécsi bányüzemek 50-es évekbeli gondjai ismeretében szabad értékelni. Emlékeztetem a tisztelt Olvasót ezzel kapcsolatban Tamásy Istvánnak a Pécsi Szemlében megjelent soraira: „A II. világháború utáni első évtized a pécsi szénbányászat talán legsötétebb időszakává vált. A természeti adottságok, a termelési igények, a kiépített termelőkapacitások között az egyensúly megbomlott. 1945 után a nehézipar gyorsított ütemű fejlesztése miatt rohamosan emelkedtek az energetikai igények 1950-ben, a vas és acél országának elhibázott víziója jegyében a bányákat »kirabolták«, a beruházások, feltárások, mező-előkészítések elmaradtak. A bányaveszélyek ebben az időben szinte elviselhetetlen erkölcsi és anyagi tehertételt jelentettek, a bányák mélyülése a teljes ellehetetlenülés képét vetítette előre.”³⁹

Mindezekért – és az országos szinten is jelentkező hasonló – bajokért felelősöket kellett találni. „Megindult a felelősök felkutatása. Őket pedig jelen esetben a bányamérnökökben vélték megtalálni.” A per kapcsolódik tehát a Rákosi-éra kon-

³⁷ Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány oral history felvételei és Vereckei Lajos emlékirata.

³⁸ Raport: a műszak kezdete előtti munka-eligazítás, amelyen a közép (és felső) vezetők tájékoztatták az aknászokat és felvigyázókat a munkahelyek állásáról és meghatározták az aznapi teendőket. Tamásy István visszaemlékezései = Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány oral history felvételei.

³⁹ Tamásy István: A pécsi szénbányászat korszerűsítése (1956–1962) = Pécsi Szemle 2005. nyár.

cepciós pereinek általános vonalához, de legfőképp a hazai bányász- (bányamérnök-) perekhez, amelyeket a pécsihez hasonló mélységben ismerünk.⁴⁰

A helyi személyes indítékokról

Feldolgozatlan (feldolgozhatatlan?), hogy a helyi személyes indítékoknak mennyiben volt kezdeményező vagy közreműködő szerepe a politikai elnyomó igényhez. „Az igazságtalan letartóztatásokhoz sok valótlan és rosszindulatú vádaskodással nagyban hozzájárultak az akkori Széchenyi-aknai pártbizottság egyes tagjai, élükön Echter Antal párttitkárral.”⁴¹ Ezt a perben érintett Mosonyi család tagjainak emlékezete is megerősíti. Hasonlók más hozzátartozói visszaemlékezéséből is ismertek, (kicsinyes bosszú, ötletadás, mentő bizonyítékok eltüntetése stb.).⁴²

A társadalmi környezet reakcióiról

A helyi lakosság reakciója az ÁVH- és MSzMP-jelentésekben, a napi sajtóban foglaltakon túl a hozzátartozók visszaemlékezéseiből is ismert. Sajnos ez is nagyon ellentmondásos. Emberséges segítőkészségre (a nélkülöző, minden jövedelem nélkül maradt családok titkolt segítése; főleg a helyi gyökerekkel nem rendelkező családok kerültek nagyon nehéz helyzetbe), emberi gyengeségre építésre (a feleségeknek munkát ajánlottak abban az esetben, ha elválnak börtönben szenvedő férjeiktől), és érthetetlen közönyre, valamint embertelen magatartásra (még – később is – általános köztisztületben álló személy részéről is) akadt példa. De arra is, hogy jelentős illegális kommunista pártbéli múlttal rendelkező személy (T. I.) kiállt a vádlottak mellett. Mindezek részletes publikációjára a nagy kísértés ellenére sem vállalkozunk.

A vádlottak utóéletéhez

A per utóéletével kapcsolatosan talán érdekesek a szénbányák igazgatójának, Vereckei Lajosnak visszaemlékező sorai: Vass Zoltán komlói bányagazgató „egy látogatása alkalmával irodám előszobájában találkozott Rihmer Lászlónéval, aki sírt. Rihmerné közbenjárásomat kérte, hogy férje amnesztiában részesüljön. Vass megkérdezte, miért sirattam meg ezt a szépasszonyt. Elmondtam neki Rihmer László történetét. Erre ő rögtön felajánlotta segítségét, és két hét elmúltával Rihmer vasárnap korán reggel lakásomon jelentkezett, hogy megköszönje közbenjárásomat. Másnap Vass Zoltán kívánsága értelmében nála jelentkezett és munkára felvételt nyert.”⁴³

Rihmer és Wietorisz utóéletét a hivatkozott írásból ismerjük. Mosonyi Sándor szabadulása után visszakerült Pécsbányára, ahol először a feltáró-beruházó körlet munkáját irányította, majd a pécsbányai üzem vezetője lett. Pályáját a vállalat beruházási osztályának műszaki ellenőreként fejezte be.

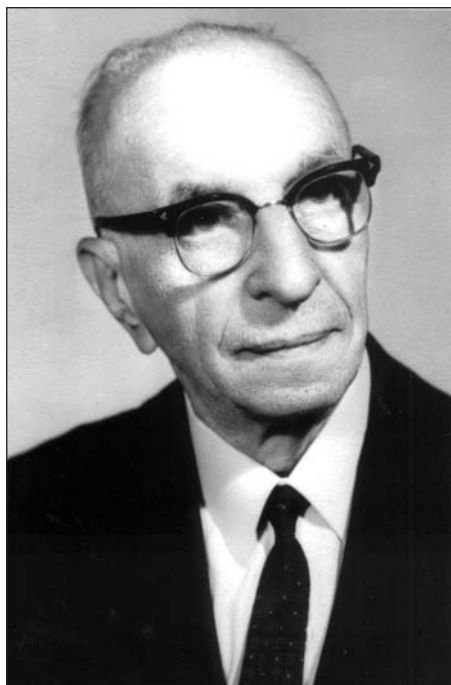
Lugosi Györgyről annyit tudunk, hogy Veszprémbe került a Közép-dunántúli Szénbányákhoz, és később a vállalat termelési, majd biztonsági osztályát vezette.

⁴⁰ Katona Klára... i.m. 2002.

⁴¹ Vereckei Lajos bányatechnikus, a Pécsi Szénbányászati Tröszt volt igazgatója visszaemlékezései.

⁴² Felmérainé Wietorisz... = Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány oral history felvételei.

⁴³ Vereckei Lajos visszaemlékezései.

Wietorisz Róbert

Dr. Rihmer László

A hosszúhetényi belügyi vizsgálat

E témában sajnos helyi levéltári dokumentumokat nem sikerült találni, ezért kénytelenek vagyunk az érintettek és a pályatársak visszaemlékezéseire hagyatkozni. Feltehetően budapesti rendőrségi és ügyészségi iratok között érdekes részleteket ismerhetnénk meg, ezek beszerzésére azonban nem tudtunk vállalkozni.

Keserű emléke az ügyben érintett bányamérnököknek az 1950-es évek végén folytatott hosszúhetényi belügyi vizsgálat. A hosszú rendőrségi nyomozást követően az ügy bírósági szakasz előtt állt meg az akkori nehézipari miniszter(helyettes) jóvoltából. A bírósági eljárás megindításához ugyanis – a többiekhez hasonlóan itt is – a miniszter feljelentése szükségeltetett volna, amit azonban Czottner Sándor miniszter nem tett meg.⁴⁴

Az előzményekhez tartozik, hogy a pécsi szénbányászat földalatti és külszíni rekonstrukciója keretében „megkezdték a hosszúhetényi akna mélyítését (1953-ban). A mélyítési munkák megkezdése előtt osztályvezetői értekezleten felmerült egy igen fontos probléma, hogy a hosszúhetényi terület szénvagyonának megállapítása céljából lefúrt három (!) lyukból kettő meddő volt és csak egy volt pozitív ered-

⁴⁴ Lásd Varga Béla bányamérnök és társai vádiratában: „a B:H:Ö:86. pont /2/ bek. előírt feljelentést a büntető eljárás megindítására Nehézipari Miniszter megadta, ez az iratokhoz mellékelve van”.

Mosonyi Sándor

ményű. Az a vélemény alakult ki, hogy kérjek utólag a minisztertől írásbeli utasítást az aknák mélyítési munkáinak megkezdésére. Levelet írtam (a miniszterhez), melyben engedélyt kértem még egy (!) fúróluk lefűrására. A miniszter levélben válaszolt, hogy nem áll módjában a kutató fúróluk fűrását engedélyezni, mert arra már nincs idő, mert a termelést 1958-ig 600 vagonra kell felfuttatni. De a Petőfi-aknai térképek nem egy, hanem több kutatólyukat is pótolnak. Ez a levél 1957 és 1958-ban sok kellemetlen zaklatástól mentett meg.”⁴⁵

A nyomozati vád lényege, hogy a hosszúhetényi aknákat tudatosan túl korán és rossz helyre telepítették. A vád elsősorban Radó Aladár, Tamásy István, Mihalics Imre bányamérnökök ellen irányult, mint a vasasi alábecsült szénvagyon adatközlői, illetve az aknák telepítésének tervezői ellen, de érintett volt a vállalat felső vezetése és mások is.

A kihallgatások, adatgyűjtések több hónapon át folytak budapesti rendőrtisztek vezetésével. E sorok írójának – akkor az 56-os ügyek miatt „lefejezett” vállalati beruházási osztály építésmérnök vezetőjének hároméves üzemi gyakorlattal rendelkező bányász helyetteseként – is volt szerencséje vendégszeretetüket élvezni, elsősorban a Nádor Szálló emeleti szobájában berendezett „főhadiszállásukon” és a rendőrség politikai osztályán. A korrekt légkörben folyt meghallgatásokat buda-

⁴⁵ Vereckei Lajos visszaemlékezései.

pesti rendőrtisztként az egyik szomszéd vármegyénk későbbi rendőrtábornok főkapitánya (A. Zs.) vezette.

Nézzük, hogyan emlékezik minderre két érintett

„1958 tavaszán egy délelőtti telefonon hívtak ki a bányából az (Uránbánya) I. sz. bányüzemben az üzemvezetői irodába, ahol két államvédelmi tiszt, budapestiek, civil ruhában vártak, gépkocsin bejöttünk a pécsi rendőrségre, ahol késő estig faggattak a hosszúhetényi aknák telepítése miatt gyanúsítottak, hogy nem elég körültekintéssel jártam el. Hallgatva egyes műszaki vezetők megalapozatlan javaslatára, a munkák megkezdésével megkárosítottuk a népgazdaságot, nevezem meg munkatársaimat. A gyanúsítást visszautasítottam, megemlítettem (többek között) a leveletem, és (amit a miniszter) válaszolt rá. Azonban másnap a trösztben sem az én, sem a miniszter levelét nem találták meg. Valószínűleg eltüntették. (Később) a leveleket a minisztériumban megtalálták. 1962-ig többször meglátogattak. Sok vizsgálat folyt még a hosszúhetényi aknák telepítése ügyében, de 1962-ben, a pécsi Széntröszt tanácstermében több országos intézet, párt- és szakszervezet képviselőinek részvételével megállapították, hogy az aknák telepítéséért személyi felelősség nem áll fenn, az ügyet véglegesen lezárták.”⁴⁶

„Ez egy nagyon nehéz, kemény ügy volt. Először számomra érthetetlen volt, mi is a vád, mit keresnek. Kiderült a következő: köztudott volt, hogy azért kezdték el időben a hosszúhetényi aknapár mélyítését, hogy biztosítsa a folyamatosságot, nehogy a vasasi üzem szénvagyon hiányában leállni kényszerüljön. A terveket Radó Aladár készítette, és a munkák megindultak. Az volt a vád, hogy letagadtuk a vasasi szénvagyon nagyságát, félrevezettük a minisztériumot annak érdekében, hogy a szükségesnél korábban indítsák el az aknák mélyítését. Ennek alájátszott a miskolci egyetem bányaművelési tanszékének – egy Zambó professzor által akkortájt publikált, a mozgás és mozgatási költségek minimumát meghatározó analitikai számításra alapuló – tanulmánya, amely szerint nem az optimális helyre vannak az aknák telepítve. Hát nem volt a dolog egyszerű. Én úgy kerültem az ügybe, hogy elővették az 1950-es évek szénvagyon-kimutatásait, amelyeket abban az időben mindig a bányamérnökség készített. Czárics Feri bácsi, a mérnökség vezetője minden geológusnál jobban tudta, hol, mennyi szén van. Mivel Szepeshegyi Pista, a főmérnök távol volt, a jelentőlapokat pedig el kellett küldeni, velem írárták helyette alá a lapokat. Így kerültem Radó Aladár, korábbi vasasi üzemvezető, Kis Nagy József vállalati főmérnök és Miholics Imre tervező intézeti főmérnök mellett azok közé, akik letagadták a szénvagyont. Már elkészült az ügyészi feljelentés, elindult volna a bírósági eljárás, amikor Lévárdi miniszterhelyettes hivatott, mivel a miniszter neki adta az ügyet állásfoglalásra. Lévárdit is meg kellett győzni, de nagyon sokat segített Morvai, a Központi Földtani Intézet elnökhelyettese, aki ki mert állni, és meg merte mondani, hogy nem igazak a vádak, az akkori ismeretek szerint szükség volt az aknákra. Vád volt az is, hogy Miholicsnak elfogták nyugati rokonainak írt egy levelét, amelyben szépet írt Hosszúhetényről. Az is vád volt, hogy azért csináltuk mindezt, hogy a tőkéseknek jó legyen. Haracska, a másik miniszterhe-

⁴⁶ Vereckei Lajos visszaemlékezései.

lyettes erre odavetette, ha a tőkéseknek jót csináltak, miért nem jó az nekünk? Végül a miniszter úgy foglalt állást, hogy nincs bűncselekmény. Ezzel az ügyet levették a napirendről.” Sajnos a nyomozást megindító ötletadókat – mint annyiszor máskor is – helyben kell keresni. „Azt is hozzáteszem, sejtem, hogy kitől indult a följelentés.”⁴⁷

Utószó

Talán nem volt haszontalan végiggondolni az elmúlt évtizedek e szomorú eseményeit. Betekinthettünk a pécsi bányászok sanyarú életébe, és láthattuk, hogyan nyomorította meg a gazdasági és politikai hatalom az egyszerű emberek életét. Azt hiszem, a tárgyalat perekben benn van az elmúlt 70 év nyomorúsága: egy bányavállalat haszonéhsége miatt az ipari és a mezőgazdasági proletariátus népének tragikus találkozása a középszintű és színvonalú magyar közigazgatás, karhatalmi irányítás hibájából.

A puskacsövek előtt nincstelen, kiszolgáltatott bányászok és hozzátartozóik álltak, akiknek bérmozgalmát munkaadójuk, a DGT „túlzottan rideg haszonleső magatartása okozta”.⁴⁸ A napi megélhetési gondokkal küzdő, sokgyermekes családok tagjait, anyákat, gyerekeket, munkatársakat, a föld alatt sztrájkoló bérharcának támogatása és a nagyobb kenyér reménye vezérelte. Az áldozatok után sok árva maradt, az események következtében pedig sokan munkanélkülivé váltak. A tragédia színhelyén emlékmű áll, ahová immár fél évszázada minden szeptemberben elzarándokolunk, elzarándokolnak – sajnos mindig kevesebben – az emlékezők, tisztelegve a munkások bérharcáért életüket áldozók előtt.

A puskák ravaszán kiknek az ujja volt? Egy kilencgyermekes gazdasági család-családból származó félkonvenció cselédből lett csendőr adta ki a tűzparancsot. Egy ötgyermekes iparoscsaládból származó kádár és egy három gyerekkel 6 holdon gazdálkodó parasztcsalád gyermeke a két beosztott csendőr. A járőr negyedik tagja a háborúban elesett.

Benne vannak a perekben a háború, a diktatúra és a megtorlások szörnyűségei.

Köszönetemet fejezem ki a Baranya Megyei Levéltár munkatársainak és megkülönböztetetten Rozs András és Nagy Imre Gábor főlevéltáros uraknak a forrásanyagok felkutatásában nyújtott segítségért.

⁴⁷ Tamásy István visszaemlékezései = Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány oral history felvételei

⁴⁸ Drasenovich... = Válogatott dokumentumok... i.m. Pécs, 1972.

*2006. december 3-án a Budai vámnál szentelték fel
Trischler Ferenc Szent Borbála szobrát*

RADNÓTI ILONA

„ÚGY KELL ELJÁRNI, MINT A ZSIDÓKKAL” Cigánykérdés – cigánysors Baranyában

Augusztus 2. a Roma Holokauszt Nemzetközi Emléknapja. A Cigány Világ-szövetség határozott így, emlékezve és emlékeztetve a „Cigányok éjszakájaként” ismert napra, 1944. augusztus 2-ára, amikor az Auschwitz-Birkenai cigánytábor egyetlen éjszaka likvidálták. A még életben lévő 2897 férfit, nőt, gyermeket gázkamrákban gyilkolták meg, majd tetemeiket a krematórium mellett ásott árokban el-égették.

A szörnyűsége a Pécsről Auschwitzba deportált, s a náci haláltábor szencsésen túlélő Wichterné Stellner Éva így emlékezett vissza: „Egy éjszaka borzasztó hangokra ébredtünk. Lövöldözés, ordítózás, sikoltozás, autók dudálása töltötte meg a levegőt. Remegve álltunk fel, és bámultunk ki az ablaknyíláson. Messziről fényszórók villóztak. Egy lágert felszámoltak a németek. Nagy lehetett az ellenállás, mert szinte folyamatosan lövöldöztek, női és férfifordítás hallatszott. Másnap, a reggeli kávéval megjött a hír: a cigánylágert kiirtották.”¹

Az 1944. augusztus másodikán történekről egy életben maradt magyarországi zsidó fogoly, aki tagja volt a hullákat eltakarító brigádnak, a következőket mondta jegyzőkönyvbe: „A hullákat csillékbe raktuk és azon eltoltuk az égetőhöz, ott kifordítottuk őket és a Sonderkommando emberei bedobálták az égő kemencébe. Az égetés kb. 3 óra hosszat tartott. Első nap húsz órát dolgoztunk, és 2200 cigányt gázosítottunk és hamvasztottunk el. [...] Harmadnap irodai munkára osztottak be. Az irodai munka abból állott, hogy a 2200 cigány kartotékjára ráütöttünk egy bélyegzőt „Gestorben am 7. August”. E munkával végezve az égetés után fennmaradt salakszerű terméket szórtuk széjjel az égető mellett, más részét, főként a hamut, kihordtuk a Feldarbeitskommando telephelyére földtrágyázás céljára.”²

Az európai cigányság második világháborús sorsának bemutatására vállalkozó történeti irodalomban régóta tartó vita alakult ki az üldöztetések, deportálások cigány áldozatainak számáról. A heidelbergi Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma becslése több mint 500 ezerre teszi a nemzetiszocialista népiptás áldozatainak számát. Más vélemények szerint az áldozatok száma jóval több – egy-, másfélmilliónyi is lehet –, de vannak kutatók, akik szerint 150 ezer roma esett áldozatul.³

A magyarországi cigányság második világháború alatti emberveszteségéről is különböző szám adatok láttak napvilágot. Egyes szerzők 25–30 ezer magyar cigány deportálásáról írnak, s úgy vélik, hogy közülük mindössze 3–4 ezren tértek

¹ Emlékezz! Emlékkönyv a Pécs-baranyai zsidóság deportálásának 50. évfordulójára. Pécsi Izraelita Hitközség. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994. 184–185. p.

² Holocaust Dokumentációs Központ, DEGOB 3633. sz. jegyzőkönyv = Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon. Korona Kiadó, Budapest 2002. 113. p.

³ Purcsi Barna Gyula: A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Csokonai Kiadó, 2004. 236. p.

vissza.⁴ Bari Károly A holocaust a cigány népköltészetben c. írásában mintegy ötvenezer magyar cigány elhurcolásáról és csak igen kevés életben maradotról tesz említést.⁵

Karsai László 1992-ben publikált könyvében mindössze 5 ezerre becsüli azok számát, akiket megöltek, álorvosi kísérletekkel kínoztak, deportáltak vagy munkaszolgálatra hurcoltak.⁶ A tudományos feltárás jelenlegi állása szerint senki nem tud hiteles számot mondani a cigány áldozatok nagyságáról. A veszteség egyes területeken, Európa egyes országaiban, Magyarország különböző vidékein lehet kisebb vagy nagyobb. Az áldozatok pontos száma valószínűleg soha nem lesz feltárható. A népirtás ténye nem a számadatokon múlik.

1981-ben Simon Wiesenthal a III. Roma Konferencián Göttingenben arról szólt, hogy a nácik a romák és zsidók teljes megsemmisítését tervezték. „Wiesenthal szerint ez a szándék kizárólag a Harmadik Birodalom összeomlása miatt hiúsult meg, s elsősorban Kelet-Európára és a Balkánra koncentráldott, ahol az akkori európai cigány lakosság háromnegyede élt.”⁷

A dolgozatban a Baranyában élő cigányság történetének egy fejezetét kíséreltem meg felvázolni. A hosszú, évszázadokra visszanyúló együttélésnek ez csak néhány évtizedét jelenti, az első világháború derekán megszületett, a kóborcigányok letelepítéséről szóló belügyminiszteri rendelet megjelenésétől (1916) a második világháború befejezéséig tartó éveket. A bemutatott évtizedek jelentős változásokról tanúskodnak. Annak ellenére, hogy Magyarországon a zsidótörvényekhez hasonló cigánytörvények nem születtek, a baranyai köztisztviselői kar egyes tagjainak a cigánykérdés megoldására tett javaslatai szembetűnő változáson mentek keresztül. Az 1930-as évek derekán néhányan a cigányok tetoválással történő megjelölését hozzák javaslatba, s 1944 nyarán vannak, akik eljutnak a zsidókhoz hasonló elbánás megfogalmazásáig.

A dolgozatban elsősorban a Baranya Megyei Levéltárban őrzött források kerültek feldolgozásra. A témával foglalkozó, a cigányokra vonatkozó levéltári források esetében mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy azok a hivatalos ügyintézés, annak eredményeit tükrözik. A közigazgatási, hatósági, intézményi iratanyag az eseményeket bizonyos fokig egyszerűsíti, az írásban történő rögzítés meghatározott célokat szolgál. Mindebből következik, hogy a teljes igazság, a valódi történeti kép feltárásához a hivatali ügymenet során fellelhető, megmaradt és sokszor igen hiányos írásos forrásokra támaszkodni nem elegendő.

A nyilas hatalomátvétel, a háborús évek utolsó hónapjai és napjai idején sem szűnt meg a hivatalok működése, az adminisztráció azonban már akadozott.

⁴ Szőnyi János: A cigányok sorsa a fasizmus évei alatt. Cigányok 56. p. = Mezey Barna–Pomogyi László–Tauber István: A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422–1985. Kossuth Könyvkiadó, 1986. 31. p.

⁵ Bari Károly: A holocaust a cigány népköltészetben = Pharrajimos. Romák sorsa a náciizmus idején. Bársony János–Daróczy Ágnes (szerk.). L'Harmattan, 2004. 82. p. Bari Kozák Istvánné 1983-ban publikált adatait használja.

⁶ Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. = Út a cigány Holocausthoz. Cserépfalvi Könyvkiadó, 1992. 12. p.

⁷ Purcsi... i.m. 2004. 236–237. p.

Az események, történések másik síkját, melyek a feldolgozást kiegészítik, a visszaemlékezések jelentik.⁸ A háború befejezését követően a cigányság körében nem indult meg az eseményekkel kapcsolatos gyűjtőmunka, a cigány közösséget ért atrocitások tanúinak felkutatása, a veszteség, az áldozatok számbavétele. Ennek számos oka volt. Nem csak a roma közösségek érdekérvényesítő képessége hiányzott, de megfelelő szervezeteik sem voltak a munka elvégzéséhez. Kívülről, a társadalomtól sem kaptak erre ösztönzést, segítséget. A rendszeres adatgyűjtés, interjúkészítés a borzalmakat elszenvedő túlélők körében csak jóval a történések után, évtizedek elteltével kezdődött. Így részben bizonyos fokig már elkésett, a megpróbáltatásokat felnőttként túlélők közül sokan már meghatlak.

Cigánykérdés és megoldási kísérletei a dualizmus korában

A dualista Magyarországon a vándorcigányok letelepítését szabályozó legjelentősebb rendeletet 1916-ban Sándor János, a cigánykérdés rendezésében legagilisabb belügyminiszter bocsátotta ki.

A 15000/1916. BM. eln. sz. rendelet nemcsak átfogóbb⁹(érdemben 20 paragrafus), hanem szigorúbb is minden korábban megjelentnél. Ugyanakkor hasonlóan elődeihez, adminisztratív módszerekkel próbálkozott megoldani a kérdést.

Hogy a miniszter miért éppen a háború kellős közepén foglalkozott ilyen aktívan az évtizedek óta megoldatlan kérdéssel, mikor a belügyminisztériumra számos fontosabb feladat hárult, a rendelet bevezetőjében részben maga utalt. Intézkedése kiváltó okaként a háború okozta társadalmi feszültséget, a mindenkire vonatkozó állampolgári kötelezettség teljesítését jelölte meg: „A mai nehéz viszonyok között nem tűrhető tovább, hogy a lakosságnak egy osztálya kivonja magát a haza védelméből, valamint az e célt közvetve szolgáló közérdekű munkákból. [...] A kóbor- (sátoros) cigányok a béke idején általában is csak szórványosan felelnek meg állampolgári kötelezéseiknek. Jórészt kivonják magukat a katonáskodás és az adózás alól... szükségleteiket csak kismértékben fedezik keresményeikből, mert ahhoz legnagyobb részben az emberek könyöradományyaiból, sőt – mint a tapasztalat mutatja – igen gyakran tiltott módon jutnak. [...] Minthogy a kóborcigányok részéről a közbiztonságot fenyegető veszedelem elsősorban állandó lakóhelyük hiányából és ezzel kapcsolatban abból származik, hogy mindenütt kisiklanak a hatóságok és rendőrközegek ellenőrzése alól [...] legfontosabb feladat a kóborcigányok szokásos kóborlásának megakadályozása.”

A rendelet kiadásának szokatlan időpontjára Sándor János az 1916. május 5-i minisztertanácsi ülésen további magyarázattal szolgált: „az első lépés megtételét ez idő szerint” leginkább az indokolja, hogy a foganatosítandó intézkedések némelyikére a kivételes törvények nyújtanak alapot. Hogy a háború idején alkalmazható kivételes hatalomról szóló törvény alapján intézkedik az alispánokhoz címzett 15 001/1916. BM. eln. sz. rendeletében is hangot kapott: „A megoldás – ismétlem

⁸ Visszaemlékezéseket közül: Roma Polgárjogi Füzetek, 2000.; Katz Katalin: Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák történetéhez. Pont Kiadó, 2005.

⁹ Mezey–Pomogyi–Tauber... i.m. 1986. 183–191. p.

– csak ideiglenes természetű, és részben a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvényeken alapul.”¹⁰

A belügyminiszter a cigányügy megoldását – a korra jellemző és általánosan elfogadott felfogással egyezően – alapvetően a kóborlás megszüntetésében, a (sátoros) kóborcigányok letelepítésében látta. Az 1916-ban napvilágot látott jogszabály is e szellemben intézkedett, de minden korábbinál részletesebben (érdemben 20 szakasz) írta elő a hatóságok számára a tennivalókat, és szankciókat is kilátásba helyezett azon kóborcigányokkal szemben, akik a hatósági intézkedéseket nem tartják be.

Az elérendő célnak megfelelően a rendeletben a cigányok „szokásos” kóborlását megtiltották. Mivel az intézkedések a kóborcigányok nomadizáló életmódjának megszüntetését kívánta szolgálni, definiálta a kóborcigány fogalmát: „kóborcigánynak kell tekinteni mindazt a cigányt, aki nem tudja beigazolni, hogy rendes lakóhelye van”. Ez a félreérthető fogalmazás – mivel nem tett különbséget a lakóhely és illetőség között – a végrehajtás során nemcsak félreértéseket szült, de lehetőséget teremtett a hatóságok önkényeskedésére is. Tovább növelte az intézkedő hatóságok bizonytalanságát a rendeletnek az az előírása, mely szerint, akiket kellő indok nélkül találtak az adott településen, a rendőrhatóságnak lakóhelyére kellett utasítania, szükség esetén toloncolnia.

A jogszabályban pontosan szabályozták a befogott kóborcigányokkal kapcsolatos eljárást. Ide tartozott a „tartózkodási helyül kijelölt községekbe” történő előállításuk, nyilvántartásba vételük, orvosi vizsgálatuk. Ezekben a községekben kellett elhelyezésükről, őrzésükről és elemi ellátásukról gondoskodni. A nyilvántartásba vett személy – intézkedett a miniszter – engedély nélkül nem hagyhatja el annak a „községnek belterületét, illetve munkateljesítés esetén határát, melyet tartózkodási helyül kijelöltek, és ahol nyilvántartásba vették.” Kivételt ez alól csak abban az esetben lehetett tenni, ha az előállított cigány ember a szomszéd településen vállalt munkát. Ezt csak hatósági engedéllyel tehetette.

A kóborcigányok személyazonosságának megállapításához „cigányigazolvány” kiállítását írta elő a belügyminiszter minden 12 éven felüli személy részére. Az igazolványba a nevet, az életkort, a nyelvismeretet és személyleírást kellett bejegyezni. Ez az okirat egyébként a munkavállaláshoz is nélkülözhetetlen volt, mivel a rendelet kimondta, hogy „a magánosok kóborcigányt igazolvány nélkül semminő munkára” nem alkalmazhatnak. A jogszabály lehetővé tette, hogy a lefogottakat munkavégzésre kötelezzék, és keresetükből fedezzék eltartásukat. Munkabérüket nem kaphatták kézhez, azt a „községi előljáróság által a kezeléssel megbízott egyénnek” kellett kifizetni.

A miniszteri rendelet a 7 évnél fiatalabb kóborcigány-gyermekek „ha kellő gondozás alatt nem állnak”, a legközelebbi állami gyermekmenhelyeken történő elhelyezését írta elő.

¹⁰ A kivételes hatalomról szóló 1912: LXIII. tc. felhatalmazta a kormányt, háború idején rendkívüli intézkedések megtételére. A törvény alapján a kivételes jellegből következően a kormány, vagy a miniszterek rendeletei, utasításai akár ellenkezettek is a hatályos törvényekkel = Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Osiris Századvég, Budapest, 1995. 97–98. p.

A háborús emberveszteség pótlására, a honvédelmi kötelmeknek megfelelően (a 9200/1916. HM. sz. honvédelmi miniszteri rendelet) a katonaköteles (18–50 éves vagy annak tetsző) férfiak népfőlkelő szemle, illetve sorozóbizottság elé állításáról is intézkedett a jogszabály. Ide sorolható a rendelkezésnek az a szakasza is, melyben a kóborcigányok „vonóállatainak” elkobzását, illetve a megfelelő állapotú lovak katonaság részére történő lefoglalását írta elő. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a vándorcigányok igavonó állatot nem tarthattak.

A rendeletben több pontban szabályozták a cigányok magatartását és az azok megszegése esetén kiszabható büntetéseket. Állami kényszermunkatelepre internálhatták a súlyosabb vétséget elkövetőket, azt, aki „a hatósági intézkedéseknek megátalkodottan ellene szegül”, vagy „gyakori szökési kísérletei által a többi nyilvántartott cigányra vagy a lakosságra veszedelmesnek bizonyul.”

Az 1916-ban kiadott belügyminiszteri rendelet – ahogy már említésre került – kötelezővé tette az előállított kóborcigányok orvosi vizsgálatát, különös tekintettel a fertőző betegségekre. A fertőző betegeket el kellett különíteni, kórházba kellett beutalni minden rászorulókat. A rendelet 7. szakasza úgy intézkedett, hogy a nyilvántartásba vett, „de szemle elé nem kerülő minden kóborcigányt himlő ellen haladéktalanul” be kell oltani, még akkor is, ha már be volt oltva. Az oltást – akár az elsőről, akár újraoltásról volt szó – úgy kellett végrehajtani, hogy abból bármikor megállapítható legyen a kóborcigány nyilvántartásba vételének ténye. Az oltás formáját pontosan közli a rendelet: „fent a bal vállon háromszöget alkotó három [+ + +] oltás-sal történjék.”

A cigánykérdéssel foglalkozó publikációkban a rendelet fenti szakaszával kapcsolatban különböző álláspontok fogalmazódnak meg. Karai László és Purcsi Barna Gyula munkájuk e rendeletet taglaló részében meg sem említik.¹¹ Pomogyi László könyvében¹² a „haladéktalanul” szóra helyezi a hangsúlyt, utalva arra, hogy a rendelet kibocsátásának idején a Budapest környéki kóborcigányok körében sűrűn fordultak elő hólyagoshimlő-megbetegedések és a miniszter „bizonyosan legalább annyira a főváros, mint a kóborlók védelmére” hozta meg intézkedését. Ugyanakkor Pomogyi törvényességi szempontból is vizsgálta a kérdést, s rámutat, hogy az 1887-től érvényben lévő törvény¹³, mely jelentős mértékben hozzájárult a hazai himlő-megbetegedések és járványok megszűnéséhez, éppen az újraoltás elrendelésével érte azt el.

Bársony János a rendeletben leírt módon adott himlőoltást „testi megjelölés”-nek, a romákkal szembeni diszkriminációnak minősíti.¹⁴

¹¹ Karsai... i.m. 1992. 55–57. p.; Purcsi... i.m. 2004. 21–22. p.

¹² Pomogyi... i.m. 1995. 190–191. p.

¹³ Az 1887: XXII. tc. 10. §: „Himlőjárvány idejében a felnőttek kötelező újraoltását a törvényhatóság törvényes szakközegeinek meghallgatása mellett, a belügyminiszter jóváhagyásával általában, vagy csak életmódjuk, lakviszonyaik, vagy egyéb körülményeiknél fogva, a törvényhatóság egész területére vagy annak egyes részére nézve határozatilag elrendelheti. Egyidejűleg intézkedik arról is, hogy az újraoltás pontos teljesítéséről magának meggyőződést szerezhesen és azok, kik rendeletének nem engedelmességek, mint ellenszegülők, a kihágásokról szóló törvény értelmében büntetessenek.” = Pomogyi... i.m. 1995. 217. p.

¹⁴ Bársony János: Romák története Magyarországon a II. világháború végéig, a magyar Pharrajimos története = Bari–Pharrajimos... i.m. 2004. 21. p.

Arról, hogy a korszakban a himlő elleni oltást, illetve újraoltást milyen formában végezték, a rendelkezésre álló iratanyag nem nyújt felvilágosítást. Egy járvány megelőzése érdekében kötelezővé tett védőoltás természetesen nem vitatható. Ha azonban az elrendelt intézkedés a szokásostól eltérő jelet hagy az embereken, s mint az utasításból kiderül, nemcsak a védettséget, hanem a nyilvántartásba vételt is mutatja, azt megkülönböztetésnek is tekinthetjük. Az így beoltott emberek ugyanis életük végéig viselték a jelet: nyilvántartott kóborcigány.

Sándor János belügyminiszter a jogszabály kibocsátásával egy időben értesítette a csendőrkerületi parancsnokokat, hogy június 5–15-e között az ország egész területén elrendeli a kóborcigányok összegyűjtését. Ugyanezen a napon a megyék alispánjait arra utasította, hogy a járásokban jelöljék ki a kóborcigányok tartózkodási helyéül szolgáló településeket. A cigányok átmeneti elhelyezésére és őrzésére elsősorban a járási székhelyeket, illetve azokat a településeket ajánlotta az alispánok figyelmébe, amelyekben csendőrőrs volt, és ahol élelemmel el tudják látni az előállítottakat, illetőleg munkaalkalom kínálkozik számukra. A községek kijelölésénél – írta a miniszter – a főszolgabírák igyekezzenek a községi előljárásságok önkéntes hozzájárulását megszerezni. Ezt az ideiglenes áldozatot vállalniuk kell a községeknek – érvelt a miniszter –, mert „a kóborcigány-kérdésnek végleges rendezésétől reájuk is nagy előny háruul”.¹⁵

Baranya megye területén a miniszteri rendelet végrehajtásának megkezdéséről négy főszolgabírói jelentés alapján kapunk képet. Az alispánhoz érkezett jelentések szerint a baranyavári járásban Dárda és Hercegszőlős, a pécsiben Szalánta, a szentlőrinciben Sellye és Szentlőrinc, a hegyhátiban pedig Mágocs és Sásd adott átmeneti szállást az előállított cigányoknak. A főszolgabírák nyilván tisztában voltak azzal, hogy a községek nem fognak önként jelentkezni a feladatra, ezért a településeket hatalmi szóval jelölték ki. A szentlőrinci járás közigazgatási vezetője döntését indokolva le is szögezte: a „természetszerű idegenkedés miatt önkéntes hozzájárulásuktól eltekintve” jelölte ki a községeket. Hasonló szellemben fogalmazott a baranyavári járás főszolgabírája: „a községek hozzájárulását még nem szereztem meg, de arra nincs is szükség” – írta jelentésében.

Hogy a megyében milyen eredménnyel járt a kóborcigányok összegyűjtésére elrendelt akció, ugyancsak négy járásból rendelkezünk adatokkal. A hegyhát járásban 10 kóborcigány-család (54 fő) befogására került sor. Mágocson 6 családot (28 fő), a járás székhelyén, Sásdon 4 családot (26 fő) helyeztek el. A pécsváradi járás főszolgabírája 2 cigánycsalád (5 fő) előállításáról számolt be, valamennyiük Pécsváradon nyert ideiglenes elhelyezést. Sellyére került a szentlőrinci járásban talált egyetlen (7 fős) kóborcigány-család. Járása területén 3 egyedülálló személy került a hatóság kezére – írta a pécsi járás főszolgabírája. Kijelölt tartózkodási helyükre, Szalántára kísérték őket, s a rendeletnek megfelelően nyilvántartásba vették, igazolási jeggyel látták el őket, állandó megfigyelésükről gondoskodnak.¹⁶ Arról, hogy a gyakorlatban miként zajlott le az akció, a jelentések nem szólnak.

¹⁵ Pomogyi... i.m. 1995. 102. p.

¹⁶ BML Alispáni iratok 18255/947. A baranyavári, a hegyhát, a pécsi és a szentlőrinci járás főszolgabíráinak jelentése az alispán 10407/1916. sz. rendeletére. A többi járás területéről nem található meg a jelentés.

A korabeli sajtó általában kevés figyelmet szentelt a cigánykérdésnek, akkor is többnyire a bűnügyi színes apró hírekben. 1916 nyarán a kóborcigány-rendelet végrehajtása azonban a megye székhelyén feltűnést keltő esemény volt. A Pécsi Napló a következő rövidke hírben számolt be a pécsi járásban alkalmazott eljárásról. „Ma valóságos cigánynépvándorlás színhelye volt Pécs. Egymást érték a cigánykaravánok, a Fáraó-ivadékokkal megrakott kocsik a város utcáin. Most írják ugyanis össze a pécsi járás cigányait a vármegye házán lévő központi járási főszolgabírói hivatalban. Akiknek nincs állandó tartózkodási helyük, azokat eltoloncolják. A cigánynépség egykedvűen fogadja a kormány rendszabályait, melyek végrehajtása sok munkát ad a közigazgatási hatóságnak. A pécsi járás területén körülbelül 150 cigány él, ezeknek azonban csak a kisebb része ún. kóborcigány.”¹⁷

A megyében befogott tucatnyi kóborcigány-család meglepően kevés. A számok birtokában korántsem tűnik olyan nagyhorderejű, megoldatlan problémának – legalábbis Baranyában – a kóborcigány-kérdés, ahogy arra a belügyminiszter rendeletéből következtetni lehet. Különösen akkor, ha kiderült, mint arról később szó lesz, az előállított személyek többsége nem is volt kóbor, rájuk a rendelet nem is vonatkozott. A mindössze 69 család előállításáról számot adó jelentésekből többféle következtetés vonható le. Tükrözhetik, hogy a nomadizáló cigányok lassan-lassan valóban letelepültek. Hozzájárulhatott a csekély számhoz a vármegye alispánjának háború elején kiadott utasítása, melyben a hadiállapotra tekintettel a cigányok fokozott ellenőrzését és felügyeletét írta elő. Különös gondossággal kellett figyelni a kóborcigányokat, de – szolt az alispáni rendelkezés – a „települési engedélyt nyert honi cigányok” felügyeletét sem hanyagolhatják el.¹⁸ Az alispáni rendeletben előírt fokozott éberség természetesen zaklatással járt, ami elől a megyét kóborként járó cigányok igyekeztek kitérni, elrejtőzni, esetleg más megye területére húzódni. De a hatóságok, hogy megszabaduljanak a sok gondot okozó cigányoktól, maguk is igyekeztek – leginkább toloncolással – megszabadulni a területükön található cigányoktól. Természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a lehetőség sem, hogy a rendelet végrehajtása során a helyi hatóságok nem jártak el kellő alaposággal, s a kóborcigányok egyes csoportjainak sikerült elkerülniük az ellenőrzést. Erre már a korabeli szaksajtó is felhívta a figyelmet. „Megvalljuk, túl sokat nem várunk a rendelettől. Nem az intenciók esnek kifogás alá. A kivétel körül lesznek nehézségek. Minden hatóság arra fog törekedni, hogy túladjon a területén tartózkodó kóborcigányokon, és éppen ma, midőn a közigazgatási hatóság a kivételes helyzetből folyó ezerféle teendővel van megterhelve, legkevésbé várható részéről az az aprólékosságig menő tüzetes gondoskodás, amelyet a rendelet előírt. Félő, hogy minden marad a régiben.”¹⁹

Hogy a szaksajtó aggodalma nem volt alaptalan, arra Stenge Ferenc alispán miniszterhez küldött, szokásosnál terjedelmesebb jelentése is rávilágít. Az alispán a végrehajtás során előállt gondokról, problémákról így összegezte tapasztalatait:

¹⁷ Pécsi Napló 1916. június 9.

¹⁸ BML Alispáni iratok 18255/947 (13417) alisp. 1914

¹⁹ A kóborcigányok megrendszabályozása = Jogtudomány Közlöny, 1916/25. = Pomogyi... i.m. 1995. 100. p.

„1. Az elhelyezés általában, de különösen azon községekben, ahol nagyobb számú kóborczigány véttetett őrizetbe – mint Sásdon és Mágocson – már elsősorban is nehézséggel jár; Sásd és Mágocs községekben a 26 illetve 28 cigány szorosan és szűken fér el a kijelölt helyiségekben, több helyiség pedig nem áll a községnek rendelkezésére. Újabb tartózkodási helyek sem jelölhetőek ki ezen járásban, mert őrzésük még több nehézséggel járna. A cigánycsapatban előforduló ragályos betegségek esetén még külön elkülönítő helyről is kell a községnek gondoskodnia; ez újabb terhet ró a községekre. Végül külön helyiség kell még az őrszemek részére is, [...] mert nem kényszeríthető arra, hogy a cigánycsapat szobájában helyezkedjék el. Ugyancsak külön helyiségre van szükség a kóborczigányok vonóállatainak és járműveinek elhelyezése céljából.

2. Az egyes tartózkodási helyeken összegyűjtött kóborczigány-csapatnak még ha kevés tagból áll is, állandó őrzése annyira nehéz, hogy alig tekinthető biztosítottnak. Békés, rendes viszonyok között sem rendelkeznek a községek annyi őrszemeléyzettel, hogy azok a cigányok nappali és éjjeli állandó őrzését teljesíthessék... Ez idő szerint pedig, amikor a községnek úgyszólván minden erőteljes férfilakosa, sőt még előljáróinak és őrszemélyzetének egy része is hadbavonult és a csendőrség sem áll kellő létszámban rendelkezésre: az összegyűjtött cigányoknak megőrzése biztosítottak nem tekinthető.

3. A kóborczigány mindig munkakerülő volt; munkára szorításuk tehát már ebből a szempontból is nagy nehézséggel és eredménnyel alig jár... ha akadna is részükre munkaadó és munkaalkalom, újabb nehézséggel állunk szemben. Vannak ugyanis köztük aggok, gyerekek, tehát munkára alkalmatlanok; ezért otthon kell hogy maradjanak, ezeket tehát otthon kell őrizni. A munkára alkalmasok részére időnként talán akad olyan munkaalkalom, hol csoportban... foglalkoztathatók... a munkaadó megőrzésükért a felelősséget nem vállalja.

4. Az őrizetbe vett cigányok elhelyezési, kereseti, élelmezési és egyéb ellátási ügyei kezelésének az előírt módon való keresztülvitele [...] megoldhatatlan. Eltekintve attól, hogy a cigányok bosszújától való félelmében ügyeik vezetésére senki sem vállalkozik. Ezen teendő [...] a munkával amúgy is nagyon túlterhelt községi vagy körjegyzőre hárul.”

A közigazgatási apparátust és a községeket jelentősen megterhelő intézkedés során előállt problémákat hosszasan ecsetelő alispán természetesen megoldást is javasolt: a kóborczigányok állami kényszermunkatelepeken történő elhelyezését, ahol foglalkoztatásukat és őrzésüket központilag lehet megoldani.

A baranyai alispán által leírtakon kívül is akadt még gond a jogszabály végrehajtásával. Ezek egyike abból fakadt, hogy a rendeletek alapján nem lehetett pontosan eldönteni, kikre terjed ki a cigánytelepítési akció. Voltak járási tisztviselők, akik begyűjtettek mindenkit, aki a csendőrrjárőr útjába került. Így járt el a hegyháti főszolgabíró is. A járásban összefogdosott 54 cigány emberből negyvenhétnek volt állandó lakóhelye. Sásdról és Mágocsról négy-négy cigánycsalád „internálását csak azért eszközöltetem, indokolta eljárását, mert bár lakóhelyük volt vármegyénkben, de a szomszéd vármegyékben is folytonosan munka és foglalkozás nélkül jártak-keltek,

azonkívül lakhelyükön vidéki cigányoknak gyakran szállást és menedéket adtak, miáltal a környéken előfordult kisebb lopások tetteseiként állandó gyanú alatt voltak, s így mint a közbiztonságra veszélyes egyéneknek a letelepítésével és az arra alkalmasoknak munkára kényszerítésével véltem a rendelet szellemében eljárni.”²⁰

A fentihez hasonló, félreértésből, vagy önkényeskedésből származó eljárás országosan sem számíthatott kivételnek, bizonyítja a belügyminiszter júliusban kiadott körrendelete, melyben hangsúlyozottan felhívta a helyi hatóságok figyelmét: korábbi rendelkezései nem vonatkoznak a letelepült, vagyis rendes lakóhellyel rendelkező, a „helyi hatóságok előtt ismeretes” cigányokra, őket „fajazonosság révén indokolatlan és meg nem engedhető zaklatásnak és sok esetben súlyos anyagi károsodásnak” kitenni „megengedhetetlen”.

Annak ellenére, hogy a helyi szervek – ahogy arra az alispán rámutatott – valóban komoly nehézségekkel néztek szembe a rendelet végrehajtása során, igyekeztek megfelelni az előírásoknak. A rendelkezésre álló iratok alapján nem állítható, hogy legfontosabb tennivalók közé tartozott a cigányokkal kapcsolatos eljárások precíz végrehajtása, de azt sem mondhatjuk, hogy teljesen megfeleltek a kóborcigány-kérdésről. Erről tanúskodnak az alispáni hivatalba 1917 tavaszán beérkezett csendőrségi és járási jelentések.²¹

A valamennyi járásból és a pécsi csendőrszárny-parancsnokságról beérkezett jelentéssorozatot egy belügyminiszteri megkeresés indította el. Az Est című budapesti lapban, 1917 márciusában „Rablóbandák Baranyában” címmel cikk jelent meg az alábbi tartalommal: Baranya vármegyében bandákba verődő kóborcigányok rabolták végig a falvakat, pénzt és egyéb értékeket vittek magukkal. „A csendőrség az egész vármegyében hajszát indított a betörők kézre kerítésére.”²² A cikk megjelenését követően két nappal a belügyminiszter igazoló jelentést kért a vármegye alispánjától a cikkben foglaltakról. Az alispánt kínosan érintette az ügy, hiszen alig telt el kilenc hónap a kóborcigányokról szóló miniszteri rendelet megjelenésétől, s azt a látszatot keltette, hogy a megyében nem tettek eleget a jogszabályban előírtaknak. Ezért alárendelt hatóságait jelentéstételre kötelezte a járások területén fellelhető kóborcigányokról és az utóbbi időszak cigánybűnözéséről, a közbiztonságról.

A beérkezett jelentések nem támasztották alá az újságban leírtakat. A pécsi csendőrszárny-parancsnokság jelentése szerint²³ „A cigányok a csendőrség által állandóan üldözve vannak, s ha tartózkodási helyükön kívül találhatnak, úgy az illetékes hatóságokhoz elővezettetnek, vagy legalábbis följelentetnek.” Az újságcikk nem egyéb „phantasia” szüleményénél, hasonlóan a Mohácsi Hírlapban valamivel korábban megjelent hasonló témájú és hangzatos íráshoz. A megyében kisebb, többnyire élelmiszerlopások és betörések voltak. A mohácsi szőlőhegyi ajtóbetöré-

²⁰ BML Alispáni iratok 18255/947. Az alispán jelentése a 15000/el. 1916. sz. rendelet végrehajtásáról, a júniusban kezdődött és előállított, nyilvántartásba vett és állandó tartózkodásra kötelezett kóborcigányokról.

²¹ Mezey–Pomogyi–Tauber... i.m. 1986. 193. p.

²² Az Est 1917. március 31. 87. sz.

²³ BML Alispáni iratok 18255/947 (493/1917, 584/917)

sek – írta a csendőrparancsnok – olyan kis kárt okoztak, hogy a tulajdonosok feljelentést sem tettek.

A járási főszolgabírák egyike sem jelezte, hogy járásában kóborcigányok tűntek volna fel. „A cigányok nyilvántartásba vétele óta – jelentette a baranyavári járás főszolgabírája – kóborcigány-karavánok nincsenek.” A pécsi járásból érkezett jelentésben arról számoltak be, hogy „a férfi cigányok hadba vonulása folytán a cigány népesség csökkent, akik itthon maradtak, a részükre kijelölt települést nem hagyhatják el.”

Ami a lopásokat és betöréseket illeti, Siklósról bűneset elkövetését sem jelentették, a szentlőrinci járás főszolgabírája szerint pedig „a közbiztonság normális volt”. A hegyháti járásban elkövetett kisebb lopásokat nem kóbor, hanem letelepedett, állandó lakással rendelkező vályogvető és köszörűs cigányok, valamint bányanapszámosok követték el. A pécsi járásban ugyancsak előfordultak betörések, de nem cigányok, hanem a „polgári lakosság és szökött katonák” az elkövetők – jelezte a főszolgabíró. A pécsváradi járás területén, ha a tettes egyáltalán kiderült, „jórészt hadbavonultak fiatalok gyermekei” voltak – áll a járási közigazgatás vezetőjének jelentésében.

Mindezek alapján az alispán miniszterhez küldött válasza koholmányoknak nevezi a cikket, nem titkolva, hogy kézre került megyebeli „egyes kóborcigány katonaszökevények”, akik kisebb lopásokat ugyan elkövettek, de az ilyen tartalmú cikk általánosításával, egyes esetek kiszínezésével és felnagyításával „alkalmas volt arra, hogy a közönségben aggodalmat keltsen, de másrészt az illetékes fórumok figyelmét is felhívta, aminek a következménye nem egyéb, mint az egész vonalon többszörös iratváltások által előidézett munkaszaporítás.”²⁴

A dualista Magyarország utolsó kóborcigányokra vonatkozó rendelete 1917. december 16-án jelent meg. Ez a központi norma, melyet már új belügyminiszter, Ugron Gábor jegyzett, tartalmát tekintve alig tért el a korábitól.²⁵ A miniszter bevezetőjében újlag hangsúlyozta, hogy elődjének utasításai csakis a kóborcigányokra vonatkoztak, azok csavargásának akart véget vetni. Szó sem esett rendeletében arról – ahogy a cigánytelepítési tervben arra utaltak –, hogy a kóborlókat átmeneti lakóhelyükről illetőségi területükre lehetne küldeni. (Vélelmezhető azonban, hogy azt a helyi hatóságok külön intézkedés nélkül is igyekeztek megtenni, hogy mielőbb szabaduljanak a területükön előállított cigányoktól.) Intézkedései továbbra is a cigányok tartózkodási helyülről kijelölt községeknek írt elő feladatokat a kóborcigányokról készített nyilvántartások folyamatos vezetéséről, kiegészítéséről a múlt összeírás óta a létszámban (születés, halálozás, megszökés, kóbor minősítés alóli feloldás, áttelepítés folytán) bekövetkezett változásokról. Az egy évvel korábbi szabályozásnál megengedőbb volt a cigányok munkavállalásával kapcsolatos rendelkezése. A nyilvántartásba vettek munkába állításának szorgalmazása érdekében a hatóságoktól elvárta, hogy „minden lehető módon legyenek segítségére azoknak a cigányoknak, akik olyan vándorfoglalkozást űznek, mint teknővájók, favágók stb. Megfelelő igazol-

²⁴ BML Alispáni iratok 18255/947 Az alispán jelentése a belügyminiszternek a 40194/II. a. 1917. számra

²⁵ Magyarországi Rendeletok Tára 1917. 2. kötet 2522-2529. p. 151041/1917. BM számú rendelet a nyilvántartott cigányokkal való eljárásról

vánnyal ellátva és kellő ellenőrzésüket biztosítva még kijelölt tartózkodási helyüket is elhagyhatják.” A rendelet további részében – mintegy tükrözve annak a felismerésnek a csíráját, hogy a cigányok kóborlása nem választható el sajátos foglalkozási szerkezetüktől és a munkaalkalmak hiányától – a miniszter szerint „kívánatos lenne, ha a hatóságok odahatnának, hogy az egyes gazdaságok, uradalmak, gyárak, ipartelemek, egyes iparosok és gazdák stb. a munkaképes cigányokat a hajlamaiknak és képességeiknek megfelelő munkára alkalmazzák.”

A dualizmus korában a cigánykérdés mind a központi, mind a helyi hatóságok számára egyet jelentett a kóborcigány-kérdéssel, melyet igazgatási és rendészeti úton megoldhatónak véltek. A korabeli intézkedések mindegyike azt a célt tűzte ki, hogy a vándorló életmódot folytató – vándor és félvándor (huzamosabban egy helyen tartózkodó) cigányokat letelepítse. Ennek megfelelően a korszakban hozott intézkedések nem a cigányság egészére, csak a kóborlókra vonatkoztak.

Annak ellenére, hogy a megyei törvényhatóságok szakadatlanul sürgették a cigánykérdés törvényi szabályozását (javaslataik ugyan többnyire megmaradtak az adminisztratív formuláknál), a képviselőház nem alkotott törvényt. A rendezési elképzelésekben, a cigányügyi szabályozásban a belügyminisztériumé volt a meghatározó szerep.

Az alkalmazott eszközök és módszerek, a kóborlás tiltása, a kényszerletelepítés, a lakóhely elhagyásának tilalma, a toloncolás azonban nem vezetett eredményre. Nem hozott megoldást az 1916. évi igen szigorú, a személyi szabadságjogokat jelentősen korlátozó belügyminiszteri rendelet sem.

A letelepedés, a rendszeres munka sem jelentett egyszersmind társadalmi integrálódást, de nem járt együtt a cigányság életmódjának, életvitelének gyökeres megváltozásával sem. A sajátos cigánykultúrából eredő szokásokat, az archaikus vonásokat mutató életvitelt, a „vadházasságot” a nem cigány társadalom elítélendőnek tartotta, nem fogadta el, elutasította.

A cigányokkal szembeni előítéletek nem a dualizmus korában alakultak ki, de a korszakban folyamatosan mélyültek. A cigányságról alkotott kedvezőtlen kép kialakulásához nagymértékben hozzájárult a cigánybűnözés. Ez kétségtelenül komoly problémát jelentett, különösen a vagyon elleni bűncselekmények elkövetésében vettek részt nagyobb arányban, mint ahogy azt az össznépesességhez viszonyított arányuk indokolná. A cigányság bűnözése azonban közel sem volt annyira általános és veszélyes, mint amennyire a köztudatban elterjedt, és kriminalitásuk a hozzájuk hasonló szociális körülmények között élőkétől alig különbözött.²⁶

Mindezeket a negatívumokat a környező lakosság rávetítette az összes cigányra, s közös antropológiai vonásaik azonos megítélést alakítottak ki valamennyiükkel kapcsolatban. A közvélekedés előbb-utóbb hatással volt a cigányokkal szemben eljáró hatóságok, közigazgatási tisztviselők és az intézkedő csendőrök tevékenységére.

Ha Baranyában nem is született a cigányságra vonatkozó szabályrendelet, s a megye törvényhatósága nem tartozott azok közé, melyek gyakorta ostromolták a

²⁶ Pomogyi... i.m. 1995. 26–47. p.

kormányzati szerveket szigorú intézkedések és törvény meghozatalára, az nem jelentette azt, hogy nem léptek fel a cigányokkal szemben. Eljárásaik, nem ritkán zaklatásaik a beilleszkedett, vagy beilleszkedni vágyó közösség tagjait időnként éppúgy sújtották, mint a kóborlókat. Járási szinten éppúgy találunk példát a letelepedés megakadályozására, mint a kényszerletelepítésre.²⁷

Általában a közbiztonsági helyzettel indokolták a kóborcigányok folyamatos üldözését és toloncolását. A cigányok kóborlásának megakadályozásában különösen aktív volt a csendőrség és önálló akciókat is indított.²⁸ Kóborcigány pedig sok esetben az volt, akit a hatóság annak tartott.

A 20. század tízes éveitől egyre sűrűbben olvasható a hivatalos iratokban is sommás általánosítás: a kóborcigány munkakerülő, dologtalan, veszélyes. 1916-ban – néhány kortársánál és kartársánál jóval később – Baranya vármegye alispánja is eljutott az állami munkatáborok felállításának javaslatáig. Igaz, csak a kóborcigányok számára.

A korszak minden intézkedése kudarcot vallott. A cigánykérdés megoldatlan maradt. A sikertelenség oka a cigánykérdés egyoldalú, leszűkített megközelítése volt. Nem ismerték fel, hogy a súlyos gondokat okozó cigánykérdés mögött a cigányság perifériális helyzete, alacsony műveltsége és az egyre nehezebbé váló megélhetése, létbizonytalansága húzódik. Az iparosodással bármennyire is szűkült a vándoripar és -szolgáltatások piaca, de nem szűnt meg. Az e tevékenységből megélni próbálók a tevékenység szűk volumene miatt kénytelenek voltak egyik faluból a másikba vándorolni. A letelepedéssel egyidejűleg nem járt munkaalkalom. A cigánykérdés megoldására tett javaslatok között fel-felbukkant a foglalkoztatás, az iskoláztatás szükségességének felismerése, erre nézve intézkedések nem történtek.

Cigánykérdés a Horthy-korszakban

A két világháború között a tízévenként megejtett népszámlálások alkalmával ugyan tudakozódtak a lakosság anyanyelvéről – köztük a cigány is szerepelt –, az így nyert adatok azonban korántsem pontosak a cigányság számát illetően.

Az első világháborút követő népszámlálás idején, 1920-ban, Baranyában a szerb-antant megszállást követően végezték, 1710 személy vallotta magát cigány anyanyelvűnek.²⁹ 1930-ra ez a létszám 2183-ra emelkedett.³⁰

Az 1941-ben végrehajtott népszámláláskor (az ország ún. megnagyobbított területén végezték) az adatfelvétel módszereiben változás következett be. A

²⁷ Pomogyi... i.m. 1995. 232–237. p.; BML Alispáni iratok 18255/947. A szentlőrinci járás főszolgabírójának jelentése a 10406/1916. alisp. számra

²⁸ BML Alispáni iratok 18255/947 (22 806/914); „Az összes Baranya megyei őrsőknek elrendeltem, hogy minden cigányt, a kit kóborolva találunk, tartóztassanak le és illetőségi helyére való tolonczoltatás végett az illetékes szolgabírói hivatalnak adjanak át” tájékoztatta a megye alispánját a VI. csendőrpáncsnokság 3. szárnyának parancsnoka. (8629/899)

²⁹ Az 1920. évi népszámlálás. A népesség főbb demográfiai adatai. Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1923. Új sorozat 69. kötet. 12. p.

³⁰ Az 1930. évi népszámlálás IV. rész. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 96. kötet. Budapest, 1936. 237. p.

hivatalos statisztika az anyanyelvi hovatartozás mellé felvette a nemzetiségit is.³¹ Az előírások szerint az adatlapon mindkét rovatot kizárólag a megkérdezett bemondása alapján kellett kitölteni. Anyanyelvként azt a nyelvet kellett megjelölni, amelyet az illető saját nyelvének vallott és a legjobban és legszívesebben beszélt. Nemzetiségként minden befolyástól mentesen és az anyanyelvtől függetlenül azt a nemzetiséget lehetett bejegyezni, amelyhez tartozónak a megszámlált érezte és vallotta magát.

A cigány anyanyelvű és cigány nemzetiségű népesség száma Baranyában, 1941.³²

Járás	Cigány anyanyelvű / fő	Cigány nemzetiségű /fő
Dárdai	392	761
Hegyháti	683	288
Mohácsi	148	137
Pécsi	521	112
Pécsváradi	232	200
Siklósi	1091	353
Szentlőrinci	501	334
Villányi	255	161
Járások összesen	3823	2346
Mohács	165	6
Pécs	149	64
Baranya összesen	4129	2416

A hivatalos adatok szerint Baranya megye cigány anyanyelvű népessége igen jelentősnek tekinthető, nagyobb lélekszámú cigány anyanyelvű csak Maros-Torda, Beszterce-Naszád és Bács-Bodrog megyékben élt.³³ A Baranya megye lakosságának 1,1%-át kitevő cigány populáció 103 községben lakott, 70 településen regisztráltak 10 fős vagy annál népesebb létszámú cigányságot.

Az 1941-es népszámlálás hivatalos adatai szerint az országban cigány anyanyelvűnek 57 776 fő vallotta magát, illetve családtagjait; cigány nemzetiségűnek pedig 74 374-en.³⁴ Baranyában éppen fordított volt a helyzet. Többen vallották magukat cigány anyanyelvűnek (4129 fő), mint cigány nemzetiségűnek (2416 fő).

³¹ Az adatfelvétel során a következő nemzetiségeket kérdezték: magyar, német, szlovák (tót), román, rutén, horvát, szerb, bunyevác, sokác, zsidó, cigány, vagy egyéb

³² Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok közösségek szerint. Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1947. 488–489. p.

³³ Az 1941. évi népszámlálás (1947) 18–19. p.

³⁴ Magyar Statisztikai Évkönyv, 1942. 16–23. p.

Ma már nagyon nehéz eldönteni, hogy a népszámlálás adatai mennyire feleltek meg a valóságnak. A korszak szakstatistikusa, Fogarasi Zoltán a népszámlálás országos nemzetiségi adatait elemezve utalt arra, hogy „fajilag, származásilag a cigányok száma ugyanis teljes pontossággal nem ismeretes, mert részint nem is beszélük a cigány nyelvet, részint pedig ahhoz az anyanyelvhez és nemzetiséghez tartozóknak vallják magukat, amilyen a közvetlen környezetük.” A cigánysággal foglalkozó szakemberek a hivatalos adatoknál jóval többre becsülték a cigányok számát. A hatósági orvosok 1943-ban készített országos felméréseinek becsült adatai szerint 208 240 cigánynak tekintett ember élt Magyarországon.³⁵

A cigány anyanyelvűek viszonylag alacsony számára magyarázatul szolgálhat, hogy már egy fél évszázaddal korábban is úgy vélték a szakemberek, hogy a magyarországi cigányság nyelvi asszimilációja jelentősen előrehaladt, s ez a folyamat az évtizedek múltával tovább erősödött. Míg a nemzetiségi hovatartozás esetében azon túl, hogy ki milyen nemzetiségűnek érzi és vallja magát meglehetősen szubjektív, azt is figyelembe kell vennünk, hogy akkoriban a cigányság nemzetiségi, etnikai tudata igen fejletlen volt. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az előítéletől sanyargatott cigány származású nem vállalta fel, menekülni akart cigány voltától.

Mint láttuk, a népszámlálási adatok kapcsán is számos bizonytalanság fogalmazódott meg a cigányság valóságos létszámát illetően, még inkább nehéz valóságghú adatokhoz jutni a kóborcigányok számára vonatkozóan.

A rendelkezésre álló források azt sugallják, hogy a korábbi időszakhoz képest a baranyai cigányság körében is felerősödött a letelepülés folyamata. Több irat „letelepedett kóborcigányokat” említ. A jelzős szerkezet (egyébként képzavar) vélelmezhetően arra utal, hogy a valamikori vándorcigányság állandó lakóhelyhez jutott. Ezt a feltevést erősíti meg a pécsváradi járás főszolgabírójának 1930-ban kelt jelentése, melyben letelepedett kóborcigányok telepeinek (Berkesd, Palotabozsok, Pécsvárad, Püspöknádasd, Püspökszenterzsébet, Feked) ellenőrzéséről szól.³⁶

A folyamatos letelepedés gyakoribbá válása sem jelentette, hogy Baranyából eltűntek a kóborcigányok. Számukat 1932-ben a vármegye alispánja hozzávetőlegesen 202 főre becsülte. A főszolgabíráktól kapott adatok szerint csak a hegyháti járásban és Mohácson nem volt vándor cigány. A szentlőrinci járás főszolgabírójája viszont 101 kóborlóról adott számot.³⁷

Ami a Horthy-korszakban a megyei cigányság életviszonyait illeti, egzakt adatokkal nem rendelkezünk. A valamilyen összefüggésben cigányokkal foglalkozó iratokból arra lehet következtetni, többségük a társadalom periferiáján, igen rossz körülmények között, a falvak szélén, sok esetben teljesen elkülönülve a falu többi lakójától élt. Az 1944-es magyarországi helységnévtár 29 községet sorol fel a

³⁵ Karsai... i.m. 1992. 22. p.

³⁶ BML Alispáni iratok 18255/947

³⁷ BML Alispáni iratok 18255/947. Az alispán John Ball Osborne amerikai főkonzul levelére válaszolt, aki néprajzi témájú munkájához kért adatokat.

megyében, ahol a településnek azt a részét, ahol cigányok laktak, már önálló névvel – cigánytelep – is megkülönböztették.³⁸

A cigánytelepeken, cigánytanyákon élők higiénés helyzete rosszabb volt az átlagosnál. Ez a tény különösen aggasztotta a hatóságokat, elsősorban a kiütéses tifusz járványtól rettegetek. A belügyminiszter 1933-ban rendeletben utasította a közigazgatás helyi vezetőit: „törvényhatóságuk területén állandó lakással nem bíró (kóbor) cigányokat, vándorlókat – tekintet nélkül arra, hogy betegségre gyanúsak, avagy tetvesek-e vagy sem – kivétel nélkül fertőtlenítsesse és hajzatukat tövig nyírassa le.”³⁹ A tetveség elleni védekezést szolgálta a hatósági orvosok számára adott utasítás, mely szerint a cigányok lakóhelyének (egyébként a szegényházaknak is) rendszeres ellenőrzését és szükség esetén fertőtlenítését írta elő.

A korszakban rendszeresített cigányrazziák alkalmával előállított cigányokat is fertőtlenítették. 1935-ben a pécsi vásáron előállított 170 személyből az orvosi vizsgálat 86 személyt talált fertőzöttnek, akiket fertőtlenítettek.⁴⁰

Az iratokból a cigányság foglalkozási szerkezetében bekövetkező lassú átalakulásra is fény derül. A letelepedett, falvakhoz kötődő cigányok között egyre kevesebben folytatták a korábbi hagyományos cigánymesterségeket, többségük megpróbálta megélhetését mezőgazdasághoz kötődő napszámos munkával biztosítani. Sok cigány vállalt tavasztól őszi napszámos munkát – kapáláskor, aratáskor, csépléskor – különböző nagybirtokokon, a falu nagygazdájánál vagy erdőgazdaságokban dolgoztak.⁴¹

Ez világlik ki a megye legnépesebb cigány közösségének, az alsószentmártoninak alispánhoz küldött panaszos leveléből. Az „öreges állítása szerint” – írták – közel 150 éve élnek a faluban, legtöbben házat szereztek és két kezük munkájával 1-2 hold földet is vettek. Mezőgazdasági napszámosoknak – amit a községi bíró és plébános is igazol – van munkát igazoló könyvük, télen pedig az állami erdőben vágnak fát.⁴²

Ritka kivételnek számított a cigányok munkához juttatását szorgalmazó intézkedés. „A cigányok részére kereseti lehetőség biztosítása érdekében elrendeltem, hogy a cigánybírók felügyelete alatt 4-8-as osztagokban a munkabíró cigányok a tavaszi munkaidő megnyíltával mezőgazdasági munkára szorítandók és ez irányban az érdekelt községi előljárási ügyeket is utasítottam, hogy a cigányok részére nekik megfelelő munkakörben a helyi szokásos díjazás ellenében munkaalkalmakat biztosítsanak. A cigányok munkára szoktatását további ellenőrzéseim során személyesen fogom szorgalmazni” – írta egy jelentésében a szentlőrinci járás főszolgabírája.⁴³ Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy a főszolgabírót egy indulato-

³⁸ Magyarország helységnévtára 1944. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 144–149. p.

³⁹ Pomogyi... i.m. 1995. 195. p.

⁴⁰ BML Alispáni iratok 18255/947. A Magyar kir. Rendőrség pécsi kapitányának átírat (110/2-1936) Fischer Béla alispánnak.

⁴¹ A munkavállalásra valamennyi főszolgabíró iratanyagában található adat. A szentlőrinci járás cigányságának munkavállalásáról készült felmérés BML szentlőrinci járás főszolgabírájának iratai 1095/1944.

⁴² BML A siklósi járás főszolgabírájának iratai 9154/1944.

⁴³ BML Alispáni iratok 18255/947 (1620/934)

kat felkavaró esemény – egy cigánygyermek baleset során bekövetkezett halála – indította a fenti eljárásra.⁴⁴

A községek a munkavállaló cigányokat sem fogadták szívesen. Az idegenkedésnek a cigányokkal szembeni előítéletek mellett más, anyagi természetű oka is volt. A képviselő-testületek félték attól, hogy a többnyire nincstelen cigányok el-tartásáról, vagy legalábbis elemi támogatásáról nekik kell gondoskodniuk azt követően, hogy a munkaalkalom megszűnik. Ez a félelem nem volt alaptalan. Az erdő-birtokosok alkalmazottai saját hatáskörükben gyakran alkalmaztak és telepítettek cigányokat a hozzájuk tartozó erdőkre. A munka végeztével kitelepítették őket az erdőkből, s további elhelyezésük nem ritkán a községekre hárult.⁴⁵

A gilvánfai előjáróság tiltakozását a település elcigányosodásától való félelem váltotta ki, amikor Draskovich Iván gróf erdőgondnoksága 58 cigányt telepített a község határába, akikkel erdőkitermelést végeztek. A járás főszolgabírájához fordultak, közbenjárását kérve a cigányok eltávolításához. Kérésüket egyetlen indokkal támasztották alá: az új betelepülőkkel a községben lakó cigányok száma úgy megemelkedik, hogy a falu cigánytöbbségű lesz.⁴⁶

A cigányrazzia rendelet

Az első világháború derekán kiadott belügyminiszteri rendelet után a központi szervek hosszú ideig kivonultak a cigánykérdés szabályozásából. Törvény a cigányprobléma megoldására a korszakban sem született, a cigánykérdés tartalma azonban módosult: egyre inkább a cigánylakosság marginális helyzetét és deviáns magatartását takarta. A módszerek is változtak. Ha Hermann Antal a század elején az alkalmazott eljárások miatt „cigányvadító közigazgatás”-ról beszélt, ez a minősítés sokszorososan illett a két háború közötti évek gyakorlatára.

Újabb központi rendeletek nem lévén, a helyi szervek maguk igyekeztek megoldani a felmerülő problémákat. A végrehajtó szervek közül a csendőrség példamutató szorgalommal járt el a kóborlás megakadályozásában. Nemcsak a végrehajtásban volt agilis, hanem öntevékenységet mutatott a szabályozásban is.

E tevékenységben aktív volt a pécsi IV. Csendőrkerületi Parancsnokság is. 1925-ben a csendőrőrsöknek kiadott parancs azonban nemcsak a kóborcigányokkal szembeni eljárást szabályozta, hanem általában vonatkozott a cigányokra. A rendelkezés szerint a csendőrőrs körletében található „cigányok összeírandók, megállapítandó lakó-, illetve illetőségi helyük és letelepülés végett odatoloncolandók.” A csendőrőrsök kötelességévé tette a cigányok lovainak, járműveinek számbavételét, a lovak tulajdonjogának megállapítását. A parancsnok „saját cigányát” köteles volt személyazonossági igazolvánnyal ellátni, ami csak a megye területére volt érvényes. Másodpéldányát az őrsön kellett őrizni. „Cigánynak községét engedély nélkül, illetve jelentkezés nélkül elhagynia tilos” – áll az utasításban. Kivételt a csendőrőrsparancsnok csak a teljesen megbízható, állandó foglalkozással bíró ci-

⁴⁴ BML Alispáni iratok 18255/947 (5006/933)

⁴⁵ BML Alispáni iratok 18255/947 A sásdi főszolgabíró jelentése

⁴⁶ BML A szentlőrinci járás főszolgabírájának iratai 5579/1942.

gány személlyel tehetett. A parancs maradéktalan végrehajtása érdekében az alispán utasította a járási vezetőket a csendőrség támogatására, noha az több szempontból is sértette az akkor hatályos jogrendszert.⁴⁷

A cigányügy kezelésében a változást az 1928-ban napvilágot látott belügyminiszteri körrendelet idézte elő. „A kóborcigányok hatékonyabb megrendszabályozásáról és újabb adatgyűjtés elrendeléséről” szóló 257 000/1928. BM sz. körrendelet intézményesítette Magyarországon az évenkénti, rendszeres, több vármegyére kiterjedő cigányrazzia intézményét.⁴⁸

A körrendelet az addig „részben hiányos, részben teljesen végre nem hajtott” kóborcigány rendeleteket volt hivatva fölváltani.

A júliusban kihirdetett „razzia-rendeletet” több hónapig tartó munka előzte meg. Az előkészítés részét képezte az érdekelt rendőrhatóságok és vármegyei alispánok értekezlete, melynek napirendjén a szabályozás főbb irányelveit tárgyalták meg. A miniszter eredeti elgondolása a megbeszélés során változott. A kiadott rendelet több ponton enyhébb hangvételű, mint vitára bocsátott változata.⁴⁹

Scitovszky Béla belügyminiszter napvilágot látott rendeletében annak célját az alábbi szerint fogalmazta meg: „A kóborcigányok és más hasonló elbírálás alá eső elemek közrendet, közbiztonságot, közegészségügyet veszélyeztető kóborlásának és üzelmeinek meggátlása, és ezzel kapcsolatban a cigánykérdésnek gyökeres megoldása nem odázható állami feladat”, ezért az újból szabályozza, illetve véglegesen rendezi. Ennek érdekében a rendőrhatóságok kötelességévé tette az országban tartózkodó kóborcigányok felkutatását, előállítását. Intézkedéseiket szükség esetén több megye területén egyszerre végrehajtott razziákkal, időnként megismételve kellett végezniük. A miniszter azt is meghatározta, hogy kikre vonatkozik rendelete: „A kóborló cigányokat, akár munkakerülésből úzik a vándorlást, akár munkakeresés, vagy valamely foglalkozás címe alatt teszik azt, kötelesek a közbiztonsági szervek, bárhol találják is őket, azonnal feltartóztatni, és fegyveres kísérettel a legközelebbi rendőrhatósághoz előállítani...” A rendelet előírta az elfogott kóborcigányok bíróság elé állítását, ha ellenük bűncselekmény gyanúja merült fel.

Annak ellenére, hogy az új körrendelet deklarálta a korábbi kóborcigány rendeleteket kívánta fölváltani, érvényben hagyta az 1916. évi belügyminiszteri rendelkezést. Az új belügyi norma 5. pontja ugyanis kimondta, hogy „A rendőrhatóságok elé állított kóborcigányokkal szemben egyébként a 15 000/1916. BM sz. rendelet rendelkezéseit kell a változott viszonyoknak megfelelően alkalmazni.” De hogy mit kell érteni a “változott viszonyokon”, arra a miniszter nem tért ki, tág teret adva ezzel a végrehajtásban résztvevők eljárásainak.

A belügyi kormányzat intézkedése a kóborcigány fogalmát is újraértelmezte. Míg a dualizmus korában kóborcigány az volt, aki kóborolt, az 1928-as rendelet szerint kóborlónak nemcsak az állandó lakóhellyel nem rendelkezők számítottak, hanem azok is, akik „valamely foglalkozás címe alatt” vándoroltak. Így azok a ván-

⁴⁷ BML Alispáni iratok 18255/947 (2723/925)

⁴⁸ Mezey–Pomogyi–Tauber, 1986. 200–201. p.

⁴⁹ Purcsi... i.m. 2004. 24–27 p..

doripart úzó cigányok (teknővájó, köszörús, favágó stb.) is a rendelet hatálya alá kerültek, akikre korábban a rendelet nem vonatkozott. Ez a korlátozás ellehetetlenítette a cigány vándoriparból, szolgáltatásból még megélni próbálkozókat.

Baranya alispánja már a körrendelet megjelenésében kiadta első razziarendeletét,⁵⁰ s azt 1944-ig, azonos instrukciókkal, évente két alkalommal, nyáron és ősszel, megismételte. Megyei cigányrazzia elrendelésére 1944. május 6-án került sor utoljára.⁵¹

Közrendészeti és cigányrazziákon előállított kóborcigányok Baranyában 1928-1944 között.⁵²

Év	Előállítottak, fő
1928	őrizetbe vétel nem volt
1929	őrizetbe vétel nem volt
1930	őrizetbe vétel nem volt
1931	őrizetbe vétel nem volt
1932	22 őrizetbe vétel
1933	3 őrizetbe vétel
1934	őrizetbe vétel nem volt
1935	18 őrizetbe vétel
1936	10 őrizetbe vétel
1937	23 őrizetbe vétel
1938	2 őrizetbe vétel
1939	26 őrizetbe vétel
1940	őrizetbe vétel nem volt
1941	nincs adat
1942	őrizetbe vétel nem volt
1943	4 őrizetbe vétel
1944	5 őrizetbe vétel

A razziák hatásosságát a táblázat mutatja. A számokból messzemenő következtetéseket levonni nem lehet, de a szerény eredmények alapján aligha a várt hatást hozta.

A razziákat a csendőrség hajtotta végre, az őrsökről kivezényelhető 5-7 fős legénységgel. Ez a létszám többnyire elégtelen volt, ezért a főszolgabírák a községi elöljáróságok hathatós támogatását kérték az akciókhoz.⁵³ A háború éveiben pe-

⁵⁰ BML Alispáni iratok 18 255/947 (17 112/alisp. 1928)

⁵¹ BML Alispáni iratok 18 255/947 (7748/alisp. 1944)

⁵² BML Alispáni iratok 18 255/947 főszolgabírói jelentések

⁵³ BML pécsváradi járás főszolgabírájának iratai 1627/1931.

dig arra is volt példa, hogy a razziahoz a csendőrség segítségével a leventéket is igénybe vették.⁵⁴

A közigazgatás járási vezetőire terhes kötelezettséget jelentett a cigányrazziák alkalmával előállított, közigazgatási eljárás alá vont személyekkel való foglalkozás. Ezért a csendőrs-parancsnokoknak küldött átirataikban külön felhívták a figyelmet, hogy a razzia „csupán a ténylegesen és kizárólagosan kóborcigányokra vonatkozik.” 1933-ban a mecsekszabolcsi csendőrs területén 3 személyt állított elő: Kolompár Gyula 24 éves, Kolompár Anna 18 éves és Kolompár Ágnes 60 éves osztrói lakosokat. A főszolgabíró közbiztonság elleni kihágás miatt 1 napi elzárással büntette őket, mivel állandó lakásukat igazolták, a büntetés letöltése után szabadon bocsátotta mindhármukat.

Két évvel később a vasasi csendőrök állítottak 3 kóborláson kapott cigányt a főszolgabíró elé. A járási közigazgatás vezetője büntetés nélkül, rövid úton elbocsátotta a befogottakat, mert azok igazolni tudták, hogy állandó lakással rendelkeznek Szentlőrinc, Botykapeterd, illetve Szigetvár területén.⁵⁵

A pécsi járás főszolgabírája nem volt mindig ilyen elnéző a cigányokkal szemben. 1941 januárjában a szalántai körjegyző a község határában letelepedett cigányok eltávolítását kérte a főszolgabírótól. A körjegyző levelét azért is érdemes idézni, mert jól tükrözi azt a szemléletet, ami a községek többségében a cigányokkal kapcsolatban élt, s jelentős túlzásokat tartalmazott. „Köztudomású, hogy 3-4 év alatt Szalánta községet 10-15 cigánycsalád lepte el, mintegy 70-80 létszámmal, igaz, hogy itt az első bejövők telket vettek s azt később eladogatták cigánytársaiknak; Szalánta községtől egy család sem kért, de ha kért volna is, nem kapott letelepedési engedélyt; valóban élődíje ez a társaság a községnek s a határnak; közegészség, állategészség, köz- és vagyonbiztonság szempontjából valóságos melegágyai a fertőző miazmáknak; időközben már többször próbálkoztunk tőlük szabadulni, de nem lehet; mind többen lesznek, ellenőrizhetetlenek, a cigányság átvonuló és pihenő vendégfogadó helye lett Szalánta, lopnak, rabolnak, lovakkal mindenkit becsapnak, a falu nem mer ellenszegülni (!), mert félnek a bosszútól, a bírósági tárgyalásokra való idézésektől! Tehetetlenül állunk velük szemben! Igaz, hogy emberiességi szempontból más megoldást kellene találni, de minthogy ez idő szerint más megoldás nincs: kérem intézkedését, hogy a lótarás, kereskedés tőlük elvonassék, talán ez majd elriasztja őket más járásba, ha ez sem segít, úgy kérem őket eredeti lakhelyükre visszatoloncoltatni, mert minden ok megvan (!) arra, hogy őket a község be ne fogadja, s nekik letelepedési engedélyt ne adjon.”

A körjegyző levelét hamarosan két másik követte. Az egyik a megye alispánjától érkezett. A szalántai cigányok ellen ugyanis a pécsi székesegyházi uradalom kormányzója, dr. Hanuy Ferenc feljelentést tett a megye alispánjához: a cigánykérdés megoldása érdekében sürgős beavatkozást kért, panaszolva, hogy többszöri panaszuk ellenére sem történt intézkedés, „... méltóztassék a csendőrséget meg-

⁵⁴ BML pécsváradi járás főszolgabírájának iratai 2514/1944. A pécsváradi főszolgabíró 1944. július 1-jei jelentése az alispánnak

⁵⁵ BML A pécsi járás főszolgabírájának iratai 3157/1944.

keresni az iránt, hogy az alárendelt közigazgatási hatóságokkal együtt a cigányokkal szemben a legerélyesebben járjanak el.”⁵⁶

Hogy a panaszok erősen túlzóak voltak, s a cigányok által elkövetett cselekmények nagy valószínűséggel csak kisebb lopások lehettek, azt a főszolgabíró első időben tett intézkedése támasztja alá. Minden bizonnyal megfegyveltek a község cigányait, de törvényes alap szigorúbb eljárásra aligha volt. A Szalánta és Németi község között letelepedett cigányok áttelepítése ügyében azonban eljárt a pécsi törvényszéknél, kérve, hogy a tagosítás során a „mintegy 10 cigánycsalád birtokrészét a szalántai temető mögött jelöljék ki.” „A cigányok ugyanis jelenleg – áll a főszolgabíró átíratában – a két község között elhúzódozó törvényhatósági közút mentén, a községek belsőségének közvetlen közelében laknak, ami úgy közlekedésrendészeti, mint a köz- és állategészségügy szempontjából megengedhetetlen, már csak azért is, mert az iskolába és templomba járó gyermekeket és közöniséget állandóan molesztálják, gúnyolják, ...”.

A főszolgabíró eljárásával aligha elégedtek meg a szalántaiak, és a székesegyházi uradalom intézői. 1942-ben feljelentést tett az Eszterág pusztai gazdaság intézője a cigányok ellen. A lopások tényét a körjegyző és a községi bíró jegyzőkönyvileg megerősítette. A főszolgabíró ekkor már erélyesebben lépett fel, és az alispánhoz küldött jelentésében maga is elismerte „hogy mezőrendőri kihágásuk miatt, a szokásostól eltérően igen szigorúan büntettem, 3 személy ellen internálásuk ügyében véghatározatot hoztam. Azóta panasz nem érkezett, ha újabb feljelentés érkezik, még szigorúbban járok el, és remélem így magatartásuk panaszra okot nem ad.”⁵⁷

A történetben szereplő cigányok közül Kolompár András sorsát tudjuk fellillantani. Hiába fellebbezte meg a főszolgabírói döntést, mellékelve munkásigazolványát, hogy napszámosként, vályogvetőként több gazdának dolgozott, még csekély adót is fizetett, kérelmét elutasították. Miután a főszolgabíró munkakerülés és csavargás címen rendőrhatósági őrizetét és eltávolítását szükségesnek mondta ki, Kistarcsára került. Internálása már 11 hónapja tartott, amikor a toloncház vezetője büntetése megszüntetése érdekében a belügyminiszterhez fordult. A kérelemben igen kedvezően nyilatkozott Kolompár szorgalmas munkájáról és a kereső nélkül Szalántán hagyott család (4 gyermek, feleség, anyós) rendkívül rossz anyagi helyzetére is támogatta szabadon bocsátását. A belügyminiszter kedvező döntése rövid időn belül megérkezett, de Kolompár András akkorra már megszökött. Visszatért családjához Szalántára. Hamarosan elfogták és visszavitték Kistarcsára. Elfogásakor kijelentette, hogy ismét meg fog szökni, mert arra jó oka van, családjáról kell gondoskodnia. 1944 februárjában újbóli szökése után ugyancsak Szalánta környékén fogták el. 1944 augusztusában a hatóságok még szükségesnek tartották internálását.

Kolompár András sorsában természetesen nem az általános cigánysors tükröződik, de itt egyetlen cigány sorsának alakulásában sűrítve megjelent mindaz a probléma, ami a korabeli cigányügyet és annak kezelését jellemezte.

⁵⁶ BML A pécsi járás főszolgabírájának iratai 7950/1944.

⁵⁷ NML A pécsi járás főszolgabírájának iratai 2211/1944.

Vélemények, javaslatok a cigánykérdés megoldására

A kóborcigány-kérdés megoldására született belügyminiszteri rendelet nem oldotta meg a cigánykérdést, s a kóborlást sem gátolta meg, a közigazgatás helyi vezetőitől további intézkedések megtételére nem érkeztek javaslatok. A cigányrazziák végrehajtásáról szóló főszolgabírói jelentések szűkszavúak, csupán arra a tényre szorítkoznak, hogy járásuk területén előállításra sor került-e, s ha igen, milyen intézkedést tettek.

A pécsi csendőrkerület illetékesei azonban nagyon szívükön viselték a csavargás betiltását, a cigányok regulázását, ismételten kezdeményezően léptek fel. A pécsi csendőrszámly parancsnoka 1932-ben felkérte a hegyháti járás főszolgabíráját, „szíveskedne oda hatni, hogy a községi előljáróságok az összes cigányoknak, kik a község felvett lakói, illetőségi bizonyítvánnyal láttassanak el, ez év végéig, hogy azokkal szemben, kiknek ez majd nem lesz meg, a M. kir. Belügyminiszter Úrnak 1916. évben kelt 15 000 BM eln. rendelete értelmében járassunk el.” Mert tervei szerint – írta a parancsnok – az év végéig azzal el nem látott cigányokat kóborcigányoknak fogja nyilvánítani. A parancsnok szerint ez az intézkedés még elégtelen, a főszolgabírók utasítsák a községi előljáróságokat, jelöljenek ki a falvakban cigánytelepeket, ahol a cigányoknak lakóházat kell építeniük. „Mert amennyiben a községek ezt nem tennék meg, úgy az alárendelt őrsök a mai és közegészség legelemibb szabályait kirívó módon sértő cigány putikok (!) lebontására” kapnak parancsot.⁵⁸

A pécsi csendőrkerület parancsnokának akciója természetesen nem maradt titok a megye alispánja előtt. A sásdi főszolgabíró értesítette hivatali felettesét. Az alispán rövid úton lezárta a kérdést. A szárnyparancsnokság indítványát nem tartotta sem keresztülvihetőnek, sem célravezetőnek, mivel a községek „nem kényszeríthetők arra, hogy a cigányok részére lakóházak építésére területeket bocsásson rendelkezésre, annyival inkább nem, mert a legtöbb községnek ily célra alkalmas semminemű ingatlana nincs”, a cigányok pedig anyagiak hiányában nem tudnak építkezni. Nem járul hozzá – írta válaszlevelében –, hogy a főszolgabírák ilyen intézkedéseket tegyenek.⁵⁹

A testület buzgósága nem hagyott alább. Négy évvel később, 1936 nyarán, a M. kir. pécsi IV. csendőrkerület pécsi osztályparancsnoksága újabb indítványt tett. A vármegye alispánjához küldött átiratában az osztályparancsnok a „vármegye területén nagy számban letelepedett, letelepített, valóban azonban még mindig kóborló cigányok” bűnözési adataira hivatkozva, az alispán intézkedését kéri, hogy a „vármegye közbiztonságára oly súlyosan nehezedő cigánykérdés végre gyökeres megoldást nyerjen”.

A parancsnok szerint az egyik legfontosabb tennivaló a cigányok lóttartástól való eltiltása, mert – szól az indoklás „A cigányok lóttartása gyorsan mozgóvá teszi őket”, s megkönnyíti a bűncselekmények elkövetését, a menekülést, „viszont szerfölött megnehezíti a nyomozó csendőr munkáját”. A kóborcigányok ellenőrzéséhez, személyazonosságuk megállapításához cigányigazolványok rendszeresíté-

⁵⁸ BML Alispáni iratok 18255/947 (2763/932)

⁵⁹ BML Alispáni iratok 18255/947 (21249/1932)

sét tartaná szükségesnek, amit fényképpel és ujjlenyomattal is el kellene látni. De még így sem látta teljesen biztosítottnak az osztályparancsnok, hogy a cigány személyazonosságát biztonságosan meg lehet állapítani, további biztosítékként „a cigány testen alkalmazott s az igazolvány számával egyező” tetoválást is szükségesnek tartott.⁶⁰ A csendőrségtől érkezett javaslatot az alispán véleményezésre a járások főszolgabíráinak kiadta. A beérkezett vélemények igen tanulságosak.

A szentlőrinci járás vezetője, miután leszögezte, hogy járása területén a cigányok által elkövetett kihágások és bűncselekmények száma nem emelkedett, „a közbiztonság fenntartásának fokozottabbá tételére minden tekintetben üdvösnek”, hasznosnak és gyakorlatilag is megoldhatónak tartotta a csendőrség elképzelését.⁶¹

A pécsváradi főszolgabíróságról érkezett jelentésben is támogatást kapott a csendőrpáncsnok javaslata. A legfontosabbnak „a cigány személyi adatainak testére történő tetoválását” ítélte a főszolgabíró. A cigányok személyazonosságának megállapítására az arcképes igazolvány rendszeresítését kevésbé vélte célravezetőnek, mert: „a cigányok nagyon sok esetben elcserélnék vagy eldobnák...”⁶²

Nemcsak a lótartást, de minden igavonó tartását megtiltotta volna a cigányoknak a villányi főszolgabíró, mert az állatokat így lehetne megkímélni a rossz tartástól, éhezéstől és megvédeni a többi gazda állatát a fertőzésektől. Pártolta a fényképes, ujjlenyomatos cigányigazolványok bevezetését, és hogy a személyazonosságot kétséget kizáróan meg lehessen állapítani, a „magam részéről ugyancsak kívánatosnak tartanám”, de „véleményem szerint ez szociális szempontok miatt keresztül nem vihető, mert ezen számozással az illető egyén... csupán azért, mert kóborcigány, egész életére meg lenne bélyegezve.” Megvalósíthatónak tartotta viszont a bűnözésen tetten ért kóborcigányok tetoválását.⁶³

A pécsi járás közigazgatásának vezetője a fentebb ismertetett véleményeknél részletesebben fejtette ki álláspontját. Mint jelentésében írta, járása területén nem adott ki cigányigazolványokat, s a jövőben sem tartja indokoltnak, hogy a „letelepedett, letelepített, valójában még mindig kóborló cigányok” részére igazolványokat adjanak ki, mert a kóborlók a legkritkább esetben hagyják el a megye területét, tapasztalata szerint főleg a járás területén kóborolnak, és egyébként sem tartanák maguknál az igazolványt.

A cigányok személyazonosságának megállapítására a fényképes, ujjlenyomatos igazolványt sem tartotta alkalmasnak, de komolyan foglalkoztatta a tetoválás lehetősége. A csendőrségi javaslatot továbbfejlesztve „egyszerűbb és eredményt biztosító gyakorlati” megoldást javasolt: „a cigány születési helye és ideje, vagy pedig a vármegye kezdőbetűje, a járások római számmal megjelölt és a községek arab számmal megjelölt számjegye lenne a karjukra, vagy a mellükre teto-

⁶⁰ BML Alispáni iratok 18255/947. (10912/alisp. 1936)

⁶¹ BML Alispáni iratok 18255/947. A szentlőrinci főszolgabíró jelentése a 10912/alisp. 1936. számra (4226/1936)

⁶² BML Alispáni iratok 18255/947. A pécsváradi járás főszolgabírájának jelentése a 10912/alisp. 1936. számra (3501/1936)

⁶³ BML Alispáni iratok 18255/947. A villányi főszolgabíró jelentése a 10912/alisp. 1936. számra (2543/1936)

váltatva.” A körorvosok a himlőoltásokkal egy időben a tetoválásokat is elvégezhetnék. A főszolgabíró még arra is szakított időt – mint jelentéséből kiderült –, hogy a tetoválás költségei iránt érdeklődjön. „A tetoválás kérdésével foglalkozó Beóthy Konrád dr. egyetemi tanársegéd” tájékoztatása alapján – közölte hivatali felettesével – a tetoválás költsége minimális és egy betű tetoválása csupán 10 percet vesz igénybe.⁶⁴

A mohácsi járás főszolgabírójának véleménye szerint a cigányok kivétel nélkül (tehát a nem kóborok is) csakis a községi elöljáróságok írásos engedélyével tarthassanak lovat. Akinél engedély nélkül lovat találnak, azt kobozzák el. A cigányok személyazonosságának megállapítására javaslatba hozott fényképes, ujjlenyomatos igazolványok bevezetését, mint alkalmatlant elvetette. Helyette az országos cigánynévjegyzék elkészítését indítványozta és „ámbár kissé drasztikus és középkori jellegű eljárás”, de minden cigány testére a névjegyzék sorszámát tetováltatta volna.⁶⁵ Mindezeknek azonban csak országosan történő rendezés esetén látta értelmét.

A sásdi járás vezetőjének a vármegye alispánjához küldött jelentésében jóval több kérdést érintett, mint kartársai, s mint a csendőrség pécsi osztályparancsnokának javaslatai között szerepelt. Javaslatai „a mind gyakrabban elszaporodó cigányok megrendszabályozására” vonatkoznak. A jelenleg érvényben lévő jogszabályokat nem tartja alkalmasnak „a most már veszélyessé váló cigánykérdés radikális megoldására”. A sásdi előterjesztő elsősorban preventív intézkedések bevezetésével vélte elérhetőnek a cigányok által elkövetett bűnözések – lopások – megszűnését. Ehhez a „kóborcigányok szaporodását” kellene meggátolni, amit véleménye szerint egyszerűen megoldhat, ha az erdőbirtokos uradalmaknak és magánszemélyeknek megtiltanák a munkára felfogadott cigányok erdőbe történő letelepítését, akiket az irtás, gyökéreltávolítás, ritkítás stb. elvégzése után elküldenek az erdőkből.

Másodsorban – szól a javaslat – az év egy meghatározott napján az ország egész területén valamennyi cigányt össze kellene írni. Az elkészült, minden személyi adatot tartalmazó nyilvántartásokat a továbbiakban törvényhatóságokként kellene vezetni. Minden 10 éven felüli cigány részére cigányigazolványt kellene kiállítani, s az igazolvány számát a megye kezdőbetűjével „erre gyakorlott egyének a cigányok bal felső karjába” tetoválnák.

Törvényhatóságokként munkatáborokat állítana fel a sásdi járás vezetője, ahová minden cigányt, akinek nincs munkája, vagy nem akar dolgozni, elhelyezne, ahol teljes ellátás mellett köteles lenne dolgozni. A nőket természetesen elkülönítené a férfiaktól.

A cigányoktól megvonna minden jármű- és jószág tartási jogot. Mindezek mellett a preventív intézkedések zárásaként kötelezné a cigányokat a törvényes házasságkötésre, havonta kötelező orvosi vizsgálatra és „közbiztonsági szempontból a csendőrsők által alapos ellenőrzés alá vétetnének”. Ezekkel az intéz-

⁶⁴ BML Alispáni iratok 18255/947 A pécsi járás főszolgabírójának jelentése a 10192/alisp. 1936. számra (4117/1936)

⁶⁵ BML Alispáni iratok 18255/947 A mohácsi járás főszolgabírójának jelentése a 10912/alisp. 1936. számra (3994/1936)

kedésekkel „hasznos polgáraivá válnának az államnak” – zárja le a megteendő megelőző intézkedések sorát a főszolgabíró. Véleménye szerint a cigányokra kiróható büntetések is elégtelenek, a cigányok elzárása és toloncolása költséges, ezért a kihágásokat botbüntetéssel, a súlyosabb delictumokat dologházba utalással és hosszabb ideig tartó szabadságvesztéssel sújtandók. Ha „ezen radikális intézkedések megvalósíthatóak lennének, a cigányok egy része az ország területéről nyomban kivándorolna és a külföldi cigányok beszivárgása is megszűnne. Ez pedig a magyar faj szempontjából kívánatos lenne.”⁶⁶

A siklósi járás vezetője véleményes jelentésében a javaslatba hozott intézkedések közül egyedül az arcképes, ujjlenyomatos igazolvány bevezetését támogatta. A lótartástól való eltiltást és a tetoválást határozottan elvetette, mert azok „egész jogrendszerünkkel való szembehelyezkedést és a magánjog súlyos korlátozását jelentenék”.

A beérkezett javaslatok és vélemények aligha nyerték el a megye első választott tisztségviselőjének tetszését, mert a csendőrkerület osztályparancsnokának elküldött válasza meglehetősen rövid és általános: „a cigányügy gyökeres és végleges rendezését a közrend szempontjából magam is kívánatosnak és szükségesnek tartom – írta az alispán –, de javasolt intézkedéseinek foganatosítására azonban törvényes alap híján jogköröm nincs”, azokat csak törvényhozással, vagy kormányintézkedésekkel lehetne életbe léptetni, ezért „szíveskedjék javaslatát magasabb parancsnoksága útján a M. kir. Belügyminiszter Úr elé terjeszteni.”⁶⁷

A baranyai járási főszolgabírók javaslataikkal nem álltak egyedül az országban. 1934-ben Endre László „A kóborcigány-kérdés rendezése ügyében” címmel a „Magyar Közigazgatás” hasábjain már közzétette cigányellenes javaslatait: a kóborcigányok koncentrációs táborokba (mint kényszermunka-táborba) gyűjtését és a megsemmisítés egyik konkrét eszközét, a sterilizálást e táborokon belül. Később, mint közismert, zsidó- és cigányellenes elgondolásai „kiérleltébbek” lettek és sajátos gyakorlati megvalósítást is nyertek.

A Magyar Közigazgatás 1936-ban újabb megoldási javaslatokat közölt, Varsányi István szolgabíró tollából „Cigánykódex” címmel. Vassányi javaslatai között szerepelnek – a lovak, járművek elkobzása, a botütés bevezetése, a munkakényszer, az eltávolíthatatlan vegyszerrel történő testi megjelölés – azok, melyeket a baranyai főszolgabírák is szóba hoztak. De Vassányi írásai 1936 őszén jelentek meg, a Baranyában készült jelentések azonban 1936 július–augusztusban készültek.⁶⁸ Hogy a nyilvánosságot kapott Vassányi-féle ötletek nem voltak a magyar közigazgatási apparátusban általánosan elfogadottak, arra bizonyíték, hogy akik a lap hasábjain válaszoltak, nem értettek egyet vele.⁶⁹ A cigányokat állandóan megregulázni óhajtó csendőrség lapjában, a „Csendőrségi Lapok”-ban szintén jelentek meg

⁶⁶ BML Alispáni iratok 18255/947 A sásdi főszolgabíró jelentése a 10912/alisp. 1936. számra (3994/1936)

⁶⁷ BML Alispáni iratok 18255/947 A siklósi főszolgabíró jelentése a 10192/alisp. 1936. számra (4016/1936)

⁶⁸ Endre és Vassányi javaslatait lásd: Purcsi Barna Gyula: Cigányellenes javaslatok és razziaák Pest megyében Endre László alispánsága idején (1928, 1939–1944) = Pharrajimos, 2004. 44–47. p.

⁶⁹ Karsai... i.m. 1992. 44–45.p.

különböző cikkek a cigányokkal szembeni eljárások szigorításának szükségességéről, de azok is elsősorban az ujjnyomatos nyilvántartást sürgették. A csendőrség központi parancsnokságán azt csak 1940. augusztus 1-jével vezették be, s 1941 májusáig 2475 cigányt vettek nyilvántartásba. A törekvés persze az volt, hogy „a Magyarországon élő összes cigányok ujjnyomat alapján nyilvántartásba kerüljenek, akár követtek el bűncselekményt, akár nem (mert bármikor követhetnek el).”⁷⁰

Baranya vármegye közigazgatásának vezetője és törvényhatósági bizottsága a cigánykérdés megoldására hozott központi normákat elégségesnek vélték a probléma megoldására, legfeljebb azok szigorúbb végrehajtását látták szükségesnek.

A korszakban Baranya vármegye közgyűlése először 1938-ban vette napirendjére a cigánykérdést.⁷¹

Zala vármegye törvényhatósági bizottsága a cigánykérdés megoldására ugyanis felterjesztéssel élt a miniszterelnökhöz, javasolta többek között, „hogy a telepítési törvény keretében e célra megveendő nagyobb ingatlanokon” gyűjtsék össze a cigányokat, „kellő államrendőri felügyelet alatt” tanítsák meg őket földművelésre és „gyermekük kellő iskoláztatásával polgárisításuk eredményesen keresztülvihető”. Baranya vármegye törvényhatósági bizottsága rendes közgyűlésén támogatásáról biztosította a zalaiakat, de saját részről is tett felterjesztést: a polgári társadalomba való beilleszkedésre alkalmassá vált cigányok részére a szabad település biztosítását tartotta szükségesnek, és az örökölhető, s utódokra is kiható fertőző betegségekben szenvedő cigányok továbbzaporodásának meggátlására intézkedés kiadását tartja szükségesnek, magyarul az e kategóriába eső cigányok sterilizálását javasolta.

Baranya vármegye közgyűlése még két alkalommal foglalkozott a cigánykérdéssel. Mindkét esetben a belügyminiszterhez küldött feliratot, sürgetve a rendezést. 1941-ben a korábbi javaslatait erősítette meg, csupán azzal egészítette ki, hogy a Délvidék felszabadulásával a megye cigánynépessége növekedett, ezért különösen fontos lenne a cigányügy mielőbbi országos rendezése.⁷²

Hasonló tartalmú közgyűlési határozat született egy évvel később is. A belügyminiszter mielőbbi szíves intézkedését kérve a korábban felterjesztett indítványt, egy talányos mondattal egészítették ki: „... esetleg a most folyó háborús viszonyokkal kapcsolatban kínálkozó lehetőségek kihasználásával” véglegesen rendezni lehetne a cigánykérdést.⁷³ Semmi utalás nem lelhető fel arra nézve, hogy a fentebb idézett mondat mit takar.

A megye alispánja 1944. május 30-án szokásos évnegyedes jelentésében tett említést cigányokról, de egészen más összefüggésben. Baranyában nyolc hónap alatt két alkalommal ütötte fel a fejét a kiütéses tifusz: Marócsa és Okorág községekben, illetve a Kísszentmártonhoz tartozó cigánytelepeken. Valamennyi beteg cigány volt. „Tekintettel a cigányok kóborlási hajlamára, a vármegye egész terü-

⁷⁰ Karsai... i.m. 1992. 42–43. p.

⁷¹ BML Baranya vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve 169 kgy/1938.

⁷² BML Baranya vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve 89 kgy/1941.

⁷³ BML Baranya vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve 149 kgy/1942.

tén elrendeltem a cigánytelepek 3 hétre való lezárását, a cigányokat 3 hónapra a vásárokról is kitiltottam” – jelentette intézkedését az alispán.

A harmincas évek közepétől ismételten felélénkülő, országos rendezést sürgető megyei feliratok, s a különböző szaklapok hasábjain napvilágot látó, egyre radikálisabb megoldási ötleteket tartalmazó cikkek ellenére a magyar politikában alig-alig játszott szerepet a cigánykérdés. Csak kevesen tartották fontos, el nem odázható belpolitikai kérdésnek. A Parlamentben néhány interpelláció ugyan elhangzott „... a magyar falu fáját pusztító fagyöngyöknek” nevezett cigányok rendszabályozásának sürgetéséről, de azok a képviselők körében sem arattak sikert.⁷⁴

A zsidótörvény felsőházi vitájában Orsós Ferenc professzor, a Magyar Orvosi Kamara elnöke a németországi cigányvizsgálatok adataira hivatkozva hiába érvelt, hogy a magyar–zsidó vegyes házasságok mellett a magyar–cigány vérkeveredést is tiltsák meg, javaslatát nem fogadták el.⁷⁵

A megyei közigazgatás alsó és középszintű vezetői és alkalmazottai 1944 tavaszán elsősorban a zsidókérdés lebonyolításával foglalkoztak, de a cigányrazzákat sem mellőzték. Az évi első szokásos razziaát május elején megtartották a megyében.

A pécsváradi járás főszolgabírája az akcióhoz kapcsolódva megkérdezte járása jegyzőit és a csendőrök parancsnokait, hogyan képzelik a cigánykérdés megoldását. 6 jegyzőnek 1 csendőrőrsnek javaslata, ötlete nem volt. A püspöklaki körjegyző megoldásra tett javaslata „ezen közveszélyt jelentő faj gyűjtőtáborba vitessék”, valamivel bővebben fejtette ki véleményét a véménydi helyettes körjegyző, aki az „olyféle intézkedést, mint a zsidóságnak gettóba való összpontosítása, ahol az ellenőrzésük úgy közrendészeti szempontból, mint munkára való kényszerítéssel megoldható lenne”. Hasonló álláspontot fejtett ki a pécsváradi jegyző is: „a cigányokat is, mint a zsidókat zárt helyre kellene összegyűjteni, hogy a betegségek továbbhurcolását, [...] a bűnesetek elkövetését [...] meg lehessen akadályozni. A Palotabozsokról beérkezett vélemény szerint nem minden cigányt „csak a magyarságba beolvadni nem tudó »oláh« cigányokat kellene koncentrációs táborba összegyűjteni, ahol a háborús termelés, illetve munkaszolgálat javára lehetne őket kényszermunkásokként foglalkoztatni.” A hosszúhetényi körjegyző megoldási javaslata: állandó lakóhelyet kell kijelölni a cigányok számára, amit csak igazolt munkavállalás esetén hagyhatna el. Voltak akik pusztán gyakoribb razziaák tartásával megoldhatónak vélték a problémát. A főszolgabíró maga is a kemény eljárás, a radikális megoldás híve; „Addig is míg a cigányok koncentrációs táborokba gyűjtése meg nem történhetik, meg kellene tiltani teljesen a cigányok közlekedését a háború tartama alatt.”⁷⁶ – javasolja alispánjának a megoldást.

A válaszokból nem nehéz észrevenni, hogy a köztisztviselői réteg egy részétől egyáltalán nem állt távol a cigánykérdés radikális megoldásának támogatása. S 1944 június elején – amikor a jelentések zöme íródott, – már ott volt a példa és

⁷⁴ Purcsi... i.m. 2004. 70–72.p.; Karsai... i.m. 1992. 36–41. p.

⁷⁵ Orsós Ferenc: A házassági törvényfajvédelmi kiegészítése a Felsőház előtt. MONE Orvostársadalmi Szemle, 1941. augusztus 1.

⁷⁶ BML A pécsváradi járás főszolgabírójának iratai 2514/1944.

a szervezési tapasztalat is. Nem véletlen, hogy a zsidóságot kirekesztő, gettóba záró eljárások szerepeltek a cigányságtól megszabadulni vágyók indítványában.

Cigány katonai munkaszázadok

A cigányokat a honvédelmi tárca nem kezelte nemzetiségként, a katonai szolgálatra alkalmasokat a hadseregbe sorozta. Ellátatlan hozzátartozóinak éppúgy járt a hadisegély, mint a magyar honvédek családjának. Egy-két esetben előfordult, hogy a községi előljáróságok elutasították a cigány jogosultat, leggyakrabban előhozott indokuk: nem voltak törvényes házások, a bevonult nem az eltartójuk.

Igy járt el az erdősmecskei előljáróság is, amikor Orsós Annának és két gyermekének járó hadisegély kifizetését annak többszöri kérelme ellenére megtagadta, mert a katonai szolgálatot teljesítő Orsós Jánossal „vadházasságban” élt. Orsós Anna panaszával a főszolgabíróhoz fordult. A pécsváradi főszolgabíró a község jegyzőjét utasította a törvényes eljárásra, emlékezetébe idézve a rendelkezést: „... a törvénytelen gyermek és házastárs után is megjár a hadisegély, ha a család éves jövedelme nem éri el a 960 pengőt”. A főszolgabíró a kérelmezők helyzete alapján ezt nem valószínűsítette, ezért „minden egyéb vagyoni és kereseti viszony, körülmény vizsgálata nélkül a kért segélyt már a magam részéről is igen megjárónak tartom. Az új véghatározatot mutassa be és a hadisegély kifizetését jelentse!” – utasította az erdősmecskei jegyzőt.⁷⁷

A cigány munkaszázadok felállítását a Honvédelmi Minisztérium 1944. augusztus 23-án rendelte le. Országosan 50-60 század felállítását tervezték, 10–12 ezer fővel. A Belügyminisztériummal közösen kiadott rendelet szerint az ország egész területén a kóborcigányok és a letelepedett, foglalkozás nélküli cigányok közül a 18–52 éves „összes munkabíró cigány férfiakat” akarták összegyűjteni. Egy-egy század létszámát 213 főben határozták meg. A századokhoz minden egészségügyi tiszthelyettesi helyre zsidó orvost és egy zsidó mérnököt is beosztottak.

A századok felszerelésének részletes szabályozására is gondoltak: a cigány munkaszolgálatosok saját polgári ruhájukban és nemzeti színű szalaggal karjukon (csak addig, amíg a megkülönböztető jelvény el nem készül) kell dolgozniuk. A precíz rendeletalkotók figyelme arra is kiterjedt, hogy az előírásoknak megfelelően a saját ruhájukat viselők jogosultak ruhakoptatási díjra.

A munkaszázadok cigányságának összegyűjtését szeptember 20-ig kívánták befejezni.⁷⁸

A két miniszter által kiadott rendelet az 1944. évi magyarországi cigánylakosság egy részét érinthette. Mivel megalkotói nem határozták meg, hogy ki tekinthető cigánynak. A cigányok összegyűjtését ténylegesen végző rendőri és csendőri erőkre bízta annak eldöntését, kit minősítenek kóbor, kit letelepedett, de állandó munkával nem rendelkezőnek.

A cigány katonai munkaszázadok felállításáról szóló BM-HM rendelet az ország katonai helyzetét figyelembe véve későn született, az ország egyes területei-

⁷⁷ BML A pécsváradi járás főszolgabírójának iratai 4236/1942.

⁷⁸ Karsai László: Cigány katonai munkaszázadok Magyarországon 1944–1945. = Hadtörténelmi Közlemények. 1991. június, 104. évf. 2. sz. 157–166. p.

re történő eljutása is kétséges. Baranya alispánja szeptember 7-én megkapta. Mivel az alispáni elnöki iratok megsemmisültek, csak a tényt tudjuk regisztrálni az iktatókönyv alapján.⁷⁹

Baranya területén minden bizonnyal összeszedték azokat a cigányokat, akikre a rendelet vonatkozott, vagy akikre az akciót végző csendőrök vonatkoztatták.

Bükkösd községből elvitték a kóbornak minősítetteket. A község körorvosa ugyanis a következőt jelentette 1944. október 31-én a szentlőrinci főszolgabírónak: „Jelentem, hogy az elmúlt hó folyamán a cigánytelepeket több ízben megnézve, azokat tűrhető rendben találtam. A cigányok közül többen munkaszolgálaton vannak, az itthon lévők közt tetvest nem találtam. A rendtelenségek miatt a helyszínen intézkedtem.”⁸⁰

Alsószentmártonból ugyancsak kerültek munkásszázadokba az ott élő cigányok közül. Az otthon maradottak félelmükben az alispánhoz fordultak segítségért. „Közülünk többeket elvittek. Hogy miért és hová azt nem tudjuk. Attól félünk, hogy minket is kóborcigányoknak néznek és elvisznek...”. Hazafias tisztellettel. Jovánovics Mihály bíró.⁸¹

A siklósi főszolgabíró vizsgálta ki az ügyet. Jelentésében – október 4-én – a következőkre tért ki: „Tisztelettel jelentem, hogy a cigányokat a 276 eln./1944 alisp. rendelettel közölt BM r. alapján vitték el. A rendelet b. pontja szerint a letelepedett foglalkozás nélküli cigányokat össze kellett szedni. A végrehajtott csendőrőrsök foglalkozás nélkülinek minősítették azokat, akiknek szerződésük nem volt. Az elvitt cigányok egy része mezőgazdasági napszámos, így szerződése nincs. Azonban nap-nap után járnak napszámba. Elvitelük az őszi munkálatokat késleltetik. Miután nevezetteket erődítési munkálatokra veszik igénybe interveniálni nem óhajtok. Kérem azonban Méltóságod közbenjárását, hogy őket itt a járásban a Dráva parti erődítéseknel alkalmazzák.”

Teljesen érthető, hogy a főszolgabíró a rendelettel össze nem egyeztethetőnek tartja a csendőrség eljárását. Azt szeretné, hogy ne távoli erődítési munkálatoknál dolgoztassák az ő cigányait, hanem a közelinél, s így váltsák fel körzetének ott dolgozó lakosait.⁸²

De szedtek össze a csendőrök október 10. előtt cigányokat a helesfai körjegyzőség területéről is, és a Pécsi Erdőhivatalnál fakitermelésen dolgozó cigány embert is elvitték, róla pontosan tudjuk, hogy Véméndre került.⁸³

A ténylegesen felállított katonai munkásszázadok számát nem ismerjük. Egészen bizonyosan lehet azonban tudni, hogy Véménden felállították a 32/I-II. cigány katonai munkásszázadot. Az ide bevonultatottak családjának fizették a hadisegélyt. Nagybicsédről Kolompár Jánost és Kolompár Lajost vitték el. Mindkettőjük szeptember 23-án vonult be. Bánfáról Kolompár Mihály került Véméndre, a

⁷⁹ BML Alispáni eln. iktató 276. sz. 15740/VII.res számú BM–HM rendelet a cigány katonai munkásszázadok felállításáról. 1944. IX. 7.

⁸⁰ BML A bükkösi körorvos 4/944. sz. jelentése a szentlőrinci főszolgabírónak.

⁸¹ BML Alispáni iratok 16300/1944. Az alispán 1944. augusztus 24-én kapta a levelet.

⁸² BML A siklósi járás főszolgabírójának iratai 9154/1944.

⁸³ BML Pécs sz. kir. város Erdőhivatalának iratai 739/1. 746/1944. erd. 1944.

formanyomtatványon érkezett értesítés szerint október 18-tól járt családjának a hadisegélyt.⁸⁴

A honvédelmi törvény értelmében honvédelmi munkára volt kötelezhető minden 14-70 életéve közötti személy. A „totális és korszerű háború sikerét” előmozdítani szándékozó kerettörvény (1939:II.tc.) tette lehetővé, hogy a fegyveres szolgálatot nem teljesítő magyar állampolgárok „közérdekű munkát” végezzenek. A törvény rögzítette a „honvédelmi munkakötelezettség” és a „közérdekű munkaszolgálat” fogalmát.⁸⁵ A közérdekű munkaszolgálat azokra terjedt ki, akik fegyveres katonai szolgálatra alkalmatlanok voltak. Az ide behívottak honvédegyéneknek számítottak.

A katonai behívások és a veszteségek egyre inkább éreztették hatásukat a gazdasági életben. A szabad munkaerő létszáma egyre kisebb lett. Bár a mezőgazdaságot nem militarizálták olyan mértékben, mint az ipart, egyre több nagy mezőgazdasági üzem, erdőgazdaság küszködött munkaerőhiánnyal. Baranyában is ez volt a helyzet. A létfontosságú mezőgazdasági munkák elvégzéséhez a járási főszolgabírók számos esetben rendeltek ki, minden felsőbb utasítás nélkül honvédelmi munkajeggyel cigányokat betakarításra, és egyéb mezőgazdasági munkára. Valamennyi járási főszolgabírói anyagban található 8–10 fős kirendelések. A főszolgabírók előszeretettel vették ilyenkor igénybe a helybeli cigányokat.⁸⁶

Pécs sz. kir. város Erdőhivatala 1942-től a m. kir. 642. munkavezető törzs parancsnoksága alá került, mint „előkészületi intézkedésre kötelezett” gazdaság.⁸⁷ Az erdészet vezetőjének komoly gondot jelentett az előírt mennyiségű fa kitermelése, de a fenti intézkedéssel a gazdaságban honvédelmi munkaszolgálatot teljesítők dolgoztak. Az erdészeti nyilvántartás csak a nevet, születési évet és ritkán a lakóhelyet rögzíti, nem jelöli valakinek a cigány voltát. Az oda kirendelt cigány személyek számát megbecsülni nem lehet. A cigányság körében kedvelt nevek alapján vélelmezhetően cigány személyeket vettek igénybe honvédelmi munkaszolgálatra Bános, Abaliget, Nagybicsérd, Cserdi, Mánfa, Bakóca, Mecsekszabolcs községekből.⁸⁸

Komárom

A nyilas hatalom átvételét követően felerősödött a cigányok üldözése és a teljes megsemmisítésük kísérletéig jutott el. A magyar cigányok megtapasztalták az üldöztetés borzalmának minden állomását, kezdve az összegyűjtéstől, koncentrációs és haláltáborokba történő deportálásukig a Harmadik Birodalom területére.

A Szálasi-puccsot követő napon jelent meg az a rendelkezés, amely kivétel nélkül minden cigányra vonatkozott, a déli hadművelleti terület kormánybiztosa adta ki. Az intézkedést a pécsi IV. Csendőrpáncsnokság kezdeményezte.

⁸⁴ BML Nagybicsérdi körjegyzőség iratai 5301/I., %302/I., Szentdienesi körjegyzőség iratai 3617/1944

⁸⁵ Magyar Törvénytár. 1939. évi törvénycikkek. Budapest, 1940. 6–128. p.

⁸⁶ BML A pécsváradai járás főszolgabírójának iratai 3789/1944; A szentlőrinci járás főszolgabírójának iratai 5015/1944, 3348/1944

⁸⁷ BML Pécsi Erdőhivatal iratai 344/1944

⁸⁸ BML Pécsi Erdőhivatal iratai 502/1944 erd., 362/erd. 1944, 334/erd. 1944, 417/1944 erd., 111/1944 erd.

A kormánybiztos az alábbiakkal indokolta rendeletét: „A munkaszolgálatba behívott, valamint egyes királyi ügyészségek által munkára kiadott cigányok közül többen megszöktek, s ezek, valamint visszamaradt családtagjaik a közbiztonságra fokozottabb mérvben veszélyessé váltak, [...] sőt egyesek fegyverrel bandákba is verődtek és magatartásukkal olyat kelthetnek, hogy partizánokhoz tartoznak”.⁸⁹ Ezért a cigányok állandó tartózkodási helyüket nem hagyhatják el, csak rendkívül indokolt esetben a községi előjárók engedélyével. Aki engedély nélkül elhagyja tartózkodási helyét büntetendő és internálandó.

Az intézkedést kezdeményező csendőrparancsnokság vélelmezhetően névjegyzéket is kért a közigazgatási hatóságokból a területükön élő cigányokról.⁹⁰

Az 1944. november első napjaiban Baranyában, vagy egyes térségeiben csendőrségi akcióról jóformán írásos dokumentum nem maradt fenn. Ritka kivételnek számít a nagybicsérdi helyettes körjegyző jelentése, melyet 1944. november 4-én küldött a szentlőrinci főszolgabírónak: „Jelentem, hogy folyó hó 2-án a szabadszentkirályi csendőrparancsnokság távbeszélőn közölt 216/1944. sz. felhívása alapján a mai napon reggel 5 óra 5 kocsni előfogat volt előállítandó és a fogatok igénybe vételével a nagybicsérdi és a kisbicsérdi cigánytanyán lévő összes cigányokat, nemre, korra való tekintet nélkül az 5 előfogat igénybe vételével és csendőrkarhatalmi kísérettel Pécsre szállították.

Semmiféle tekintetben, semmi nemű felvilágosítással ezzel kapcsolatban a csendőrors nem szolgált.”

A jegyző egyébként mindkét községben összeíratta a cigányok ingóságait, a kisbicsérdiek állatait. Hivatali előjárójától kért intézkedést „mert az állatok tartás és gondozás nélkül nem maradhatnak, mert pusztulásnak lennének kitéve, s a kunyhókba zárt ingóságok is biztos elhelyezést igényelnének, mert a rozoga kunyhók lezárt ajtaja kellő biztosítékot nem nyújt.”⁹¹

Pécsváradon 1944. november 9-én hirdette ki a közjegyző a déli hadművelési terület parancsnokának rendeletét.⁹² Onnan tehát november elején nem vitték el a cigányokat.

A razziákon összegyűjtött cigányokat Pécssett rakták vonatra és a komáromi Csillag-erődbe szállították. Ide szállítottak százával politikai foglyokat, elfogott zsidókat, internált magyarokat és szerbeket, s rendőrileg összegyűjtött az állam rendjére veszélyesnek tartott „nemkívánatos elemeket”. A cigányok a „társadalomellenes” kategóriába kerültek.

A Csillag-erődbe hurcolt romák sorsa különösen sanyarú volt. Sokan családstól, apró gyerekekkel, kiéhezetten érkeztek. Többségük azt sem tudta hol van. A napi nyomorúságos ételt legtöbbször marokból, vagy rozsdás konzervdobozzal meregetve kellett elfogyasztaniuk.

Az összezárttság, az éhség és a mosdatlanság miatt hamar megjelentek a fertőző betegségek. Orvosi segítséget nem kaptak.

⁸⁹ BML Alispáni iratok 18255/947

⁹⁰ Karsai... i.m. 1992. 119. p.

⁹¹ BML A szentlőrinci főszolgabírórság iratai 8944/1944

⁹² BML A pécsváradai körjegyzőség iratai 4879/1944

A munkaképes férfiakat és nőket kiválogatták és a Harmadik Birodalom különböző táboraiba szállították. A munkára alkalmatlan nőket, gyerekeket valamikor december végén elengedték. Ellátás és papírok nélkül.

Bársony János 2004-ben közreadott Települések-események c. listájában 29 baranyai települést sorol fel, ahonnan cigányokat vittek el kényszermunkára, Komáromba, s különböző koncentrációs táborokba.⁹³

Összegezés

A két világháború közötti időszakot Pomogyi László jogtörténész az intézményes diszkrimináció korának nevezi. A diszkrimináció, mely a cigány populációt sújtotta több jellegzetességet mutat. Ezek legfontosabbika, hogy a megkülönböztetés faji jellegű volt: az etnikai jegyeket is mutató társadalmi réteget, a cigányságot „mint fajt” zárták ki egyes jogok gyakorlásából. A normák ugyan többnyire a kóborcigányokra vonatkoztak, de alkalmazásuk során a végrehajtó hatóságok tetszésétől függött mire alkalmazzák. A gyakorlat mindig kiterjesztő volt. A megkülönböztetés intézményes jellegét mutatott.

Nem lehet bizonyítani, mint ahogy az ellenkezőjét sem, hogy azokról a területekről, ahonnan a cigányokat elhurcolták valamilyen központi utasításnak tettek eleget. Baranyában is volt olyan község, ahonnan elvitték a cigányokat, volt, ahonnan nem.

Azok az erőszakos eljárások, melyek a háború utolsó szakaszában a cigányokkal szembeni hatósági, csendőri magatartásban megjelentek, szerencsére Baranyában nem tartottak sokáig. A nyilas kormány hatalomra jutását követően Baranyában rövid idő múlva véget ért a háború. A cigányok összegyűjtésére és megsemmisítésére indított lokális akciókat, már sokkal rosszabb feltételek között kezdték meg a német megszállók és hazai segítők, mint a zsidók esetében.

De nem lehet kétségünk, ha hosszabb idő áll rendelkezésükre „a gyökeres és végleges” megoldás híveit semmi sem tartotta volna vissza, hogy e népcsoport teljes megsemmisítésére vonatkozó terveiket véghez vigyék.

⁹³ Alsószentmárton, Baksa, Berkesd, Kisbicsérd, Nagybicsérd, Bogádmindszent, Bükkösd, Cserdi, Dunaszekcső, Egerág, Hosszúhetény, Kiskassa, Komló, Mágocs, Megyefa, Mohács, Nagypeterd, Pécs, Málom, Mecsekszabolcs, Püspökszenterzsébet, Rózsafa, Siklósnagyfalu, Sumony, Szalánta, Szászvár, Vásárosdombó, Versend, Véménd. Táborok: Dachau, Berlin, Mauthausen, Buchenwald, Ravensbruck, Linz, Sering. = Pharrajimos, 2004. 135–183. p.

NAGY IMRE

**A KÖZÉPKORI PÉCSI EGYETEM
ÉS A „PÉCSI EGYETEMI BESZÉDEK”
(ÖTTORONY II.)**

*Vos estis sal terre. Vos estis lux mundi.
(Máté 5, 13; 5, 14.)*

1796-ban történt, hogy a győri szeminárium kispapjai előadtak egy igen érdekes színművet, egyikét azon munkáknak, amelyeknek forrása Plautus *Menaechmi* című vígjátéka. A leleményes átdolgozó Rájniss József volt, a jeles költő, akit leginkább az antik időmértékes verselés egyik meghonosítójaként, a klasszikus triász tagjaként ismerhet a mai olvasó. A szóban forgó mű, *Az ikerek* című komédia cselekményét az átültető Nagy Lajos királyunk korába helyezi, s az Adriai-tenger partján, Jádra városában lépteti fel a szereplőket, amely akkor a magyar királysághoz tartozott. A dráma sokszínű, a nyelv több változatát beszélő szereplőgárdájának egyik alakja számunkra különösen figyelemre méltónak tűnik: Matska Pali kettős arcélú figura: tanult fő, akit hányatott sorsa olykor az élődsi megalázó helyzetébe kényszerít, s ezt humorral, az okos ember ironikus fölényével veszi tudomásul. Büszkén hivatkozik arra – és most mi ezért idézzük meg alakját –, hogy a híres „Pétsi Mindenességben” tanult, és az ottani neves professzoroktól szerezte tudományát. Alakja azt bizonyítja, hogy a középkori pécsi egyetem emléke olyannyira élt művelt körökben a 18. század végén (Rájniss történész kortársai közül Wallaszky Pál, Koller József és Katona István is említi az intézményt), hogy a költő Nagy Lajos korának színpadi megrajzolása során a miliórajz, a korfestés egyik jellegzetes elemeként hivatkozik rá.¹

A középkori egyetemek létrejötte, így a pécsi „studium generale”-é is, elválaszthatatlan a római katolikus egyház kultúrateremtő, tudományápoló tevékenységétől. Ennek a törekvésnek intézményelméleti összefüggése is van. Az egyház ugyanis „erősen szerteágazó és bonyolult igazgatással, jogrendszerrel és igazságszolgáltatással rendelkező szervezet”, s mint ilyen: sajátos, különleges szerepet betöltő intézmény.² „Az egyház [...] hierarchikusan tagolt, üdvösségintézményes közösség” – írja a kérdés monográfusa. Hármass feladatköre a tanítói, a papi és a kormányzási tevékenység. Az intézményi jelleg mindhárom funkcióra kiterjed. Olyan emberek képviselik, akik önmagukat az isteni terv, gondviselés eszközeinek tekintik, mások felé irányulva pedig az üdvözülés szolgálóként végzik munkájukat.³ E kettős ívű, mégis egységes feladatkör betöltésének nagyobb hatékonysága érdekében bontakozik ki az a műveltségpallérozó tevékenység, amelynek során az egyház intézményén belül, de legalább is ahhoz szorosan kötődve, más, speciális szerepű – a

¹ Nagy Imre: „A két egyhaziak” (Magyar Menekmusok). = A magyar színjáték honi és európai gyökerei. Demeter Júlia (szerk.). Miskolc, 2003. 391–401.

² Fügedi Erik: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Budapest, 2004. 101–134 p., i.h.: 101. p.

³ Cserháti József: Az Egyház. Saját tanítása tükrében. Budapest, 1964. Különösen: 320–335. p. i.h.: 321. p.

későbbiek során különböző mértékben szekularizálódó – intézmények jönnek létre. Ilyen például a könyvtár és az egyetem.

A Rájnis szereplője által emlegetett „Pécsi Mindenesség” az európai alakulatok közül nem a párizsi (universitas magistrorum), hanem a bolognai modell (universitas scolarium) követte. A 15. század derekán, húsz éven belül, négy közép-európai egyetem alapítására került sor. 1348-ban Prágában, 1364-ben Krakóban, 1365-ben Bécsben, 1367-ben pedig Pécssett jött létre ilyen intézmény, ahogy akkor nevezték: studium generale.⁴ Ez utóbbival kapcsolatosan a legfontosabb dokumentumokat a vatikáni levéltár őrzi.⁵ A királynak az egyetem alapítására vonatkozó szándéknyilatkozatát a Szent-szék V. Orbán pápa elnökletével tárgyalta s hagyta jóvá 1367. szeptember 1-jén, azaz a megkötéssel, hogy a királynak gondoskodnia kell a professzorok javadalmazásáról, az egyetemen folyó tudományos vizsgálatok vezetését és elfogadását pedig a pécsi püspök kezébe adta. Teológiai fakultás nem indulhatott, feltehetően a diszciplínával kapcsolatos tudományos feltételek hiánya miatt.⁶

Az egyetem Pécsre helyezésében – a város jelentősége, püspöki székhely volta és Nagy Lajos dél felé irányuló, Itáliával kapcsolatos diplomáciai érdeklődése mellett – Vilmos pécsi püspöknek volt meghatározó szerepe, aki előbb a király titkára, tanácsosa, majd kancellárja volt, s emellett fontos és nagy tapasztalatot, körültekintést igénylő diplomáciai küldetéseknél, tárgyalásoknál a lehetőségek szerint eredményes lebonyolítójaként is ismert. Minden bizonnyal ő vitte ki, hogy az egyetem székhelye Pécs legyen. Az a város, amely, mint a pápa 1367. szeptember 2-án Nagy Lajosnak írt levelében hangsúlyozta, osztva az uralkodó véleményét, „az ország városai között a tudomány magvainak szaporítására és üdvös sarjainak növelésére különösen alkalmasnak és megfelelőnek ígérkezik”.⁷ A baranyai város

V. ORBÁN PÁPA I.LAJOS KIRÁLY KÉRÉSÉRE
EGYETEMET ENGEDÉLYEZ PÉCSETT
VITERBŐ, 1367.SZEPT.1.

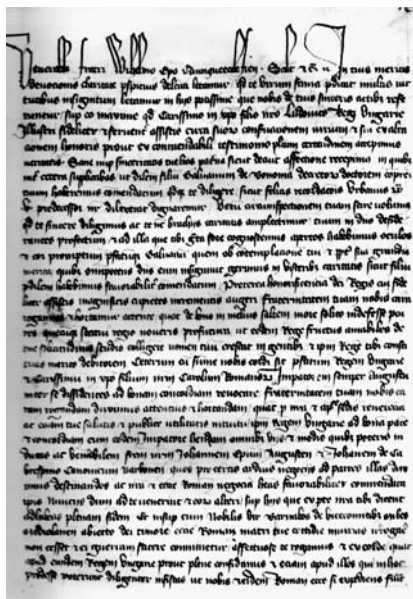
A pécsi egyetem alapító okirata a Vatikáni Levéltárból.

⁴ Adam Vetulani: A pécsi egyetem, valamint a krakkói és a bécsi testvéregyetemek alapításának körülményeiről = Jubileumi tanulmányok. A pécsi egyetem történetéből. Csizmadia Andor (szerk.). Pécs, 1967. 21–51. p.

⁵ Szabó Pál: A régi pécsi egyetem. = Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából 18. 1933. április. A régi pécsi egyetemre vonatkozó kéziratok és nyomtatványok bibliográfiája. Szabó... i.m. 19. 1933. május.

⁶ Békefi Remig: A pécsi egyetem. Budapest, 1909.

⁷ Koller József: Historia Episcopatus Quinque-Ecclesiensis. Tom. III. 99–101. Magyar fordításban idézi Szabó... i.m. 7. 1933.

Vilmos püspökre és a pécsi egyetem alapítására vonatkozó dokumentum a Vatikáni Levéltárból.

egyetem működéséről meglehetősen kevés adattal rendelkezünk. Bizonyosan az egyetem professzora volt Galvano di Bologna, az egyházjog nemzetközileg ismert tudósa, aki kiemelkedő javadalmazásban részesült (több mint ötszörösét kapta egy hasonló rangú krakkói tanár fizetésének). Feltételezhető, hogy egyik művét (a „Repetitio in Glossa Opinionem” című traktátust) pécsi oktatói működése idején készítette.¹¹ Szerződtetése arra utal, hogy az egyetem alapítói, komoly anyagi áldozatok vállalásával is, biztosítani igyekeztek az oktatás külföldön is méltányolható rangját. Ilyen professzoroktól tanulhatott tehát a fentebb említett Matska Pali. Említhetünk további neveket is. Petrovich Ede kutatásai alapján valószínűsíthető Hermannus Lurcz, Pál szebeni prépost, valamint egy közelebről nem ismert Rudolf professzorsága. A szintén szóba jött Miklós prépost, Kolozsvári Bálint és Czudar Imre hasonló státusa viszont kevésbé igazolható.

És ha már a nevezettekkel kapcsolatosan fantázia szülte diákként ismét szóba hoztuk Matska Palit, jelezzük azt is, hogy néhány nem fiktív információval is ren-

iránti bizalmat alkalmasint táplálhatta a 11. századtól, az első püspök, Bonipert óta létezett iskolai hagyomány.⁸ A továbbiakban hasonlóan fontos szerepet játszott Vilmos hivatali utóda, Alsáni Bálint. Ő is az udvarban, illetve a kancellárián tevékenykedett, 1374-ben a pápa a király kérésére nevezte ki pécsi püspököknek, egy ideig még Nagy Lajos halála után is jelentős udvari státust töltött be, akkor szorult háttérbe, amikor Zsigmond ténylegesen átvette a hatalmat. Két oklevél is tanúsítja, hogy érdemben foglalkozott az egyetem ügyeivel.⁹

Az universitas feltételezhető helyeül G. Sándor Mária a püspökvárban az Aranyos Mária-kápolnától keletre, a belső várfal vonalától délre fekvő területet lokalizálta, s a feltárást (ennek keretében a „magna aula” azonosítását) eszerint végezte.¹⁰ Az Evlia Cselebi által leírt várbeli *medresze* azonban (a kifejezést általában ’főiskolának’ fordítják) nem azonosítható kétségek nélkül a korábbi egyetem épületével. Az

⁸ Mezey László: A pécsi egyetemalapítás előzményei (A deákság és hiteleshely kezdeteihez.) = Jubileumi tanulmányok... 1967. 53–86. p.

⁹ Fügedi Erik: Alsáni Bálint, a pécsi egyetem második kancellárja = Jubileumi tanulmányok... 1967. 97–109. p.

¹⁰ G. Sándor Mária: A pécsi püspökvár és a pécsi egyetem kutatása = Műemlékvédelem 1987. 2. 94–101. p.

¹¹ Cszimadia Andor: Galvano di Bologna pécsi működése és a középkori magyar jogi oktatás kérdései = Jubileumi tanulmányok... 1967. 111–128. p.; Bónis György: A Capella regia és a pécsi egyetemalapítás = A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367–1967. A pécsi egyetemtörténeti konferencia anyagából (1967. október 12.) Cszimadia Andor (szerk.). Pécs, 1967. 21–26. p.

delkezünk az egykori hallgatókról. Tudjuk például azt, hogy egy Csóth György nevű klerikus diák annyira összeveszett iskolatársával, bizonyos Kanczellár János nevű pécsi kispappal, hogy az affér súlyos következményekkel járt. Ez utóbbi olyan indulatosan támadt ellenfelére, hogy dühében még azt is kilátásba helyezte, hogy a rektor is megveri, mire Csóth György lenyilazta támadóját, aki bele is halt sérülésébe.¹² (Feljegyezték, hogy a diákok fegyveresen jártak-keltek az utcákon, s ily módon vettek részt az előadásokon is.) Akadtak az ifjak között bizonyára jámborabbak is, ám az ő tetteikről nem készült „jegyzőkönyv”.

Nem tudjuk pontosan, meddig fogadta s oktatta hallgatóit az universitas. Száz évvel később – Mátyás király egy 1465-ben kelt levelének tanúsága szerint – már szinte biztosan nem létezett. Oláh Miklós sem ír róla *Hungária* című művében, pedig ő – később majd szólunk erről – Szathmári György pécsi püspök titkára volt, 1518-ban pedig pécsi kanonokká nevezték ki. Néhány későbbi történetíró ugyan arról ad hírt, hogy a mohácsi csatában háromszáz pécsi egyetemi hallgató halt hősi halált, ez az adat azonban nem tekinthető minden szempontból hitelesnek. A *pécsi egyetem* című könyvében Békefi Remig 1402-ig véli adatolhatóknak az intézmény működését.¹³ Alkalmassint igaza lehet, vagyis az látszik feltételezhetőnek, hogy a 14. század végéig, illetve a 15. század elejéig folyt Pécsen egyetemi képzés. (Vannak, akik még szűkebbre szabják a studium generale élettartamát.) Valószínűsíthetőnek látszik az is, hogy a 15. század folyamán szintén volt a városban felnőtt ifjakat oktató képzés, bár nem egyetemi, hanem, ahogy ma mondanánk, főiskolai szinten. A hagyomány tehát tovább élhetett, bár vékonyabb szálon. A *scola*, illetve *scola maior* kifejezéssel illetett iskolát ugyanis nem lehet egyetemmel azonosítani, bár Petrovich erre kísérletet tesz, egészen a török hódításig (1543) feltételezve a pécsi felsőfokú oktatás folyamatosságát. Az egyetem századforduló táján történt megszűnését látszik közvetve igazolni az az információ, hogy 1399-ig a prágai egyetemen Baranyából származó ifjúval nem találkozunk, ami azzal magyarázható, hogy a pécsi egyetem magához vonzotta a tudományok iránt érdeklődőket az egész délvidékről. 1399 után viszont feltűnnek Prágában az innét származó fiatalok.¹⁴

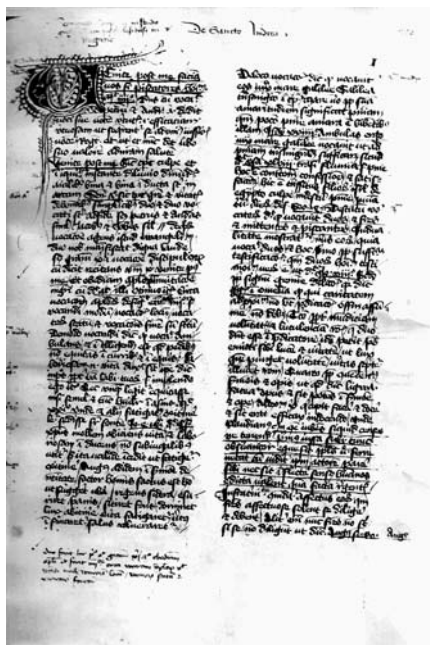
Valamilyen módon a pécsi egyetem életével függ össze a magyar középkor egyik legjelesebb prédikációgyűjteménye, jóllehet a kapcsolat jellegéről megoszlanak a szakmai vélemények. A „Pécsi egyetemi beszédek”-et tartalmazó nevezetes kódex a Bayerische Staatsbibliothek tulajdona.¹⁵ Tartalmi szempontból két – egymással minden bizonnyal összefüggő – részre tagolódik. Az első rész Nicolaus de Lyra Postilláit tartalmazza. A második rész a bennünket közelebről érintő szöveg, amelynek címe: „Sermones compilate (sic!) in Studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie”. A pécsi beszédek, amelyek műfaji szempontból a bibliai idézetre épülő *sermo* típusába tartoznak, követik a misekönyv beosztását. Az egy híján két-

¹²Békefi... i.m. 1909. 37–46. p.

¹³Békefi... i.m. 1909. 47–57. p.; Mezey László: Ország „egyetem” nélkül – a magyarországi felsőoktatás a középkor végén = A 600 éves ... 1967. 75–88. p.

¹⁴Frantisek Kavka: A prágai Károly egyetem, a pécsi egyetem és Dél-Magyarország a XIV. században és a XV. század elején = Jubileumi tanulmányok... 1967. 87–96. p.

¹⁵Petrovich Ede: A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény = Jubileumi tanulmányok... 1967. 163–167. p.

A „Pécsi egyetemi beszédek”-et tartalmazó Münchener kódex első oldala.

száz beszéd részint szentekről szóló ünnepi prédikáció (összesen 148), részint pedig alkalmi jellegű retorikai szöveg (ez utóbbi csoportot 51 sermo alkotja). A korpusz összeállítója a domonkos szerzetesek misekönyvének kalendáriumára alapozza a témául választott szentek kiválogatását. A magyar szentek (István, Imre, László, Erzsébet) előtérbe helyezése és a hozzájuk való viszony közeli, bensőséges jellegének jelzése a szerző, illetve kompilátor magyar (magyarországi) mivoltáról tanúskodik. „Sanctum regem nostrum Stephanum” – mondja például első királyunkkal kapcsolatban.

De vajon a cím utalásán kívül (ami, persze, igen fontos!), van-e a szövegben egyéb bizonyíték a pécsi kötődésre nézve? Jelen tudásunk szerint nincs. Sőt, azt kell mondanunk, igen komoly ellenérvek hozhatók fel a kérdés elemzése során. Ezekkel már a pécsi eredet állításához egyébként ragaszkodó Petrovich Ede is

alaposan szembenézett.¹⁶ A legfontosabbak: 1. A beszédek legkésőbbi hivatkozása 1274 (ekkor halt meg Szent Bonaventura), ez tehát a *terminus post quem*. Mintegy száz évvel korábbi időhatár az egyetemalapításhoz képest. 2. Nincs utalás Aquinói Szent Tamásra, ami a nagy skolasztikus bölcselelő halála után ugyancsak száz évvel felettébb furcsa lenne egy domonkos eredetű, magas teológiai színvonalról tanúskodó kódexben. (Tamást 1323-ban avatták szentté, ez látszik *terminus ante quem*nek). 3. A szövegben (tehát a címen kívül) egyetlen pécsi utalás sincs, a szerző mellőzi a pécsi misekönyvet, és nem említi a pécsi egyetemet, ami igencsak meglepő lenne, ha ebben az intézményben keletkezett volna a szöveg. 4. A beszédek igen magas filozófiai és hittudományi igényekkel készültek, ám a pécsi egyetemnek, mint tudjuk, nem volt teológiai fakultása. Ezek a körülmények kétségkívül a pécsi eredet ellen szólnak.

Madas Edit, aki Petrovich Ede után ismét tüzetesen górcső alá vette a müncheni kódexet, és cáfolni igyekezett a benne található szöveg Petrovich által feltételezett pécsi eredetét, tagadó álláspontja ellenére is méltányosnak és helyesnek tartja az ismeretté vált cím („Pécsi egyetemi beszédek”) megőrzését. Annál is inkább, mivel a kódexre az egyetemmel foglalkozó kutatások irányították a figyelmet.¹⁷ Feltételezhető továbbá, hogy a korábban elkészült anyagot felhasználták a *studium generale* képzési

¹⁶Petrovich... i.m. 1967. 204–210. p.

¹⁷Madas Edit: Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig. Debrecen, 2002. 132–196. p. H.h.: 136. p.

programjában, ami magyarázná a címadást. A sermók kétségtelenül szerzetes-növendékek számára készültek.¹⁸ Ezt igazolja többek között a Szent Domonkos tiszteletére írt 93. beszéd, amelynek alapgondolata Máté evangéliumából való: „Vos estis sal terre. Vos estis lux mundi.” Ti vagytok a föld sója. Ti vagytok a világ világossága. (Mt 5, 13; 5, 14.) Jézus tanítványaihoz intézett szavait a beszélő a papi, prédikátori hivatásra alkalmazza, ám ezen túl – és ezt már mi tesszük hozzá – a mindenkori diplomás értelmiség feladatára, küldetésére is vonatkoztatható. A só a tisztaságot, a fény a tudást jelenti. A beszéd üzenete: tiszta, makulátlan tudományra kell törekedni, illetve: úgy képviseld a megszerzett tudásodat, úgy taníts, beszélj, hogy mindig tiszta legyél, akire híveid, hallgatód fel tudnak nézni. A beszédekben feltűnően sok a klasszikus idézet, Ovidiusra például 52 esetben hivatkozik a szerző (hivatkoznak a szerzők), egyébként ez is az „aetas Ovidiana”-nak tartott 12. századra, tehát Nagy Lajos időszakánál jóval korábbra utal, Arisztotelész pedig 140 esetben citáltatik. Az ismeretlen domonkos igen jól tájékozott a klasszikus irodalomban, kiváló felkészültséggel szerkeszti meg beszédeit. Madas Edit úgy véli, hogy a „Pécsi egyetemi beszédek” korpuszát tartalmazó müncheni kódex (ennek írásképe a 14. század végére, Petrovich szerint a 15. század elejére utal) egy 13–14. századi, elveszett kódex közvetett másolata, amely viszont egy Magyarországon használatos 13. századi sermonariumra vezethető vissza.¹⁹ Ez utóbbi lehetett a forrása két heiligenkreuzi kódexnek is, ezzel magyarázhatók a „Pécsi egyetemi beszédek” és a heiligenkreuzi kódexek szövegpárhuzamai.²⁰

Eszerint az eredeti gyűjtemény a 13. században, annak utolsó évtizedeiben készült, vagyis jóval a pécsi egyetem alapítása előtt. Keletkezési helye alkalmasint Buda, ahol a domonkosoknak rangos iskolája volt. Ennek ellentmondani látszott Kardos Tibor elemzése, aki gondosan kimutatta a beszédek humanista eszméit. Ilyenek tekinthető a nemesség lelki vonatkozásainak és a virtus értékének előtérbe állítása, az emberi méltóság és a hírnév fontosságának hangsúlyozása, az emberi szolidaritás igényének kinyilvánítása, a tanulásra serkentés (ezt a 93. beszédről szólva már említettük), valamint az a finom megkülönböztetés, aminek eredményeként a *scientia* (ismeret) megszerzésén túl a beszélő a *sapientia* (bölcesség) elérésére buzdít. Ezekhez a szellemi karakterjegyekhez választékos stílus, a megszólalás csiszoltsága társul.²¹ Ezek a tartalmi és formai kvalitások valóban megtalálhatók a szövegben, ám újabb értelmezés szerint nem a 14–15. századra utalnak, hanem a 12. századi reneszánsz szellemiségben gyökereznek. A szövegben található idézetek Timkovics Pál figyelmét is a 12. századi Chartres-ra irányították.²² (A középkor és a reneszánsz fogalma alkalmasint nem különül el élesen egymástól. A középkort, amely, mondanunk sem kell, korántsem volt „sötét”, ahogy később Voltaire-ék állították felvilágosult önmeghatározásuk jegyében, valójában egymást követő reneszánsz hullámok jellemzik.) Egyszóval jelenleg, a dolgok mai állása szerint nehezen

¹⁸Madas... i.m. 2002. 137. p.

¹⁹Petrovich... i.m. 1967. 220. p.

²⁰Madas... i.m. 2002. 157–196. p.

²¹Kardos Tibor: A pécsi Egyetemi Beszédek és a humanizmus = Jubileumi tanulmányok... 1967. 129–162. p.

²²Timkovics Pál: A „Pécsi Egyetemi Beszédek” szellemi háttere = Irodalomtörténeti közlemények 1979. 1. 1–14. p.

hihető, hogy – mint a problémakört egyébként nagyon is világosan látó Petrovich Ede feltételezte – a pécsi domonkosok, értesülvén az egyetemalapítás tervéről, előre összeállítottak volna egy ilyen kvalitásos, sokrétűen kidolgozott beszédgyűjteményt. Az sem látszik valószínűnek, amit a kérdésben sajátos álláspontot elfoglaló Klaniczay Tibor feltételezett: ő ugyanis a Pécssett 1428-ban létrehozott hitszónoki státushoz kötötte a beszédek elkészítését.²³ Ám a kutatás tovább folyik, és a jövő – a tudomány természetéből adódóan – módosíthatja jelenlegi tudásunkat, vagy inkább, szerényebben szólva, vélekedésünket.

Egy fontos szakasz mindenesetre lezárult. 1993-ban ugyanis napvilágot látott a „Pécsi egyetemi beszédek” kritikai kiadása, ami nagymértékben megkönnyíti a további kutatást, és hozzásegíthet bennünket a még nyitott kérdések tisztázásához.²⁴

A pécsi egyetemmel kapcsolatba hozott másik fontos szövegemlék Veresmarthy Ipoly kódexe, amely 1431 és 1437 között keletkezett. A bécsi Nationalbibliothekben található mű négy értekezést tartalmaz, többé-kevésbé átdolgozva az eredeti szövegeket. Veresmarthy Ipoly, akinek neve a bécsi egyetem anyakönyvében is felbukkan, valamelyik pécsi iskolának volt a tanulója. Munkáját valószínűleg a városbeli domonkosok „studium particularé”-ja számára készítette, ám ő maga nem tartozott e renchez.²⁵

Az első magyarországi universitást büszkén vallja jogelődjének a mai Pécsi Tudományegyetem. Az említett szövegek pedig, kivált a „Pécsi egyetemi beszédek” valamilyen módon összefüggésbe hozattak, és összefüggésbe is hozhatók a „studium generalé”-val, és, tágabb értelemben, a pécsi magasabb szintű iskoláztatás történetével. Még szélesebb horizonton pedig a hazai írásbeliség és művelődéstörténet becses emlékeit alkotják.

²³Klaniczay Tibor: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül = Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése. Budapest, 1976. 136–165. p. Itt jegyezzük meg, hogy a pécsi egyetemmel foglalkozó szakirodalomból a fentebb tárgyalt kérdésekkel kapcsolatosan fontosnak tartjuk még: Petrovich Ede: A középkori pécsi egyetem ismeretlen tanárai = Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 290–296. p.; Petrovich Ede: Új magyar egyetemi vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban = Filológiai Közöny 1970. 158–163. p. Tanulmányunk korábbi részében is támaszkodtunk már ezekre. A pécsi egyetem jeles kutatója előbbi írásában tárgyalja Hermann Lurcz, Pál szebeni prépost, Czudar Imre és Rudolf tanárságának bizonyítékait. Utóbbi írásában dokumentálni igyekeznek, hogy az egyetem még 1477-ben is működött.

²⁴Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Hungarie. Editionem ab Eduardo Petrovich, incohatam curavit Paulus Ladislaus Timkovics. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova 14. Budapest, 1993. A kritikai kiadásról: Madas Edit: A „Pécsi egyetemi beszédek”. BUKSZ 8. 1996. 415–419. p.

²⁵Petrovich Ede: Veresmarthy Ipoly kódexe = Irodalomtörténeti Közlemények 6. 1968. 672–676. p. Itt mondok köszönetet a Pécsi Egyetemi Könyvtár munkatársának, volt tanítványomnak, Pohánka Évának, aki a tanulmány illusztrációinak kiválogatásában és a reprodukciók elkészítésében segítségemre volt.

Dyacon^o de kykullew i ecclia trássiluaná vicari^o strigoni^{en}. i spiri-
tuali^o gñalis: tñc licet indign^o suor^o secreto^o notari^o: postero^o tñ
notie duxi comédãda ordine sequētū p̄tinuãdo p̄ capitula 7 p̄ti-
culas terminatas sub certis titulis: vt i p̄nptu iueniat qđ qñt p̄
legentiū vtilitate: 7 in q̄tuor p̄niculas ut infra de qlibet p̄nicula p̄
se posita clari^o apparebir: diuidēdo seu distinguēdo. Siquid aut̄
min^o recte iueniat vñ incōueniēter p̄positū lector p̄uidus 7 beni-
gnus supplēda suppleat 7 corrigat queso sine iniuria corrigēda.
De coronatide ac vita 7 exercicijs Lodowici regis.

Thuróczy János: *Chronica Hungarorum*. Augsburg, 1488. (I. Nagy Lajos király)

TÜSKÉS TIBOR

SZINNYEI JÚLIA

Budapesten (Kispesten) született 1914-ben, de élete meghatározó városának Pécsset mondta: „életem majd minden fontos állomása, nagy élménye ehhez a városhoz fűz”. Itt volt fiatal lány, itt érettségizett, itt ismerkedett meg férjével, Wawruch Gáborral (aki majd néhány kritikával hagy jelet az irodalomban), Pécssett volt boldog fiatalasszony és anya, és „itt, ebben a sajátos hangulatú városban” születtek első irodalmi próbálkozásai. Versei jelentek meg a Pécsi Naplóban és a Sorsunk 1942. évi 6. számában. Ekkor még a Szinyei Ilona Mária nevet használta, csak első könyve címlapján jelent meg a Szinyei Júlia név.

Amikor az ötvenes évek közepén Pécssett megindult a Dunántúli Könyvkiadó, illetve a Dunántúli Magvető néven az önálló helyi könyvkiadás, Szinyei Júlia (még mindig Szinyey Ilona Mária néven) kézirattal jelentkezett. A benyújtott kétkötetes regény azonban nem nyerte meg a két lektor tetszését, és hat, sűrűn gépelt oldalon utasították vissza a kéziratot. Elismerték íráskészségét, de a történetet közhelyszerűnek, a figurákat „külsőségeseknek” és az egész vállalkozást „lektúrnek”, „szocialista bestsellernek” minősítették. Egyetlen reményt az kelthetett az írónőben, hogy azt tanácsolták: „kézirátát próbaképpen küldje meg talán a Szépirodalmi Könyvkiadónak.” Nos, Szinyei Júlia megfogadta a tanácsot, és ha nem is ez a kézirata, de *A szőlőboszorkány* című regénye 1958-ban megjelent a Szépirodalminál. „Itt adtam postára azt a bizonyos csomagot (első regényem kézirátát), mely oly sok hiábavaló küzdelem után győzelmesen futott célba a budapesti Szépirodalmi Könyvkiadónál, s én író lehettem” – emlékezett vissza indulására.

Én második könyvével, az 1959-ben megjelent *Hajnal* című regényével találkoztam először. Zöldfülű kritikus voltam, és elismerő, figyelemfelhívó kritikát írtam a könyvről a Dunántúli Naplóba. Idéztem a regény első mondatait: „A kék Ikarus a 48-as tér után csakhamar elhagyja a villamosvasút végállomását. A gyárváros alacsony házai között gördül a kocsi. Satnya akácfák szegényezik az utat, szekerek zörögnek a gömbölyű hátú köveken, az őszi alkonyatban verébcsapat repdes. A porcelángyári kapaszkodó felett megritkulnak a házak... Éles kanyar következik, s a kocsi befordul a Mohai országútra. Újabb rövid emelkedő után sínpár keresztezi az utat...” Nem emlékezem, hogy én vagy a szerkesztőség írta a regényről szóló kritika fölé: *Pécsi szerző Pécssett játszódo regénye*. Mindenesetre, aki ezt követően Pécssett fölszállt kezében a könyvvel a kék Ikarusra, és a 48-as tér után elhagyta a

villamosvasút végállomását, az a gyárvárosi alacsony házak és a porcelángyár után a Mohácsi úton pontosan megtalálhatta azt az „egyetlen emeletes házat”, amelynek lakóiról a regény szól.

Ugyanis a bérházban Wawruch Gábornéről a lakók csak azt tudták, hogy egész nap otthon tartózkodó asszony, „háztartásbeni”, akihez jó napközben bemenni, kávézni, kicsit mesélni, beszélgetni, pletykálgodni, azt azonban nem, hogy író is, aki a nappal hallott esendő emberi történeteket – alig alakítva, formálva, változtatva rajtuk – este írógépébe kopogja. Ahogy ilyenkor lenni szokott, a kritika megjelenése után kitört a vihar. A ház lakói a regény figuráiban magukra ismertek. Kiírtak bennünket! – botránkoztak. Így aztán Wawruchék, a kedves és rokonszenves lakótársak számára máról holnapra pokollá vált a Mohácsi úti bérház. Először hozzám is keserűen, méltatlankodva jöttek el. Miért kellett megírni, hogy Pécssett élünk? Azóta egy perc nyugalmunk nincs – panaszkodta. Aztán eltelt néhány hét, és egyszer csak hallom: Wawruchék megoldást találtak, elköltöznek Pécsről, elcserélték a pécsi lakást budapestire, a fővárosba mennek. A pillanatnyi keserűség tartós reménnyé változott bennük. Így lett Wawruch Gábornéból, Szinnyey Ilona Máriából, a vidéki költőnőből 1960-ban fővárosi író.

Ha jól számolom, 1958 és 1987 között, harminc év alatt mintegy húsz regénye (köztük három ifjúsági regény) jelent meg. Évente, két évente egy új könyv. Az olvasó számos könyvében ráismer a pécsi környezetre, az itt élő emberekre, a város fölött húzódó szőlőkre, a Mecsek tájaira. Első regényéről mondta: „*A szőlőboszorkánynak* a színtere sehol másutt nem lehetett, mint ezeken a szőlőkarókkal teletűzdelt, köves domboldalokon! A bokrok mögül a drága öreg Csele néni száraz nevetését hallom, a csúcson épült kőház nyitott ablakán át kihallatszik a szép Ferencziné veszekedése az urával. Velük álmodtam meg *A szőlőboszorkány* meséjét.”

Könyvei alapján a „legpécsibb” írónak kellene mondanunk. Nincs túlzás vallo-másában: „Életem ifjúsága, a csodát váró álmok és nagy akarások emléke mind-mind ezekre a szabálytalan terekre, ezekbe a kedves görbe utcákba repíti visszajáró képzeletemet, valahányszor hazagondolok. A szkókói szőlőhegyen eltöltött felejthetetlen évek szépsége, az erőt ébresztő küzdelmek a szélfújta hegyoldalon, a behavazott szurdokban, vagy ritkán bőséges, mégis vidám szüretnek boldog látomásai gyakran meglátogatnak kőfalak közé szorított budapesti lakásomban. Csak le kell hunynom a szemem, és máris ott botladozok a köves dűlőutakon, s érzem az öreg diófák árnyékába kuporodó szegényes kis présházak, magam sem tudom, miért olyan szívetszorogatóan kedve mustillatú, dohos pinceszagát.”

Miért lehetnek olyan szívetszorogatóan kedvesek ezek az emlékek? Mert mindaz, ami Szinnyei Júlia regényvilágában megjelenik, jórészt a múlté, eltűnt, csak regényeiben fölidézhető. Az öreg mandulafák, a szőlőhegyi vasárnap délutánok, a faragott tornácú présházak, a szőlőhegyek lakói, a szénbányából kikopott öreg vincellérek arca...

Szinnyei Júlia regényei először harminc-negyven éve jelentek meg. És talán ezért volna jó újraolvasni is ezeket a könyveket.

„Különösen ragyogó fejezete pécsi életemnek: az ígéretes Mecsek. A fásztó és mégis felfrissítő gyalogtúrák, a Szuadó völgy és Kőlyuk, a Lóri-i vadászház és Abaliget, a Réka-völgye és Zobák boldog emléke bizonyosan végigkísér már életemen. Írásaimban, különösen az ifjúságnak szólókban, szívesen visszaálmodom magam a kedves lucfenyőktől változatos mecseki erdőkbe, az Árpádtető, a Kozári vadászház, a Fehérkúti menedékház környékére...”

Egyik legkedvesebb regénye számomra a *Vasárnap délután*. A Borkotró-dűlőben, gálicos szőlők és vedlett falu prэшázak között, egy filagóriában, melynek tején törött farkú vaskakas kiáltja szerte a szél irányát, minden vasárnap délután egy kis társaság ül asztalhoz. Öt ember, túl a hetven-nyolcvan életévén, akiket félszázados ismeretség, barátság és házasság köt egymáshoz. Ilma, a hajdan híres színésznő; férje, a béna, tolószékhez láncolt nyugdíjas patikus; Karolin, akinek valaha illatszerboltja volt a belvárosban; férje, a közmondásokban fogalmazó, kiérdemesült kutyaaidomár; valamint Veronika, a lánynak maradt öreg tanítónő. Életük romjaiból élnek, szótlanak, petyhüdt bőrükön az öregség májfoltjai ütnek át. Valamiről mind lekéstek, emlékeket idéznek, apró zsörtölődések és hazugságok töltik ki napjaikat. Holtág életek, melyeknek felszínét már nem fodrozza szél, csak az emlékezés virága tenyészik partjain. Olyan ez a világ, mint egy Csehov-dráma, mintha a *Három nővér* hősei kelnének életre, élnének tovább, hajlottabb korukban, magyar viszonyok között, az ötvenes évek végén. A regény atmoszférája szinte kézzelfoghatóan érzékletes. Kompozíciós megoldása is sikerült: az időben való előre-hátra „kocsizás”: a múlt emlékképeinek és a jelen történéseinek az összekapcsolása. Ám a fölmutatott életanyag bősége és gazdagsága az, ami leginkább megragadja az olvasót.

1964-ben arra kértem Szinnyei Júliát, mondja el, íróként mit köszönhet ennek a városnak. Így vallott: „Ennek a városnak a sokarcúsága az, ami talán a leginkább megkapott. Mert a Tettye-környék szinte vadregényes romantikája más módon izgalmas, mint a Bányatelep gépi nyüzsgése, a Schiefer-domb kénzágú levegője. Természetes, hogy ugyanígy más a Zidina-környékbeli ember, s más a bányavidéki, és ismét más a Gyárváros vagy a Szigeti külváros embereinek mentalitása. Nekem, mint embernek és írónak mindegyik kedves, mert egyéni, jellegzetes; általában elmondható, hogy van a pécsi ember jellemében valami vonzóan érdekes, habár gyakran szinte déliesen heves. Ezt azonban a város régi tornyai felett lebegő s valószínűleg Pécs nagy történelmi múltjának hagyatékaként meglévő kulturális légkör bizonyos fokig mérsékelni képes.” Vallomását így zárta: „Regényeimnek tehát nemcsak a színtere Pécs, hanem szereplői is pécsiek, hőse a pécsi ember. Mert benne majd minden emberi szint és arcot megtalálok, méghozzá azon a hőfokon, mely irodalmi megformálásra ihletni képes az író.”

Szinnyei Júlia regényei első kiadásuk idején négy-hatezer (az ifjúságiak negyvenezer!) példányban jelentek meg. Könyveinek széles olvasóközönsége volt. 1986-ban hunyt el. Nem tudok arról, hogy valamelyik munkája azóta új kiadásban napvilágot látott volna. A nevét viselő, évente kiosztott díj és alapítvány is a közelmúltban „kimúlt”. Az író nő hajdani könyveit, amelyek egy sajátos, ma már jórészt eltűnt pécsi életformát és miliőt őriznek, a mai olvasó mint történelmi regényeket, a múlt dokumentumait veheti a kezébe.

Szinnyei Júlia

ÖREG MANDULAFÁK

Részlet

A régi Püspökbánya kültelki utcái olyan egyformák, hogy az idegen akár el is tévedhetne bennük. Alacsony házakkal határolt sikátorok ezek, köves járdájuk alig fél méter széles. Meredeken kapaszkodnak a hegy felé, mely a dunántúli város mögött emelkedik. A Kálvária utca csak annyiban különbözik a többitől, hogy a dombra vezető, széles lépcsősor szakítja meg. Odafent a magasban kerek, fekete fazsindelyes kápolna áll; körülötte sovány, hajlott törzsű mandulafák. Tavaszonként a keserúmandula rózsaszínű virágszirmait a szél sodorja a házak közé.

Közvetlenül a Kálvária-domb alatt, háromablakos, alacsony ház szorul a többi közé. Szürke fala már erősen megkopott, ablakait egyszerű függönyök takarják. A bejárat magas, barna faajtaja állandóan csukva van. Jobb oldalon két csengőgomb és a lakók neve. Felül a házigazdáé: Gál János. Szerényen bújjik meg alatta a ház másik lakójának névtáblája: özvegy Antal Gáborné.

A kapuboltból keskeny, téglákkal kirakott gyalogjáró vezet a virágokkal telezsúfolt négyszegletes kertbe. A házat belülről teljes hosszában fatornác határolja. A felfutó lilaakác sűrű lombja sátorként borul a nyitott folyosóra.

A háziasszony és a lakó konyháját csak pár lépés választja el egymástól. A folyosóra nyíló ajtók tárva vannak. Az akácbokor zöldes fénye behatol a lakásokba, templomos árnyékkal takarja az öreg, barna bútorokat. Odakint kellemes, nyáreleji szél leng, idebent mozdulatlan némaság. A csendet csupán az utca felől zavarja meg időnként a köveken zörgő szekerek lármája.

Özvegy Antalné a konyha küszöbén ül, és bóbiskol. Vézna, hajlott hátú öregasszony. A nap betűz a bokor szűk részén és a térdéhez ér, mintha fájós csontját simogatná. Tegnap alaposan megerőltette a lábát: gyalog ment le a temetőbe. Sajnálta az egyhuszat az autóbuszra. Tizenhárom éve már, hogy a férje meghalt, s csaknem ugyanannyi, hogy idősebb fia Amerikába utazott.

IN MEMORIAM BENEDEK FERENC PROFESSOR EMERITUS (1926–2007)

„Alta ruit cedrus, silvae trepidate minores!” (Reszketsetek, apró cserjék, hatalmas cédrus dőlt most ki!) Melyik halál a legjobb, kérdezték kedvelt hősét, Julius Caesart. A váratlan – hangzott a válasz. A Gondviselésnek ilyen váratlan csapása emelte most ki közülünk Benedek professzor urat, akihez több mint hatvan esztendei baráti viszony kötött össze.

1946-ban jött el szűkebb pátriájából, Zala megyéből, hogy beiratkozzék az akkor még Erzsébet királyné nevét viselő universitas jogi karára. A magyar történelmi gondolkodás két nevet kapcsolt elválaszthatatlanul ehhez a vármegyéhez, a „Haza bölcsének”, Deák Ferencnek a nevét és az Egerszegen negyedszázadon át regnáló apátplébánosét, Mindszenty Józsefét. A hely szelleme, a genius loci elkísérte őt ide, a kemény zalai erdők közül a kora tavasszal kinyíló mandulafák mediterrán szellemet sugárzó városába. Egész életében az a borotvaéles, logikus, a világos latin auctorokon megacélozott gondolkozási mód, továbbá a jognak, az igazságnak szenvedélyes tisztelete jellemezte, mint minden időknél legnagyobb magyar igazságügyi miniszterét. Másfelől ugyan az, a magas mércék felállításában a konokságig elmenő következetesség is megtalálható volt a karakterében, mint a mártír biborosnál.

Még ahhoz a nagy generációhoz tartozott, amelynek tagjai Livius és Plutarchos hőseit szinte személyes ismerősként tudták volna köszönteni, nem volt ritkaság közöttük, ha valaki latinul vizsgázott római jogból, vagy tudta idézni a Tripartitumot, s a köznapiságot pedig latin, ne adj’ Isten, görög idézetekkel vagy közmondásokkal fűszerezte.

Szinte csillagóraként volt tekinthető a fiatal joghallgató életében, hogy a római jogi tanszéket abban az időben olyan „Mester” töltötte be Óriás Nándor személyében, aki tökéletesen megtanította hallgatóit tantárgyának szeretetére s a szakma fogásaira.

Mindig nehéz feladat volt, egészen új nemzedékre régi történetek elbeszélésével hatni, kivált, ha a múltat a jelennel egybekötő kapcsok szétszakadtak s a cselekmények színhelye nem az, melyre egykor a közfigyelem összpontosítva volt. Tisztelt Barátom mégis – átvéve nagy elődjétől a stafétabotot – megkísérelte a lehetetlent. Megkövetelte még a külsőségeket is. Elvárta, hogy hallgatói a vizsgákon tisztességesen öltözve, nyakkendővel jelenjenek meg. Ugyanakkor szárazon utasította rendre a kitüntetések terhe alatt roskadozó magas rangú rendőrtiszteket, hogy érmeik csörgetésével ne zavarják a tudományos munkát.

Igazi tudós-tanár típus volt. Lényegesnek tartotta a pontos, precíz megfogalmazást, a szigorú definíciókat, nála nem lehetett „mellébeszéléssel” s bőbeszédűséggel álcázni a tudás hiányát.

Sok volt benne a bölcselőből, talán még teológus korából hozta magával a pátoszt, mely el tudta ragadni hallgatóságát. Szerencsésen tudta csoportosítani mondanivalóját, hogy meggyőzze tanítványait. Eredeti, találó hasonlatokat iktatott be szövegébe. Előadásmódja gyors volt, megkövetelte a figyelmet.

Rendkívüli volt emlékezőtehetsége, s minden irányba kiterjedő tudásszomját, mely még olyan távoli területeket is magába ölelt, mint a hadviselés és hadvezetés, rendkívül éles kritikával tudta párosítani.

A könyvek embere volt. Nyomon követte nemcsak a hazai, hanem a külföldi könyvpiac újdonságait, hiszen valamennyi kultúrnyelvben otthonos volt. A romanisztika mellett a jogelmélet, a jogtörténet és alkotmányjog is érdekelte. Nagy örömmel mutatta meg jó barátainak, amikor sikerült megszereznie Deák klasszikus alkotásának, az „Adalék a magyar közjoghoz” című munkájának eredeti kiadását. Otthonosan mozgott a klasszikus irodalom terén, de emellett – hosszú életem során megismert – legkiválóbb szakértője volt a második világháború katonai s diplomáciai történetének is, egész szakkönyvtára volt erről a kérdésről.

Azon tudósokhoz volt hasonlítható, akik – amikor a limes gátjai összeomlottak s a barbaricum áradata elborította a kultúra világát – kicsiny műhelyeket alakítottak ki maguk körül. Ezen, sötétségben világoló Pharoszokról szemlélték kétarcú Janusként egyfelől azt, hogy mit lehet a múlt értékeiből meg- és átmenteni, másfelől a jövőt, hogy az új generáció soraiból megérkezik-e időben a felmentő sereg...

Van-e egyáltalában felmentő sereg?

Kedves Franci, az Úr katonája voltál, az ő seregében jártál, nyugodjál az Ő békéjében!

Dr. Páva István

BÚCSÚ TIMÁR IRMÁTÓL (1921–2007)

Mélyen tisztelt Gyászoló Család! Végtisztességet Téví Gyászolók!

Búcsúzom Tímár Irmától, a közművelődés és a honismeret fáradhatatlan és hűséges, immáron eltávozott szolgálójától az Országos Honismereti Szövetség, a Baranya Honismereti Egyesület, a Siklói Vár- és Múzeumbaráti Kör nevében, és búcsúzom annak a kis csoportnak a nevében is, akik évről-évre, egy adott márciusi napon hűségesen összegyűltek dr. Vargha Károly tudós emléktáblájánál koszorúzni, ahonnan soha nem hiányzott Tímár Irma mosolygós arca. A búcsúzóknak nevében kívánom, hogy a gyásszal közeli érintett családtagok körében Isten vigasztaló szeretete.

Igen fájó érzéssel mondom ki azt, hogy búcsúzom, mert mögöttem érzem azt a nehéz súlyt, amely most a szívemre nehezedik, azt a tudatot, amely a halállal szembe-sít. Most még a jól sikerült fénykép eleven varázsával áll előttem a mosolygós arc, a fáradt, betegségeket is hordozó test minden gondját leküzdő szellemi frissesség, ahogy a terveiről, a honismereti munkáról, annak szépségeiről és fontosságáról beszél önfeledten. Ahogy a türelmetlenség sodrásában vált gondolatról gondolatra, sorjázza a megoldásra váró feladatokat, és ahogy átlátva a szövevényes gondokon, gyűjt világosságot a megoldás útjára. Ahogy beszél a múlttól, a már előresített munkatársairól és mindenkiről csak jót és jót és kedveset.

E munkakörben a közművelődési munka tartalmi, módszertani segítése mellett, most már az irányítás, a felügyelet, az ellenőrzés határozta meg a tennivalók nagy részét. Szoros kapcsolatot alakított ki a járási és városi közművelődési felügyelőkkel. Tanfolyamokkal, igazgatási módszertani anyagokkal segítette munkájukat kulturális téren.

Vezetésével szoros kapcsolat alakult ki a szomszéd megyékkel. 1970-től Somogy, Tolna, Zala és Baranya közösen rendezte meg a Dél-dunántúli Népművészeti Heteket, mindig máshol. A Somogy megyével közösen rendezett Zselici Tanácskozások eredménye kb. 1000 oldalnyi tudományos anyag, mely nyomtatásban, öt kötetben jelent meg.

A megynél eltöltött évei igen gazdag, színes kulturális lehetőségeket biztosítottak számára és ezeket a lehetőségeket igyekezett is a jó sáfár gondosságával és lelkiismeretességével ki is használni. Országosan Baranyát szinte mintamegyének tekintették a közművelődés területén elért eredményei miatt.

1960-tól 1979-ig, nyugdíjba vonulásáig a Baranyai Művelődés című szakmai folyóirat rovatvezetőjeként is tevékenykedett. 15 éven keresztül részt vett a Pécsi Tanárképző Főiskolán a jövő tanárok kötelező népművelési képzésében. 1972-től a szombathelyi Tanítóképző Főiskola népművelés-könyvtár szakcsoportjának Pécsre kihelyezett tagozatán a népművelés módszertanát oktatta.

Gazdag volt irodalmi tevékenysége is. Honismereti, közművelődési, közoktatási tárgyú írásai, tanulmányai kísérték szakmai életútját.

Pályája nem volt teljesen zökkenőmentes, sok nehézséggel, sokszor értetlenséggel kellett megküzdenie. Ezekben a nehézségekben az örömteli eredmények

segítették át. Boldog volt, amikor a kulturális terület legkülönbözőbb szakemberei és kiváló pedagógusok, az iskolai munka mellett a „köz” művelődését is feladatuknak tekintve segítették. Ezekre a munkatársaira haláláig nagy szeretettel gondolt, akiket az üggy mellé tudott állítani.

Boldog érzés fogta el akkor is, ha a megépült múzeumokra, néprajzi és helytörténeti gyűjteményekre, kiállításokra, a nagy évfordulók rendezvényeire, a Mohácsi Emlékparkra, a Villányi Szoborparkra, a Siklói Alkotótelepre, képzőművészeti alkotásokra, egyéb szabadtéri szobrokra, nemzetiségi anyagokra, az emléktáblák elhelyezésére, a Pécsi Rádióra és a Pécsi Televízióval való kapcsolatára gondolt, mert akkor úgy érezte, hogy ezekben az ő munkája is benne van és tevékenysége nem volt hiábavaló. A honismereti munkával 1960-ban kezdett megismerkedni. Lemle Géza és Varga Károly voltak elindítói, szakmai segítői.

Honismereti módszertani füzetek szerkesztésével, kiállítások, szakmai kirándulások szervezésével, honismereti olvasókönyv írásával, tapasztalatcserék létrehozásával pezsgővé tette munkatársaival együtt Baranya megyében a honismereti munkálkodást. Az országban egyedülállóan, 1982-től kétéves honismereti tanfolyamok működése is megindult a vezetésével. Ezek a tanfolyamok, képezték ki azokat az önkéntes honismereti munkásokat, akik megyeszerte megszervezték és működtették a honismereti szakköröket.

Nem hallgathatom el azt sem, hogy attól kezdődően, ahogy megalakult Baranya megyében a honismereti egyesület, vezetőségi tagja, egyik szellemi motorja volt haláláig az egyesületnek. Honismereti tevékenységét az Országos Honismereti Szövetség is messzemenően elismerte és méltányolta.

Kitüntetéseiről, hivatalos elismeréseiről szerényen hallgatott és csak némi szelid kérlelés után annyit mondott el, hogy: igen, nem panaszkodhatom, működésem során számos állami, társadalmi kitüntetést, illetve díjat kaptam. Egy oklevélre különösen büszke volt, amit a Horvátországi Magyarok Szövetségétől kapott, megalakulásuk 35. évfordulójára. Ebben külön, az ő személyének szólóan az áll, hogy „Nemzetiségünk művelődésében kifejtett eredményes munkálkodásért”. Ne tekintsed dicsekvésnek, de hadd mondjam meg, az oklevél méltatása ugyan rövid, de nem üres szólam, mondta, sokat tettem jó kapcsolatainkért. És amikor ez a szervezet pár hónappal ezelőtt meghívta egy jubileumi ünnepségre, csendes reménységgel készült, még útlevelét is kiváltotta, de végül mégis le kellett tennie az utazásról.

Egy gazdag életutat zárt le most a szomorú és kérlelhetetlen eltávozás. De, felülemelkedve a gyász fájalmán, hadd mondjunk köszönetet annak az Oda-föntvalónak, aki elindította, végig vezette és áldássá tette az ő útját, hogy munkájának gyümölcsét sokan élvezhetjük, és hálás szívvel gondolhatunk arra az útszakaszra, amit vele együtt járhattunk.

Kívánom, legyen áldott emléked, sírod felett örködjön szeretett városod vigyázó jó csillaga.

Dr. Simor Ferenc

Elhangzott 2007. április 10-én, a pécsi köztemetőben, Timár Irma búcsúztatásán.

VIKÁR BÉLA EMLÉKEZETE

Kedves finn barátaim!

Többen vagyunk, akik emlékezünk Arto Mansala volt budapesti finn nagykövetre, aki mielőtt következő állomáshelyére, Pekingbe utazott volna, Pécsen az Értelmiségi Klubban előadást tartott a finn magyar közös történelemről, nyelvrokonságról. Ma is emlékszem az egyik mondatára: „Rég volt, amikor az Ural-vidéki őshazából elindulva eltávolodott egymástól a finn és a magyar nép. Nekünk, finneknek vannak még rokonaink közel, az észtek, de ti itt Európa közepén egészen egyedül vagytok.”

Mit tesz az ember, ha egyedül van, mit tesz egy kis nemzet? Vallatja az időt, kutatja a kort, a múltat, amikor tartozott valahová, valakihez, keresi a gyökereit.

Magyarországon ez a rokonságot kutatás a múlt század derekán, s még valamivel később kezdődött. Ekkor fordult a tudósok figyelme a finnugor őshaza, a nyelvrokonság irányába. Voltak korábbi kezdeményezések, de ezek egyediek voltak, Verseghy Ferenc, a felvilágosodás szerencsétlen sorsú költője, nyelvtudósa Gabriel Portrannal levelezett a magyar és a finn nyelv hasonlóságáról.

Intézményesen azonban csak a múlt században került sor erre. A pesti egyetemen altajisztikai tanszék alakult, a mai finnugor tanszék/intézet elődje, ahol a rokonnyelveket Budenz József, Szinnyi József, az első finn–magyar szótár készítője, később Zsirai Miklós oktatták.

Budenz professzor tanítványa volt a fiatal Vikár Béla is, akinek most emléktáblája előtt állunk, hogy a Pécsi Magyar–Finn Társaság nevében/részéről tisztelgünk az elsősorban a Kalevala fordítójaként ismert kiváló műfordító előtt, ugyanakkor emlékezzünk Vikár Bélára, az etnográfusra, a népdalgyűjtőre, a rokon népek néprajzi kutatójára, hiszen éppen a Kalevalát fordító Vikár Béla elválaszthatatlan a néprajztudóstól, a tárgyi és szellemi néprajz kiváló úttörőjétől. Vikár Béla pályájának kezdete arra az időszakra esett, amikor kibontakozóban volt a rokon népek kutatása. Az ő számára ugyanazok adták az indítást, akik Munkácsi Bernátot, Jankó Jánost, Pápay Józsefet a távoli rokon népek felkeresésére buzdították.

Az igen gazdag könyvtárral rendelkező, görög, latin, héber, francia, olasz és német nyelvet ismerő református lelkész édesapa mellett családi örökségként kapta több nyugati nyelv ismeretét.

Vikár Béla egyetemi hallgató volt, amikor Budenz megismertette a Kalevalával, és az eposz lefordítására biztatta. A német és svéd fordítás után 1871-ben magyarul is olvasható volt már a teljes új Kalevala Barna Ferdinánd fordításában.

A néprajz, a népdal iránt elkötelezett fiatal Vikár Béla számára nagyszerű kihívás volt a Lönnrot által egybeszerkesztett népi eposz lefordítása. Több volt ez egy közönséges szépirodalmi mű fordításánál. Egészen más ismereteket kívánt meg a fordítótól. Évgett az első 9 ének elkészülte után 1889 nyarán több hónapos utazást tett Finnországba, a Kalevala földjére, így jutott el Karjalába, ahol felkereste az erdők mélyén rejtőzködő finn kunyhók öreg dalosait: „olyan ős finnusok között lehettem, akik azóta már szobrot kaptak, pedig egyszerű parasztemberek voltak, akik fenntartották az őshagyományt élőszóval” – írja úti beszámolójában.

Reguly, Hunfalvy meg Budenz és Szinnyi példája lebegett előtte: meg akarta ismerni a rokon nép életmódját, kultúráját. Dalok, táncok, tárgyi eszközök után kutatott. Csaknem 200 tárgyat vásárolt az akkor alakuló „néprajzi tár” a későbbi Néprajzi Múzeum számára. Néhány korábbi eszközt leszámítva Vikár Béla szerezte meg az első finn tárgyú gyűjteményt a múzeum számára.

A karjalai dalokat, varázsszövegeket még gyorsírással jegyezte le, finn gyorsírással, hiszen kiváló gyorsíró is volt, egyidőben Pesten parlamenti gyorsíróként kereste kenyerét. Tankönyvet is írt a gyorsírásról, fiatal gyorsírók egész sorát nevelte. A Kalevala-fordítással kapcsolatos gyorsírási jegyzeteit máig is őrzik a Helsinki Kalevala Múzeumban. A fordítás alapjául szolgáló eredeti finn nyelvű kötet, magyar gyorsírási jegyzetekkel a KLTE könyvtárában található.

A magát elsősorban etnográfusnak valló Vikár Béla, aki 1896-tól a Néprajzi Társaság főtitkára volt, az 1890-es évek közepén új alapokra helyezte a népdalgyűjtést, őt tekinthetjük a tudományos népdalgyűjtés elindítójának.

Az Edison-féle fonográf – amelynek beszerzését külön kérésre az akkori kultuszminiszter, Wlassics Gyula tette lehetővé – népdalok százait őrizte meg úgy ahogyan az adatközlők ajkán felcsendült. Fonográf gyűjtésével igen nagy sikert aratott az 1900-as párizsi világkiállításon. Itthon a Néprajzi Társaságban 1901-ben számolt be gyűjtőmunkájáról *Élő nyelvmélekek* címmel, de az ország különböző városaiban is előadásokat tartott a fonográfval való gyűjtés eredményeiről.

Figyelte és támogatta az induló tehetségeket. A fiatal Kodály Zoltán és Bartók Béla is tőle tanulta a népdalgyűjtés módját: „odakölcönöztem nekik a fonográfot Petőfi szellemében: Mit én nem egészen dicstelenül kezdék, folytatd Te, barátom, teljes dicsőséggel – írja visszaemlékezéseiben Vikár – és mindketten követték eljárásomat.”

1905-ben megjelentette szűkebb hazája *Somogy megye népköltészetét*, egy évvel később a *Magyar népköltés remekei* kétkötetes munkája jelent meg. A népdalgyűjtési kedv soha nem hagyta el, sok-sok népdalt mentett meg a feledéstől Szatmártól Zaláig, Erdélytől a Felvidékig. Iskolások énekkönyvében több népdal alatt olvasható: „V.B. gyűjtéséből”.

Mindeközben dolgozott a Kalevalán, ahogy visszaemlékezik: „22 évig dolgoztam a fordításon, ebbe is öszültem bele”. A munkával 1908-ban készültem el (a mű 50 énekből, 22 900 sorból áll) és 1909-ben jelent meg az MTA kiadásában. A Kalevala-fordítás meghozta Vikárnak a finn tudományos akadémiai tagságot. Később, 1911-ben az MTA-nak is tagja lett. Közhelynek számít ma már: „a finnek ma is azt állítják, ha az eredeti finn szöveg elveszne, a magyarból Vikár Béla fordításából tökéletesen visszaállítható lenne.” A 28 nyelvű, 150-nél több fordítás közül éppen a magyar, éppen V.B. fordításáról vélekednek így. Arról a műről, amelynek kivételes helye van a fordításirodalomban, amelyet Arany János Hamletjével említ egy sorban Kosztolányi Dezső, aki az 1935-ös centenáriumi – Akseli Gallen Kallela illusztrációival díszített – kiadás mellé írt esszét. A későbbi kiadások Szász Endre illusztrációiban jelentek meg.

Alig fejezte be a Kalevalát, új nagy vállalkozásba kezdett. A festő Zichy Mihály – akit azért keresett fel Szentpéterváron, hogy Kalevala fordításához illusztrációkat

kérjen tőle – hívta fel figyelmét Rusztaveli XII. századi grúz eposzára, fordításra ajánlva. Ha lenne Pécssett grúz baráti társaság ők is állhatnának itt Vikár Bélára emlékezve, ha nem is ma a Kalevala napján. Rusztaveli eposzát, a *Terjél a tigrisbőrös lovas*t Vikár fordította le elsőként európai nyelvre, magyarra. A mű 1917-ben jelent meg Zichy Mihály szép illusztrációival. Fordított Schillert, Goethét, Ibsent és a Kalevala mellett más finn prózai műveket is. Különös vonzódást érzett Petőfi iránt – édesapja pápai tanár korában levelezett Petőfivel – lefordította a Petőfiről idegen nyelven megjelent írásokat, verseket. A fordítás mellett jelentős részt vállalt a két világháború közötti tudományos irodalmi életben is. Alapító tagja és elnöke is volt a La Fontaine Társaságnak lefordította La Fontaine meséit, szerkesztője volt több folyóiratnak és a Benedek Marcell neve alatt emlegetett Irodalmi Lexikonnak.

A hajdani pécsi diák még idős korában is sok fiataalt túlszárnyaló erővel dolgozott, írt, előadásokat tartott, irodalmi társaságok munkáját vezette, a rádióban kedves humorral emlékezett küzdelmes, de szép munkás életére. Éppen úgy, mint Veinemöjnen, a Kalevala utolsó soraiban, még egyszer visszatekintett azzal a megnyugvással, hogy lantját nem hiába pengette. Mintha csak Vikár Béla életére, munkájára néznénk vissza. „Csapát törtem ... gallyat szedtem ...”

Mi, pécsi finn barátok a Kalevala-fordítás mellett azért is hálásak vagyunk, hogy évről-évre megállhatunk itt egy kis időre, hogy tiszteletünket fejezzük ki a sok területen úttörőmunkát végzett nagy tudós emléktáblája előtt.

Győrfi Csabáné

Elhangzott Pécssett 2007. február 20-án, a Kalevala napján.

2007. március 7-én avatták fel egykori lakóházának, a Janus Pannonius utca 8. sz. volt kanonoki háznak a falán Horvát Olivér Adolf emléktábláját.

2007. március 29-én, egykori lakóházán, a Búza tér 8. sz. ház falán helyezték el Lovász Pál emléktábláját

A Lovász-tábla felállítását támogatták:

Ágoston Zoltán * Alföldi Jenő * dr. Andrásfalvy Bertalan * dr. Balatonyi Zoltán * dr. Bánhegyiné Komoróczy Ildikó * Baranya Baráti Kör * Baranya Megyei Önkormányzat * Baranyai Pál * dr. Barri Istvánné * Békés Sándor * Bertók László * Bókay Endre * Boros László * Bozóky Anita * Csuha István * Dénesi Ödön * dr. Dombay Sarolta * dr. Farkas Mihályné * dr. Havasi János * B. Horváth Csilla * dr. Hudvágner Sándor * dr. Jobst Kázmér * dr. Kellermayer Miklós * dr. Korinek László * Kukai András * Lovász György * Lovász István * dr. Mádl Ferencné * dr. Méhes Károly * dr. T. Mérey Klára * Mihalik Zsolt * dr. Nagy Gábor * Öhl Müller Miklós * dr. Pandúr József * Pécsi Szemle Várostitörténeti Alapítvány * Pro Pannónia Kiadó * dr. Romváry Ferenc * Rónaky Edit * Rozs András * Rubinszki Reklámstúdió * Sándorné Gacsályi Irma * Soó László * Stenczer Béla * dr. Szabó László Gy. * Szalay Tamás * dr. Szabó Imre * G. Tóth Károly * Tüskés Tibor * dr. Ujvári Jenő * dr. Varga Csaba * dr. Vass Klára * Visy Zoltán * Zalay Buda * dr. Zsolt Njura.

2007. április 11-én avatták fel az Apáca utca 8. sz. ház falán, a róla elnevezett könyvtár főbejáratánál Csorba Győző Kossuth-díjas költő emléktábláját.

Száz éve Pécssett... 1907-ben

- április 1.** A Gyermekvédő Liga jótékonyági gyermeknapi ünnepe a Széchenyi téren és a Tettyén.
- április 3.** Fráter Lóránt dalénekes hangversenye a Nemzeti Színházban az országos kiállítás javára.
- április 6.** Pásztor Árpád: A harang című népszínművének bemutatója a Nemzeti Színházban.
- április 8.** Vármegyei közgyűlés.
- április 14.** A pécsi alkoholelles Good Templar páholy jótékonyági estje a Vigadóban.
- április 19.** Zsolnay-serleg ünnepély a Polgári Kaszinóban, Zsolnay Vilmos halálának évfordulója tiszteletére.
- április 20.** Rossini: A sevillai borbély. Bemutató a Nemzeti Színházban.
- április 24.** Jótékonyági előadás a színházban a Gyermekvédő Liga javára.
- április 29.** Városi közgyűlés.
- május 3–5.** Az olasz gyermekopera társulat vendégszereplése a Nemzeti Színházban.
- május 14.** Díszhangverseny a Nemzeti Színházban, a városban felállítandó Kossuth-szobor javára.
- május 14.** Sztrájk a Hamerli kesztyűgyárban.
- május 15.** Megnyílt a Pécsi Országos Kiállítás. A megnyitó ünnepségen részt vett Wekerle Sándor miniszterelnök, Frigyes királyi herceg és Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter.
- május 18–19.** Lóversenyek Pécssett.
- május 19–20.** A Magyarországi Tessedző Egyesületek Szövetségének VIII. kerületi tornaünnepélye a kiállítási sporttelepen.
- május 21.** Bernat Buchbinder: Ő és a felesége c. bohózatának bemutatójával megkezdte előadásait a Kiállítási Színkör.
- május 29.** Rendkívüli városi közgyűlés: utolsó ülés a testületnek két évig helyt adó Polgári Leányiskola termében.
- május 29–30.** A Pécsi Athletikai Club országos vívóversenye.
- június 1–2.** Széll Kálmán volt miniszterelnök pécsi látogatása.
- június 2.** A Dunántúli Közművelődési Egyesület Pécssett, a Nemzeti Kaszinóban tartotta meg közgyűlését. Megnyitó beszédet mondott Széll Kálmán.
- június 5.** Ünnepi díszközgyűlés keretében avatták fel az új városháza közgyűlési termét.
- június 8. I.** Ferenc József magyar királlyá koronázásának 40 éves jubileuma alkalmából ünnepi szentmise a székesegyházban, ünnepi városi közgyűlés és népünnepély a kiállítás területén.
- június 17.** Városi közgyűlés.
- június 17–20.** Bányászsztrájk.
- június 22–24.** Bánffy Dezső volt miniszterelnök pécsi látogatása.
- június 23.** Pécssett tartotta közgyűlését az Országos Erdészeti Egyesület.
- június 27.** Leégett a város legrégebb malma, a Tettye utca és a Puturluk sarkán épült Weidinger-féle gőzmalom.
- június 28–29.** Országos teniszevő Pécssett.
- június 29.** A Magyar Újságírók Országos Szövetsége közgyűlése Pécssett, a Polgári Kaszinóban.
- június 29.** A városháza dísztermében tartotta közgyűlését a Múzeumok és Könyvtárosok Országos Szövetsége.
- június 29.** Népgyűlések a Tornacsarnokban: délelőtt a Szociáldemokrata Párt, délután a Szabadgondolkodók Országos Kongresszusa tartott népgyűlést.
- június 29.** Budapest – Mohács – Pécs automobil- és motorverseny.
- június 29.** Városi szennyezés: a kiállítási sporttelepről felszállt a Turul nevet viselő léghajó.
- június 29.** Budapest – Pécs „Zsolnay” motorverseny.
- június 29–30.** A Szabadgondolkodók I. Országos Kongresszusa a Vigadóban.
- június 30.** A Vidéki Nyomdatulajdonosok Egyesülete Pécssett, a Kereskedelmi- és Iparkamara termében tartotta meg közgyűlését.
- június 30.** A Pécsi Tanítói Egylet 40 éves jubileumi díszközgyűlése a Községi Polgári Leányiskolában.

Hetvenöt éve Pécssett... 1932-ben

- április 1.** A Pécsi Zenekedvelők Egyesületének hangversenye a Pannóniában.
- április 2.** Benatzky-Granichstädt-Stolz: Fehér ló c. operettjének bemutatója a Nemzeti Színházban.
- április 3.** A Pécsi Postatisztviselők Dalárdájának hangversenye a Pannóniában.
- április 9.** Karl Lajos-Galettta Ferenc: Livia c. operettjének bemutatója a Nemzeti Színházban.
- április 10–17.** Harmos Károly festő kiállítása a Vigadóban.
- április 16.** A cserkészek ünnepi előadása a Nemzeti Színházban Teleki Pál főcserkész tiszteletére. Nagy Miklós: Pécsi diákok c. történelmi színjátékának bemutatója.
- április 16–17.** Teleki Pál, a Magyar Cserkészszövetség vezetőjének pécsi látogatása.
- április 17.** A Pécsi Filharmonikusok és a honvédszenekar hangversenye a Pannóniában.

- április 21.* Dabasi Kovács Gyula festő kiállítása az Arany Hajóban.
- április 28.* Dán Tibor–Magyar Zoltán: Keleti éjszakák c. operettjének bemutatója a Nemzeti Színházban.
- május 2.** Szemere Gyula nótaszerző estje a Vigadóban.
- május 4.* Egyházzenei hangverseny a Nemzeti Színházban.
- május 5.* Kiss-Angyal Ernő: Cigánygróf c. operettjének bemutatója a Nemzeti Színházban.
- május 7.* Surányi Miklós író részt vett a Janus Pannonius Társaság felolvasó ülésén.
- május 7–8.* A Magyar Városok Kulturális Szövetségének kongresszusa a Városházán, melyen részt vett Klebersberg Kunó volt kultuszminiszter.
- május 8.* Az Alsódunántúli Gazdatiszti Kör kongresszusa a Nemzeti Kaszinóban.
- május 8.* Bánffy Miklós író, ny. külügyminiszter pécsi látogatása.
- május 8.* Zilahy Lajos: Tűzmadár c. színjátékának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- május 10.* Zsolnay-serleg ünnepély a Polgári Kaszinóban.
- május 10.* Sztlatinay Sándor: Völegényem, a gazember c. vígjátékának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- május 12–14.* A Magyar Élettani Társaság országos nagygyűlése az egyetemen.
- május 15–16.* A Magyar Ornitológusok Szövetségének pécsi vándorgyűlése.
- május 16.* A Pécsi Dalárda népünnepélye a Tettyén.
- május 16.* Első Országos Dalosünnepély a Nemzeti Színházban.
- május 25.* Beregi Oszkár színművész előadóestje a Vigadóban.
- május 25.* Weygand Tibor, a Magyar Rádió népszerű dalénekesének estje az Apollóban.
- május 25.* A Horthy István vezette Tata–Pécs távlovagló verseny résztvevőinek ünnepélyes fogadása a Széchenyi téren.
- május 26–29.* Lóversenyek és országos lovasversenyek Pécssett.
- május 28.* Vaszary János: Az igazi asszony c. darabjának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- május 29.* A Hősök Napja. A világháború hőseire emlékeztek a köztemetőben és a város felekezeteinek templomaiban.
- május 30.* Vármegyei közgyűlés.
- június 2.** Pirandello: Gondold meg, Giacomo c. darabjának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- június 3.* Hodinka Antal professzort választották az Erzsébet Tudományegyetem 1932/33. évi rektorává.
- június 3.* Fodor László: Navarrai Margit c. vígjátékának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- június 4.* Trianon elleni gyászünnepség és tiltakozó nagygyűlés a Nemzeti Színházban és a Széchenyi téren.
- június 4.* A 19-es és az 52-es pécsi gyalogezred zászlóinak ünnepélyes fogadása a pályaudvaron.
- június 5.* József főherceg részvételével felavatták a Széchenyi téren a volt két pécsi háziezred emlékművét, Sidló Ferenc szobrász alkotását.
- június 6.* Pierre Wolf: Naplemente című színművének bemutatója a Nemzeti Színházban.
- június 6–7.* Városi közgyűlés többek közt a munkanélküliség elleni intézkedésekről, beruházásokról, az egyetem jogi kari épületének felépítéséről.
- június 7.* Szakáts László: A pipócások c. vígjátékának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- június 8.* A Pécsi Dalárda hangversenye a Pannóniában.
- június 10.* Georg Kaiser: Tűzvész az operában c. színművének bemutatója a Nemzeti Színházban.
- június 11.* Kardoss István: Éva és a férfiak c. vígjátékának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- június 12.* Megalakult a Pécsi Ügyvédrodai Kisasszonyok Egyesülete.
- június 14.* Lengyel Menyhért: Tihámér c. darabjának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- június 19.* A Pécsi Dalárda megalakulásának 70. évfordulója alkalmából emléktáblát avattak az Apáca utca 12. sz. ház falán.
- június 19.* Meghalt Koszits Kamill ny. alispán, 1901 és 1909 között volt Baranya vármegye alispánja.
- június 21–22.* Reáliskolai nevelőintézetek sportversenye, melyet meglátogatott Gömbös Gyula honvédelmi, és Karafiáth Jenő kultuszminiszter.
- június 25.* A Vigadóban megnyílt a Korzó éterem.
- június 26.* Kerületi dalosverseny.

Ötven éve Pécssett... 1957-ben

- április 1.** Egy bolond nap címmel zenés vidám est a Nemzeti Színházban.
- április 2.* Bányamentő állomást adtak át Pécsszabolcson.
- április 3.* Díszünnepség a Nemzeti Színházban április 4. alkalmából.
- április 6.* Somogy–Tolna–Baranya országgyűlési képviselőinek tanácskozása a TIT Bartók Klubjában.
- április 7.* Lantos Ferenc festő kiállítása a múzeum Rákóczi úti kiállítótermében.
- április 10.* Goldoni: Mirandolina c. vígjátékának kamaraszínházi bemutatója.

- április 14.* Vasas – Pécs-Baranya bajnoki labdarugó mérkőzés: 3:0 (1:0)
- április 15.* Szocialista népek barátsági nagygyűlése a Széchenyi téren.
- április 15.* A Pécsi Filharmonikusok hangversenye a Nemzeti Színházban.
- április 20.* Priestley: Veszélyes forduló c. darabjának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- április 23.* VIT-nagygyűlés a Petőfi moziban.
- április 23.* Csajkovszkij Diótörőjét mutatta be a színházban a Pécsi Művészegyüttes balettkara a Budapesti Szimfonikus Zenekar közreműködésével.
- április 30.* I. Megyei ipar- és népművészeti kiállítás a múzeum Rákóczi úti kiállítótermében.
- május 1.** A Széchenyi téren tartott ünnepi nagygyűlésen Aczél György, az MSZMP KB tagja, művelődési miniszterhelyettes mondott beszédet.
- május 8.* Kovács Dénes (hegedű) és Szabó Zsuzsa (zongora) kamarahangversenye a Liszt-teremben.
- május 11.* Molnár Ferenc: Doktor úr c. színművének bemutatója a Nemzeti Színházban.
- május 13.* Operaest a Nemzeti Színházban.
- május 22.* Teremi Gáborné és Wagner József dalestje a Liszt-teremben.
- május 24.* Az Országos Bányaműszaki Felügyelőség szilikózis elleni országos tanácskozása.
- május 26.* Megyei pártértekezlet a Tiszti Klubban Marosán György, az MSZMP KB titkárának részvételével.
- június 1.** Lehár Ferenc: Mosoly országa c. operettjének bemutatójával megkezdődött a Pécsi Ünnepi Hetek rendezvénysorozata.
- június 2.* A népi faragóművészet címmel kiállítás nyílt a JPM Néprajzi Osztályán.
- június 2.* Honthy Hanna operett-primadonna estje a Nemzeti Színházban.
- június 5.* A Pjatnyickij Orosz Állami Népi Együttes műsora a Szabadtéri Színpadon.
- június 9.* A Baranya megyei képzőművészek Rippl-Rónai csoportjának kiállítása a múzeum Káptalan utca 2. sz. alatti kiállítótermében.
- június 11.* A Pécsi Szimfonikusok és a Liszt Ferenc Kórus hangversenye a Nemzeti Színházban. Kodály Budavári Te Deumának pécsi bemutatója.
- június 11.* Meghalt Schmidt Lajos sebészprofesszor, aki 1949 és 1957 között volt a POTE I. sz. Sebészeti Klinikájának igazgatója.
- június 16.* Dal- és táncest a Szabadtéri Színpadon.
- június 16.* A 35 éves Pécsbányatelepi Bányász Dalkör jubileumi hangversenye a bányatelepi művelődési otthonban.
- június 17.* Beethoven-est a színházban a Budapesti MÁV Szimfonikusok és a Liszt Ferenc Kórus előadásában.
- június 23.* Megyei ifjúsági fesztivál a KISZ Baranya Megyei Bizottságának szervezésében.
- június 23.* Pécsi kórusok hangversenye a Liszt-teremben.
- június 24.* Kodály: Hány János. Az Állami Operaház vendégjátéka a Szabadtéri Színpadon.
- június 25.* Pécs Város Tanácsának ülése a városfejlesztési tervről.

Huszonöt éve Pécssett... 1982-ben

- április 1.* Tánc, szerelem, komédia – a Pécsi Balett bemutatója a Nemzeti Színházban.
- április 2.* Április 4-i városi ünnepség a Ságvári Művelődési Házban.
- április 3–4.* A 31. falusi spartakiád asztalitenisz és sakk országos döntője a Városi Sportcsarnokban, és az Ifjúsági Házban.
- április 3–5.* X. Országos Kamarakórus Fesztivál.
- április 6.* Hemző Károly Találkozásaim c. fotókiállításának megnyitója az Ifjúsági Házban.
- április 6–9.* A KGST atomenergia állandó bizottságának a radioaktív hulladékok hatástalanításával foglalkozó tudományos műszaki tanácsának ülése.
- április 14.* A Baranya Megyei Könyvtár író-olvasó találkozójának vendége Nagy Gáspár költő.
- április 15.* Shri Antony Dass indiai tablá-művész és a magyar Calcutta Trió hangversenye az Ifjúsági Házban.
- április 16.* Pécs Város Tanácsának ülése a lakáshelyzetről.
- április 18.* Kolbe Mihály festőművész kiállítása a Pécsi Galériában.
- április 19–20.* A kisvállalkozásokról tartottak országos konferenciát az Ifjúsági Házban.
- április 19.* A Pécsi Filharmonikus Zenekar koncertje a Nemzeti Színházban.
- április 19.* A Várkonyi Nándor Könyvtár író-olvasó találkozójának vendége Fodor András költő.
- április 20.* A Les Philharmonistes de Chateauroux fúvóegyüttes hangversenye a Liszt-teremben.
- április 21.* Claudi Arimany spanyol fuvolaművész hangversenye a Liszt-teremben.
- április 22.* R. Kiss Lenke szobrász kiállítása a Képcsarnok Ferenczy-termében.

- április 23.* A Magyar Néphadsereg Művészegyüttese tánckarának bemutatkozása a Ságvári Művelődési Házban.
- április 23.* A Népszínház vendégszereplése a József Attila Művelődési Házban: Maugham: Imádok férjhez menni.
- április 23–24.* Farkas Bertalan, az első magyar úrhajós pécsi látogatása.
- április 24.* Páskándi Géza: Vadorzó, avagy a visszhang becsülete c. drámájának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- április 28.* A Baranya Megyei Tanács ülése a felnőtt-védelmi és szociális gondoskodás tárgyában.
- április 29.* Felavatták a Bányászati Múzeumot a volt DGT székház épületében, a Déryné utca 9-ben.
- május 1.** Dunántúli Napló: A nemzetközi munkásosztály harcos seregszemléjén – Negyvenezer felvonuló Pécssett.
- május 1.* Megnyílt a Xavér söröző az Alkotmány utca 44-ben.
- május 3.* Téravató majális a felújított Flórián téren.
- május 5.* Ég, föld, tűz, víz címmel a Fiatal Művészek Klubjának bemutató estje az Ifjúsági Házban.
- május 6.* Markója Imre igazságügy miniszter előadása a JPTE Állam-és Jogtudományi Karán.
- május 6.* A rádió könyvklub műsorának vendége volt a Várkonyi Nándor Könyvtárban Bertók László költő és Lázár Ervin író. A műsort Czigány György vezette.
- május 10.* Békenagygyűlés a Ságvári Művelődési Házban a II. világháború befejezésének évfordulója alkalmából.
- május 14.* A város zenei élete volt a témája a Városi Tanács VB ülésének.
- május 14–16.* Kosárlabda Konzum Kupa nemzetközi mérkőzések a Városi Sportcsarnokban, mely lengyel győzelemmel végződött.
- május 15.* Kauszer Lipót jogászprofesszor születésének 100. évfordulója tiszteletére emlékülés a JPTE Állam- és Jogtudományi Karán.
- május 16.* Osztrák képzőművészek kiállítása a Pécsi Galériában.
- május 17.* Mozart-hangverseny a Székesegyházban a Pécsi Filharmonikus Zenekar és a Nevelők Háza Kamarakórusának előadásában.
- május 18–21.* Pécsváradi napok a Mozgalmi Házban. Műsoros rendezvénnyel, kiállítással mutatkozott be Pécsvárad.
- május 18.* Szocialista országok pedagógiai folyóiratai főszerkesztőinek tanácskozása a PAB-székházban.
- május 20.* Tiszatáj címmel Csongrád megye képzőművészek kiállítása a Képcsarnok Ferenczy-termében.
- május 21.* Békegyűlés a Széchenyi téren, ahonnan elindult a „Béke és barátság nemzetközi autóverseny”, a XV. Nemzetközi Mecsek Rali.
- május 24.* Trajtler Gábor orgonaestje a Liszt-teremben.
- május 26.* Új óvodát adtak át a Kulich Gyula utcában.
- május 28–29.* Vasúti számviteli szakemberek országos konferenciája Pécssett.
- május 31.* Sellei Sarolta–Panyik István: Shakespeare Angliája c. fotóalbumának bemutatója a Pannóniában.
- május 31.* Az Ünnepi Könyvhét városi megnyitó ünnepsége a Helyőrségi Klubban.
- május 31.* Finn költők estje a Mozgalmi Házban.
- június 1.** Emlékszel még? címmel a Fővárosi Operettszínház Kálmán Imre-estje a Nemzeti Színházban.
- június 1–2.* Leonid Szmirnov, a Szovjetunió miniszterelnök-helyettesének pécsi látogatása.
- június 4.* Rossini: A sevillei borbély c. operájának bemutatója a Nemzeti Színházban.
- június 5.* A VI. Országos Sportnapok megyei központi ünnepsége a PVSZK-pályán.
- június 12–13.* Országos autómódellző verseny.
- június 13.* Rajz/Drawing '82 – nemzetközi kiállítás a Pécsi Galériában.
- június 14.* A Baranya Megyei Könyvtár „Ars poetica” rendezvénysorozatának vendége Mészöly Miklós író.
- június 14.* Halász Béla orgonakoncertje a Székesegyházban a svéd Örgryte kamarakórus közreműködésével.
- június 16.* VII. Országos gyermek-színjátész tanácskozás az Ifjúsági Házban.
- június 16–18.* A mecseki szénbányászat 200. éves évfordulója alkalmából nemzetközi bányászati konferencia a Ságvári Művelődési Házban. A konferencia megnyitóján részt vett Méhes Lajos ipari miniszter.
- június 19–20.* IV. Nemzetközi Mecsek autós hegyi verseny.
- június 21.* A Baranya Megyei Tanács ülése a magánvállalkozásokról, az ötnapos tanítási hét gondjairól.
- június 22.* Meghalt Lissák Kálmán akadémikus, az Erzsébet Tudományegyetem és a POTE Élettani Intézetének ny. professzora.
- június 24.* Pécs Város Tanácsának ülése az 1981. évi zárszámadásról.
- június 29.* Háromnapos kísérletes sebészeti konferencia kezdődött a PAB-székházban.

EGYÉNI ELŐFIZETŐK

dr. Ács Zoltán * dr. Ádám Antal * dr. Adorján László * dr. Andrásfalvy Bertalan (Hosszúhetény) * Andrell Tamás * Angster József * dr. Antal Borbála * Arató Csaba (Budapest) * Auer Gábor * Auth Ferenc (Budapest) * Balatonyi Jenő * dr. Balatonyi Zoltán * Bánfai Antal * dr. Bánhegyi Mihály & Komoróczy Ildikó * Baranyai Pál * dr. Barcza Tiborné (Budapest) * Baronek Jenő * dr. Barri Istvánné * Baum Attila * Bekés Sándor * dr. Bellei Árpád * dr. Benyovszky Imréné * vitěz Berkovits Tivadar (Baden-Baden) * Betlehem István * Betlehem László * dr. Bihariné Bauer Zsuzsanna * dr. Bíró József * dr. Blasszauer Róbert * Boda Miklós * Bóday Barna * Bóday Miklós * Bóday Zoltán * dr. Bodor András * Bodor Attila * Bognerné dr. Tóth Mária * Bókay Endre * Borbáth Sándor (Győr) * Boros László * dr. Borsay Péter * Borsy Eszter * dr. Bódd László * Budai Jánosné * dr. Buzády Tibor * dr. Buzás Tibor * Czerpán István * dr. Csaba Tamásné * Csánk Jenőné * Csihi Péter * dr. Csullag József (Bonyhád) * dr. Csullag Zsolt (Bonyhád) * Dallos Nándorné (Hosszúhetény) * Darida Miklós * dr. Deli József & Szegvári Csilla * Dénesi Ödön * Derényi László (Vác) * Dévényi Sándor * dr. Dobay Péter * Dobó Rudolf * Dolgos Sándor * dr. Éberling László * Éri István (Budapest) * Fancsaly Éva * Fedeles Tamás * Fekete László * Ferenci József & Ivicz Ilona * Filákovity István * Fitos Gábor * dr. Flerkóné dr. Bárdos Vera * Frankovics György * Fűzes Kata & Simon Wintermans * Gábor Olivér * Gál Éva & Márfi Attila * Gálhidy Éva * Gálos Éva * Gállos Orsolya (Pécsvárad) * Garadnay Balázs * dr. Gáspár Gabriella * dr. Gáspár László (Budapest) * Gasz Zoltán * dr. Gazda Ferenc * Gergely Tibor * Gesztesy Zsuzsanna * Getto József * Glock Imréné * Golob Ferenc * Gömöry János * Guld József * dr. Gundrum Károly * dr. Győrey Ferencné * Győrfi Csabáné * Hágen József * dr. Hajnal László * dr. Hajzer Lajos * dr. Halda Tamás * Háló Krisztián * Háromy László * Haraszti Ágnes * dr. Hárs Éva * dr. Hartai István * dr. Havasi János * Hegedűs Lajos * Hencze Tamás & dr. Király Magdolna (Budapest) * Hevesi András (Budaörs) * Hideg József * Hoffmann Judit (Kozármisleny) * Homola Viktor (Budapest) * Hopp-Halász Károly (Paks) * Hormay Mihály * dr. Horn János (Budapest) * dr. Horváth Attiláné dr. Nagy Éva * Horváth Béla (Budapest) * Horváth István * Horváth József * Horváth Zoltán * Horváthné Buchert Eszter (Abaliget) * Huba József * Hudák István * dr. Hudvágner Sándor * Huszár Zsuzsanna * Ijjász István * Ilcsik János (Mohács) * Illa Gyula * dr. Illei György & dr. Donhoffer Ágnes * István László * Ivasivka Mátyas * dr. Jandó Péter * dr. János Edit * dr. Jéki László (Budapest) * Jerney Miklós & Borsy Márta * Jeszták Lajos * dr. Jobst Kázmér * Józsa Judit * Jurdik Lászlóné (Kozármisleny) * dr. Kádár Géza * dr. Kádár Géza (Szombathely) * Kamarás Júlia * Kanizsai István * Karancsi Ilus * dr. Kellermayer Miklósné * Kerekes Imre * Kilár Győző * Kilár Zsolt * Kis Jánosné * Kismányoky Károly * dr. Kiss Iván (Essen) * dr. Kocsis Béla * Kolat Irén * Kollár Levente * Koltai Erika * dr. Korinek László * Kovács Attila * Kovács Gyula * Kovács Imre * Kovács Szabó János * Köhegyi István * Kőszegi Gáborné * Krafft János * dr. Krassó Sándor * dr. Krommer Károly * Kukai András * Kulcsár László * Kungl János * dr. Kunst Márta * Laczayné dr. Dombay Sarolta * Laczhegyi Béla * Lafferton Győző * Lakatosné Novotny Sarolta * László Károly (Basel) * dr. Lehmann Antal * dr. Lénárd László * Lengvári István * Lengvárszky Attila * Lenkovic László * dr. Létai György * Lischka Györgyné * dr. Lovász György * dr. Lovász Istvánné * Lovász Lázár * dr. Madas Éva (Székesfehérvár) * Madas Katalin * Mádl Ferencné (Budapest) * Magyarlaki Józsefné dr. * dr. Majdán János * Makkné Takács Katalin * Makoviczky Gyula * Markó Imre * Marks Levente * Marsai Ágnes (Hosszúhetény) * Mateisz Lénárd * Matkovits Eleonóra * Mátrai Miklós * Márcz Róbert * dr. Méhes Károlyné * dr. Meláth Ferenc * Mendly Lajos * Mendöl Zsuzsanna * dr. T. Mérey Klára * dr. Mestyán Gyuláné * dr. Mestyán Ildikó * dr. Mezey Béla * Mihályi István * Millei Ilona * Mischl Róbert * Molnár G. Judit * Móró Mária Anna * dr. Móza Szabolcs (Budapest) * Müller Lajos (Palkonya) * Nagy Csaba * Nagy Erzsébet * dr. Nagy Gábor * dr. Nagy Imre * Nagy Norbert (Szentlőrinc) * Nagy Sándorné * Nagy Zoltánné (Kővágószőlős) * Nagyné Légrádi Szabina (Baja) * Németh Norbert (Csányszoros) * Németh Zsolt * Norgauer Mária * Nürnberg Géza * dr. Nyers József * dr. Olasz István * Onhaus Miklós * Öhl Müller Miklós * Paksi Sándor * Palágyi Gergely * Pálffy Attila * ifj. Pálffy Attila * dr. Pandur József * Papp Béla (Hird) * dr. Pásztoryné Kovács Julianna * dr. Páva István * dr. Páva Zsolt * Pavlovics Attila * dr. Pesti János * Peták Péter * Pete József * Péter Pál * dr. Péteri Zoltán * Petrusz-Kerner Mária (USA) * dr. Pilkhoffer Mónika * Plathly István * Pusztafalvi Gábor * dr. Rácz Gábor * Radnóti Ilona * Radó Péterné (Budapest) * dr. Rákóczy István * dr. Rákossyné dr. Vass Klára * Ramocsai Istvánné (Budapest) * Rayman János * Rétfalvi Sándor * dr. Roisz Andrásné * Roma Enrico (Budapest) * dr. Román Lászlóné * Rónaki László * Rónaky Edit * Rozvány György * Rozs András * Róth Lajos * Ruzsnyákné Gaszt Felícia * Sallay Árpád * Sándorné Gacsályi Irma * dr. Sárlos Tamás * Schaller Károly * Schmelczér Józsefné * dr. Schmidt József * dr. Schmidt Pál * dr. Schweitzer Gábor * Sebők Ferenc * Selmezi László * Sey Gábor * dr. Simon Higin (Hatvan) * dr. Simor Ferenc (Siklós) * Siptár András * Sivák Henrik * Soó László * dr. Sólyom László (Budapest) * Somosi Konrád (Komló) * Staub Ernő * Stenczer Béla * Sudár Balázs * dr. Süle Tamás * Szabados György * Szabó Arto Olavi (USA) * Szabó Dorka (Pogány) * Szabó Klára Gabriella (Budapest) * dr. Szabó László Gy. (2) * Szabóné Kónig Éva * Szalay Lajos * dr. Szántó Péter (Budapest) * Szarka Zsolt * dr. Szabényi Imre (Budapest) * Szeifert Judit * dr. Szelestey Judit * Szentivánszky Jeromos * Szentkutiné Szirtes Mónika (Gárdony) * Szieberth Józsefné (Balatonföldvár) * Szieberth Judit * Szirtes Béla * Szirtes Zoltán * Szluka Balázs * Tamási Balázs * dr. Tamási Károlyné * dr. Tamásy István (Leányfalu) * Tasnádi Péter * Tavasz Marianna * Tegzes Ferenc * Temesi Endre Miklós * dr. Ternák Gábor * Tihanyi János * Tirkala Ferenc * dr. Tóbiás János * dr. Tóth Gyula * dr. Tóth József * G. Tóth Károly * Tóth Mihályné * Tüskés Tibor * dr. Újvári Jenő * Ursprung János * Úz György * dr. Varga Csaba (Budapest) * dr. Varga Gyula * dr. Varga Levente * Varga Mihály * Várnagy Attila * dr. Varró Zoltán & dr. Darók Judit * Vass István * Végh Tibor * dr. Vértes László (Budapest) * Visy Zoltán (Budapest) * Visy Zsolt * Vökő János * Weller János * Wenczel Csilla * Werner Imre * Wolosz Vera * Zalay Buda * Dezsőné dr. Zemplényi Vera * Zengővári Mária (Budapest) * dr. Zoltai Ákosné * dr. Zsigmond Endréné (Szombathely) * dr. Zsolt Njura (Gárdony)

INTÉZMÉNYEK

Apáczai Nevelési Központ * Baranya Megyei Bíróság * Baranya Megyei Levéltár (2) * Belvárosi Általános Iskola * Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület * Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma és Kollégiuma (2) * Csorba Győző Megyei Könyvtár (2) * Déri Múzeum (Debrecen) * Egészséges Városért Alapítvány * Érc- és Ásványbányászati Múzeum (Rudabánya) * FVM Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet * Hajnóczy József Kollégium (2) * Hétfő pr. és reklámügynökség * Hidasi Bt. * Janus Pannonius Gimnázium és Szakközépiskola (3) * Jókai Mór Általános Iskola * Lauber Dezső Városi Sportcsarnok * MárkusZinház * Mecesek Egyesület * Nevelők Háza Egyesület * Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara (40) * Pécs-Baranyai TIT * Pécs/Sopianae Örökség Kht. * Pécs Város Oktatási Bizottsága (38) * Pécsi Gyermekegység * Pécsi Hírek Kft. * Pécsi Testnevelési Általános Iskola és Középsiskola, Sportiskola * Pécsi Városi Könyvtár * Pécsi Távfűtő Kft. * Pollack Mihály Műszaki Szakközépiskola * PTE Egyetemi Könyvtár * PTE Egyetemi Levéltár * PTE Rektori Hivatal (2) * PTE BTK-TTK Könyvtár * PTE Pollack Mihály Műszaki Főiskola Könyvtára * PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár * Radnóti Miklós Közgazdasági Szakközépiskola * Sasvári és Fia Kft. * Várostarténeti Múzeum